

ХРЭСТАМАТЫЯ
ПА ПОЛЬСКОЙ ЛІТАРАТУРЫ
XIX стагоддзя

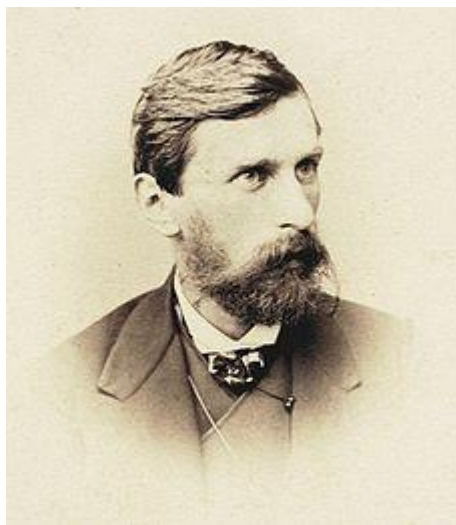
Частка II
Пазітывізм

Том 1

Склаў Лявон Баршчэўскі

Мінск, 2020

Адам Аснык (1838–1897)

Адам Аснык нарадзіўся ў 1838 г. у сям’і паўстанца з 1831 года. Таму не дзіўна, што з самага дзяцінства ідэалы змаганьня, гераізму і мары пра незалежнасць былі яму блізкія. Ён выгадаваўся ў доме, дзе традыцыі незалежнасці былі надзвычай важнымі. Сам ён сказаў пра гэта так: «Польшча, свабода, братэрства народаў – гэтыя словы гучалі ў маіх вушах, як магія музыкі».

Аснык быў адным з нешматлікіх твораў-пазітывістаў, які супраціўляўся модзе на прозу і, нягледзячы ні на што, пісаў вершы. Хоць пазітывізм падпарадкоўваў літаратуру практычным мэтам: літаратура павінна была навучаць, заклікаць змяняць паводзіны і прапагандаваць пэўныя ўзоры – адным словам, выходзіць грамадства, Адам Аснык меў сваю ідэю творчасці. У сваіх творах ён спалучае пазітывісцкія ідэі з рысамі рамантычнай літаратуры. Тут шмат уздыханняў і інтымных прызнанняў, але таксама і заклікаў да змаганьня за Радзіму, якое для пазітывізму пасля паразы паўстання 1863–64 гг. была амаль забароненай тэмай. Аснык прагнуў таго, каб замірыць вяду і агонь, рамантызм і пазітывізм, веліч духу і працу каля асноў.

Прыжыццёвыя зборнікі вершаў Адама Асныка пад назвай «Паэзія» выходзілі ў 1869, 1872, 1880, 1894 гг., яго знакаміты цыкл санетаў «Над глыбінямі» ствараўся ў 1883–1894 гг.

З лірыкі

Да маладых

Дбайна шукайце праўды зіхцення,
Дбайна шукайце шляхоў і дарог...
Кожны крок робячы ў тайны стварэння,
Душы мацнеюць, і ў гэтых імгненнях
Большым становіцца Бог!

Хоць і адкінеце міфаў стракатасць,
Хоць і легендаў парушыце змрок,

Хоць і забудзеце мрояў крылатасць
Людзям заўсёды ўласціва заўзятасць, –
Ды павастрае ваш зрок.

Кожнай эпохі – уласныя мэты:
Мроі ўчарашняй губляецца шлях...
Нібы паходні, запальвайце веды,
Справай вялікай пазначце век гэты –
Стаўце для прышласці гмах!

Дзён жа мінулых святынь не тапчыце,
Ўзвёўшы шмат лепшых, сваіх;
Полым святы не пагас там, глядзіце,
Продкаў любоў беражэ вашы жыцці –
Годна ўшаноўвайце іх!

Хай жа са светам, што меркне ў сутонні
Разам з вясёлкай мрой пекных і сноў,
Мудрасць і згода вас прымуць ва ўлонне,
І вашы зоркі, яскравыя сёння,
Ў прастрані згаснуць вякоў.

Санет XI з цыкла «Над глыбінямі»

Ах, колькі смерцяў ды нараджэнняў
Ёсць у кароткіх дзён нашых часе!
Новая зелень наўкола ўзнялася
З квеценню і – пачалося гніенне

Жоўтай лістоты, што тут засталася.
Хутка – не ўхопіш – мінаюць імгненні:
Кожнае рве нам нутро – у памкненні
Потым кавалкі ў магілку пакласці.

Штось дадаецца нам, штосьці ўцякае,
Родзяцца й гінуць пачуцці ды мроі
Кшталт чалавека нанова ўзнікае

Там, дзе ў руінах прапала былое...
Памяць – і толькі – злучае ў адно
Тое, што блякне й амаль не відно.

Дзве сустрэчы

Яго сустрэў я, малады, –
Так абдымацца прагнуў ён!
Казаў мне: «Шлях з любой бяды
Шукайма, а іначай – скон!»

Сустрэў яго ж праз шмат гадоў,
На рынку ўбачыўшы здалёк.
Палез ён абдымацца зноў:
«Хадзем жа, сябра, у шынок!»

Пераклады з польскай Лявона Баршчэўскага.

* * *

Паміж намі не гучала
Аніякіх слоў прынадных,
Нас нічога не злучала,
Апроч хмар вясновых здрадных,

Апроч водару і бляску,
Што насіліся ў прасторы,
Апроч траў на лузе й красак,
Што вялі гаворку з борам,

Апроч ліўневых каскадаў,
Што бруліся ў растоках,
І вясёлкавых гірляндаў,
Што свяцілі з-пад аблокаў.

Апроч слодычы натуры,
Што нам сэрцы чаравала,
Разлівалася па скуры,
Нас нічога не злучала.

Звялы лісток

Над сэрцам тайна кружыць
Салодкіх сноў вязьмо.
Пялёстак белай ружы
Цяпер маё пісьмо.

Пішу рукой нясмелай
Пасланне – хай да зор
Пялёстак ружы белай
Нясе яго ў прастор.

Надзею, што люляла
І смутак, што труціў, –
Рука ўсё напісала,
Што думаў я, што сніў.

Я тую споведзь, скрушна
Што выспела ў душы,
З пялёсткам белай ружы
Паслаць ужо спяшыў.

Калі ж хацеў нанова
Усё перачытаць,
Ніводнага там слова
Не мог я разабраць.

Пажоўк той белы лісцік
Той мары след змадзеў,
Што ў свет паслаць калісьці
Я шчыра так хацеў.

Пераклады з польскай Ірыны Багдановіч.

Эліза Ажэшка (1841–1910)

Эліза Ажэшка (у дзявоцтве – Эльжбета Паўлоўская) была малодшай дачкой багатага памешчыка ды адваката Бенедыкта Паўлоўскага і яго другой жонкі Францішкі (у дзявоцтве Каменскай). Яна нарадзілася 6 чэрвеня 1841 г. у сямейным маёнтку Мількаўшчына, непадалёк ад Гродна. З дзесяці год выхоўвалася ў кляштарным пансіёне ў Варшаве, дзе знаходзілася да 1857 г. Тут пазнаёмілася і пасябрвала з Марыяй Васілоўскай, у далейшым – Канапніцкай. Пасля заканчэння пансіёна ў 1858 годзе Эльжбета была хутка выдадзена замуж за Пятра Ажэшку і пачала жыць у Людвінове ў Кобрынскім павеце (цяпер — вёска ў Драгічынскім раёне), дзе ў 1862 г. стварыла, разам з малодшым братам мужа, шkolку для дваццаці вясковых дзяцей. Брала актыўны ўдзел у дыспутах земскіх камітэтаў, з мэтай правядзення грамадска-эканамічных рэформаў вёскі. Грамадскія прыхільнасці сталі адной з прычын разладу з мужам, у выніку Эліза Ажэшка пакінула яго і выехала ў Варшаву.

На час паўстання 1863–64 гг. яна вярнулася ў Людвінова, каб дапамагаць паўстанцам; пазней, у траўні–чэрвені 1863 г., хавала ў сябе Рамуальда Траўгута, якога праз нейкі час пераправіла за мяжу. Як удзельнік паўстання увосень 1864 г. быў арыштаваны, а пазней высланы ў Пермскую губерню і Пётр Ажэшка. Пасля паўстання будучая пісьменніца была вымушана прадаць Людвінова і вярнуцца ў Мількаўшчыну. З таго часу датуюцца яе захаваныя літаратурныя спробы. Першым надрукаваным творам, які з’явіўся ў 1866 г., было апавяданне «Абразок з галодных гадоў». Развёўшыся з мужам, які тым часам вярнуўся з высылкі, у 1870 г. Эліза Ажэшка прадала Мількаўшчыну і пераехала на сталае жыхарства ў Гродна. Пасля дваццаці гадоў сяброўства з адвакатам і грамадскім дзеячам Станіславам Нагорскім, пасля смерці яго жонкі, узяла з ім шлюб. Яе найлепшыя аповесці і апавяданні на беларускую тэматыку, у т. л. «Нізіны», «Дзюрдзі», «Хам», а таксама вялікі раман-эпапея «Над Нёманам» з’явіліся ў 1884–1888 гг. Пра фальклор і духоўнае багацце сялян-беларусаў яна напісала нарысы «Людзі і кветкі на берагах Нёмана» (1888–91). Апошні зборнік навел «Gloria victis!» («Слава пераможаным!», 1910) прысвечаны героям паўстання 1863–64 гг.

Вяла ліставанне з Францішкам Багушэвічам, падтрымлівала яго творчасць на беларускай мове. У сваю чаргу, Багушэвіч прысвяціў ёй вядомы верш «Яснавяльможнай пані Арэшчысе», напісаны ў 1891 г.

Сваю багатую бібліятэку яна перадала Віленскаму таварыству сяброў навук, суарганізатарам і першым ганаровым членам якога была.

Памерла Эліза Ажэшка ў Гродне 18 траўня 1910 г., яе пахаванне ператварылася ў масавую грамадскую акцыю.

Яны

...Быў доўгі зімовы вечар у ціхім зачыненым пакоі, калі мая даўня знаёмая, з тварам, скіраваным да святла лямпы, з глыбіні самага глыбокага задумення прамовіла:

– Твае пытанні пра мае ўспаміны, просьбы твае, каб я свае ўспаміны даверыла тваёй памяці, пераносяць «душу маю самотную» ў тую вясну, у той сон, у тую гадзіну, калі гадзіннік прадвызначэння зазваніў гучным голасам.

Вясна прамінула, сон знік, гадзіна памерла, і душы людскія засталіся далёка за імі, віраваннем жыцця яны адносяцца ўсё далей, аднак, я заўсёды памятаю іх.

О, вясна! Хто бачыў цябе ў нашым краі...

Памятная вясна...

Хто бачыў цябе, якой ты была...

Багатая на падзеі, надзеямі поўная!

Я дагэтуль бачу цябе, цудоўны сонны прывід!

Прамільгнула яна на самым пачатку майго жыцця, як залаты і крывавы сон, і знікла. Свет атуліла цемра. У гэтай цемры мая душа, вечна самотная, была ў пагоні за залатымі сонечнымі снамі – па палях, над якімі стаяла глухая цішыня ды забяўляўся пануры вецер.

Хочаш ведаць падрабязнасці, імгненні, фрагменты той вясны? Добра. Слухай!

I

Было мне дваццаць гадоў, аднак, нягледзячы на такую раннюю маладосць, з прычын, якія тут апускаю, бо яны былі звязаны толькі з маёй асобай, я ведала пра ўсё, што тварылася навокал, і ніхто ніякай таямніцы для мяне не рабіў. Гэтым тлумачыцца, што ў той момант я знаходзілася ў гэтым доме і была сведкай той сцэны, о! надта ўважлівай і ўсхваляванай сведкай.

Дом быў аднапавярховы, прасторны, атынкаваны ды пабелены. Перад ім расцілаўся вельмі вялікі надворак, за ім – высокія садовыя дрэвы. Усё, што атачала гэты дом і знаходзілася ўнутры яго, сведчыла пра немалы дастатак і выкшталцоны густ гаспадароў. Добра там было, заможна, прыгожа і пакуль што спакойна. Але цяпер анёл спакою адляцеў з той зямлі, і разлілося па ёй глухое віраванне, ахінутае таямніцай, ад чаго было яно яшчэ больш страшнае і больш трагічнае. Гэта было віраванне сэрцаў і галоў у катле няволі, пад покрывам таямніцы.

У прасторных і аздобленых пакоях каля трыццаці мужчын рознага ўзросту і рознага выгляду вялі шумныя размовы. У гэтым шуме хавалася нявыказанае, але неспакойнае чаканне.

Былі гэта сябры паўстанцкай арганізацыі адразу некалькіх палескіх паветаў. Яны чакалі прыходу аднаго са сваіх суграмадзян, які павінен зрабіць

сёння перад імі заяву пра тое, што бярэ на сябе кіраўніцтва мясцовым збройным атрадам, альбо пра тое, што адмаўляецца ад гэтага.

Амаль што агульным было меркаванне, што ён не адмовіцца, але поўнай пэўнасці не меў ніхто. Ніхто з прысутных не ведаў яго блізка, шмат хто не ведаў наогул. Аднак ужо некалькі месяцаў імя яго прамаўлялася ў ваколіцах вельмі часта.

– Адзін ён здолеў бы, – казалі. – Толькі ён адзін!

І твары тых, хто гаварыў гэта, пазначаліся трывогай, бо, калі ён не захоча, ніхто ў гэтай мясціне не справіцца. А давяраць гэткае заданне рукам няўмелым, чужым да вайсковай справы...

Няцяжка было дапусціць і тое, што ён не захоча, бо згода ўскладала вялікую адказнасці неслава ялікую пагрозу.

Той, хто павінен быў згадзіцца на такое заданне, мусіў мець плечы Атласа і сэрца, якое пагарджае мячамі Дамокла. Бо мноствам мячоў было нашпігавана гэтае заданне, і крывавіліся на іх надпісы: Адказнасць, Пакуты, Смерць. Трэба было адкінуць усё, што было мілым, улюбёным, спакойным, бяспечным, і пайсці паміж тымі мячамі, ступіць у іхнія бліскавіцы ды іхні смяротны ляскат. Трэба было альбо перамагчы, альбо загінуць; трэцяга выйсця з іхняга кола не існавала. Перамога ж лёгкай не будзе, наадварот, яна стагроць цяжэйшая, чым у папярэднікаў, якія ў мінулых падзеях той ужо амаль стагадовай бітвы не здолелі перамагчы. Бо трэба было мець галаву, захопленую такім пажарам ідэі, каб у ейным бляску зусім аслепнуць і забыцца на самога сябе, пра ўсё, што не з'яўляецца аб'ектам гэтай ідэі і яе ахвярным алтаром. Трэба было нават у самой паразе, праз заслону часу відочнай, разгледзець крывавае, але несмяротнае зерне будучай перамогі і здолець на ўласную магілу зірнуць вокам не толькі спакойным, але і ўсцешаным думкай і надзеяй, што некалі, праз пакаленні і далеч часу, з абставінаў, выкліканых гэтай смерцю, паўстане ўнесмяротнены пралітай крывёю Архіпераможца-Дух.

Праўда, магло здарыцца і так, што ў кола гэтае ўступіла б, у кратар гэты ўскочыла б легкадумнае дзіцячае захапленне, уздым, які не ведае фактаў, лічбаў, магчымасцяў, немагчымасцяў, пагардліва абмінаючы ўсё, што не адпавядае сардэчным намерам, не з'яўляецца марай уяўлення.

Але пра яго ўсе ведалі, што, будучы ў самай сіле мужчынскага веку, ён не быў ужо маладзёнам, шмат ведаў, умеў, быў шмат да чаго здатны ў вайсковым рамястве. Народжаны на палескіх землях, маладосць ён правёў далёка адгэтуль, браў удзел у войнах, зведаў суровыя законы жалеза і лічбаў. Палкоўнік аднаго з падраздзяленняў вялізнай арміі, ён меў перад сабой шырокі шлях, магчыма, з высокімі вяршынямі напрыканцы. І нечакана збочыў з гэтай дарогі, парваў з мінулым, выракся будучыні, вярнуўся ў сваю родную палескую вёску і ў ёй асеў. Нядаўна, колькі месяцаў таму. Ніхто яго тут блізка не ведаў, ніхто таму не здагадваўся, на якія намеры памкненні ягоныя скіраваны. Бо мець розум, умельства, прафесійны спрыт не заўсёды азначае быць чалавекам з вялікім сэрцам.

Хто ведае, як ён зробіць?

Пасланцы, накіраваныя да яго колькі дзён таму, не прывезлі пэўнага адказу. Ён паабяцаў, што сёння сустрэнецца з сабранымі разам сябрамі арганізацыі і скажа пра сваё рашэнне.

Аднак жа не прыязджае.

Было даволі позна. Калі папраўдзе, то дзень ужо скончыўся. У салонах прыслуга запаліла лямпы. Зыркае святло разлілося па карцінах, мэблі, вазонах, якія цвілі, па раскладзеных на сталах кнігах, часопісах, альбомах. Праз некалькі вокнаў, адчыненых у красавіцкі вечар, дзіўна ціхі і цёплы, залятаў пах нарцысаў і перамешваўся паветры з яркім святлом лямпаў.

Светла і пахка было ў салонах, але ж пачынала адчувацца духата і пахмурасць.

Размовы ляніва прыціхалі, галасы змаўкалі, на твары ўзбіралася заклапочанасць.

Гаспадар дома, мажны і рослы брунет сярэдняга веку, з высокім ілбом і вуснамі, якія ўсё часцей кранала мудрая, але саркастычная ўсмешка, разам з некалькімі старэйшымі гасцямі рабіў праходкі па салоне, станавіўся ўсё больш задуменым і знерваваным. Яны, гэтыя госці, з бліскучым срэбрам сівізны на галовах, калі-нікалі спыняліся, да нечага прыслухоўваліся, здавалася, некага чакаючы.

Усё часцей нехта выходзіў з салона, ступаў на ганак і ў прыцемку лагоднага вечара напружваў свой слых і зрок.

Іншыя разгортвалі часопісы, альбомы, якія ляжалі на сталах, аднак было добра відаць, што старонак, на якія пазіралі, яны не бачылі, бо іх займалі думкі пра што сьці іншае.

Некаторыя ж, стоячы каля адчыненых вокнаў, абменьваліся нягучнымі словамі, часта змаўкаючы ў задуменні.

Сярод тых, хто стаяў каля вокнаў, найбольш выразна сён ня памятаю шляхетны твар Уладзіслава Аршака. Паставу ён меў крыху цяжкаватую, рухі былі павольныя, мова таксама няспешная, разважная. Выглядаў крыху старэйшым за свае сорак гадоў, вочы, змэнчаныя і смутныя, былі скіраваныя ў цёмны блакіт за акном, а лагодныя вусны пад густымі цёмнымі вусамі ледзь прыкметна ўздрыгвалі. Нібыта ён маліўся. Магчыма. Святло лямпы залаціла ягоныя цёмныя валасы і бараду, якая спадала на шырокія грудзі.

Самыя маладыя з таварыства падышлі да нас, кабет. Нас было толькі дзве. Гаспадыня дома, ладная, гнуткая, толькі крышку старэйшая за мяне, сядзела каля мяне на невялікай канапе. Да нас наблізіўся вельмі высокі, з ладнай постацю брунет, якога за рымскі профіль і паўднёвую скуру часам называлі Сцыпіёнам. Знешнасць выдавала ў ім чалавека смелага, моцнага пачуццямі і воляй. Вочы палымнелі чорнымі дыямантамі, вусны пад чорнымі вусамі гарэлі пурпурам. Неўзабаве каля яго спыніўся маладзён зусім іншага кшталту. Поўдзень і поўнач.

Паставы хударлявай, хутчэй слабай, чым дужай, твар белы, валасы залацістыя, у блакітных вачах амаль дзіцячая гарэзлівасць. Вядомы на ўсю ваколіцу лавецкімі захапленнямі, здольнасцямі конніка, стралецкім

майстэрствам. Ён меў вельмі кароткае мінулае, у якім нічога не сведчыла пра намеры палётаў да зор альбо падзення ў бездань. Трэці з тых, хто наблізіўся да нас, нядаўні студэнт, наш блізкі сваяк, якога мы называлі проста Фларэнцінам. Са сваіх студэнцкіх штудыяў ён прывёз з сабою гарачы і заўзяты дэмакратызм; думкамі, мовай і сэрцам, нібыта прамаўляючы пацеры, ён нястомна скланяў: народ, народу, для народа, народам, у народзе... Загарэлы, плячысты, ён спалучаў у сабе адначасова з дэмакратычным ладам мыслення дэмакратызм выгляду – знарочыстая праставатасць у рухах і словах, але з шэрых вачэй яго пазірала на свет мяккая, літасцівая, заўсёды да вышыняў скіраваная душа летуценніка.

Яны сталі перад намі і пачалі гаварыць пра яго.

– Я сустракаўся з ім, бачыў яго, гэта незвычайны чалавек, створаны на кіраўніка. Паабяцаў, значыць, прыедзе... Такія людзі, калі нешта абяцаюць...

– Вядомая рэч, што прыедзе. Ці возьме на сябе кіраўніцтва? Невядома...

– Несумненна, возьме...

– Чаму несумненна?

Гаспадар дома наблізіўся да жонкі і ціха прамовіў:

– Ужо так позна, што я загадаў падаваць вячэру. Прасі гасцей, Стэфанія.

Ягоны высокі лоб перацінала зморшчынка незадавальнення, а вусны крануў больш выразны, чым калі, сарказм. Адзін з тых маладзёнаў, што стаялі перад намі, з іроніяй у голасе спытаў:

– Пан ужо ўсумніўся?

– Усумніўся.

– А я не.

– Я таксама не.

Гаспадар усклікнуў:

– Шчаслівая маладосць!

– Чаму шчаслівая? – спыталі тры маладыя галасы, у гучанні якіх былі чуваць водгукі ўсё больш гарачых спрэчак, крыўдаў, скаргаў, якія ўжо год, а можа, і болей, выбухалі тут паміж людзьмі старэйшымі і маладзейшымі кожны дзень, кожную гадзіну – горача, часам запальчыва і раптоўна.

Гаспадар дома не меў сімпатый у маладога пакалення, о не! Праз сваю іронію, праз тое, што называла яго холадам пачуццяў, магчыма, крышку за сваю ганарыстасць чалавека высокаадукаванага і багатага. Гэтым разам, аднак, з ягоных вуснаў бясследна знік выраз іроніі.

– Таму, – адказаў, – што маладосць гэта вера, якая робіць чалавека шчаслівым, у той час як сумненне балючае.

Казаў шчыра. З выразу твару і вачэй было відаць, што нешта яму моцна балела.

Неўзабаве ўсе мы заходзілі ў вялікую сталовую залу, у якой доўгі стол, застаўлены прыборамі, блішчаў у яркім святле лямпаў і свечак.

У глыбіні сталовай, насупраць дзвярэй, цераз якія мы ўваходзілі, выдзялялася на светлым тле сцяны калона з чорнага дрэва з акруглай разьбой угары. Гэта быў старадаўні гадзіннік, які амаль пад самую столь узносіў сваё

белае вялікае круглае аблічча, пазначанае чорнымі зморшчынкамі-стрэлкамі. Выглядаў ён як сімвал часу, які звернуў і абьякава пазірае на людскія намаганні, турботы, лёсы.

Быў кароткі момант, калі сабраныя ў чаканні знаку гаспадыні дома затрымаліся, стаялі вакол стала. Яна ж таксама стаяла, чакала некалькі асобаў, што спазняліся. Па сталовай плыла прыцішаная гаворка, дзве нашыя жаночыя сукні здаваліся ў бляску лямпаў светлымі і бліскучымі плямамі на фоне чорных мужчынскіх убораў. Менавіта ў гэтай кароткай хвілі за вокнамі пачулася ляскатанне колаў. Галасы размоўцаў прыціхлі, у зале запанавала ціша. Ніхто не сядзеў. На ўсіх тварах з’явіўся выраз неспакою, некаторыя крыху збялелі.

Гаспадар дома паспешна выйшаў у перадапокой і праз некалькі хвілін прадстаўляў прысутным запозненага госця.

Па ўсёй вялікай зале, залітай яркім святлом, у поўнай цішыні і пад позіркамі больш як трыццаці пар вачэй, сканцэнтраваных у адным пункце, пачулася імя і прозвішча: Рамуальд Траўгут.

Адначасова з гэтым у глыбіні залы, амаль што пад столлю, пачуўся металёвы басісты гук. Гадзіннік з белым, акаймаваным чорным колам тварам пачаў адбіваць час. Дзесяць металёвых гукаў плылі ўтары, калі вакол стала гучалі прозвішчы людзей, з якімі гаспадар дома знаёміў прыпозненага госця.

Прычына спазнення была простая: звычайная затрымка падчас колькімілевага падарожжа па гразкіх яшчэ вясновых дарогах.

Госць меў трыццаць шэсць гадоў і на гэты век выглядаў; росту быў сярэдняга, цела меў хутчэй пружыністае і хударлявае, чым дужае, а ў паставе, спрытных рухах адчувалася нешта вайсковае. З самага першага позірку кідалася ў вочы незвычайная чарната ягоных валасоў, такіх густых, што дзве іхнія хвалі, адна над другой, узвышаліся над смуглявым ілбом, перарэзаным ад броваў ажно да валасоў вертыкальнай лініяй глыбокай зморшчыны. Вочы не было як разгледзец, бо іх прыкрывала шкло акулераў, але пасярод смуглявага твару звярталі ўвагу вусны – без аніякага ўсмеху, спакойныя і сур’ёзныя. Можна, менавіта сур’ёзнасць вуснаў і зморшчынка на лбе пераканаўча сведчылі, што ў абліччы гэтым пераважаў над усім выраз суровай развагі, сканцэнтраванай думкі, нешматслоўя. Нічога мяккага, згодлівага, лісліва ветлівага, нічога таго, што выліваецца вонкі. Толькі нейкая дамінантная думка, вялікая, маўклівая, засяроджаная, а пад яе сховамі таемная гарачыня пачуццяў, якая выпаліла на лбе заўчасную зморшчынку і атуліла палым’янасцю маўклівы твар.

Было відаць, што ён ахвотней маўчаў, чым размаўляў. Да размовы пра рэчы звычайныя, якая зайшла падчас вячэры, далучаўся рэдка і абьякава, кароткімі словамі. Затое нельга было не заўважыць, што ён позіркам даследчыка вывучае твары прысутных. Можна, з намерам падрыхтоўкі да выканання аднаго з самых драматычных актаў, якія толькі здольны выканаць дух чалавека, ён цікавіўся здатнасцю і сілай сваіх актораў-саўдзельнікаў драмы.

За служкамі ціхенька пазачыняліся дзверы залы; усе сядзелі моўчкі вакол доўгага стала, з якога ўжо быў прыбраны посуд.

Гаспадар дома прамаўляў стоячы.

Казаў пра тое, што яшчэ нядаўна ён быў праціўнікам руху, які пачынаўся ў краі, і намагаўся стрымаць яго – не таму, што менш за іншых прагнуў вольнасці і шчасця краю, а з тае прычыны, што яму здавалася няслушной выбраная парá, недастаткова падрыхтаванымі былі сілы, шанцы перамогі не перавышалі шанцаў паразы, якая, калі адбудзецца, прынясе наступствы непрадказальныя і вельмі цяжкія. Ён разлічваў, што цярплівае чаканне, удалы збег абставінаў для барацьбы, павелічэнне сіл і прычын да яе не менш важныя за пачатак бітвы – хай сабе са шляхетным і геройскім запалам у сэрцы, але без належнай здольнасці арыентавацца, без сілы ў руках і арыфметычнай табліцы перад вачыма.

– Я прыхільнік розуму і тых мудрых правілаў, высмейваць якія мае права паэзія, але якіх не мае права не заўважаць палітыка. Таму я адгаворваў, змагаўся з плынню, адсоўваўся на ўзбочыну. Быў белым...

З апошнімі словамі ён падняў галаву і смелым позіркам сустрэўся з няўхвальнымі, іранічнымі ўсмешкамі, якія з’явіліся на некаторых тварах.

– Не я адзін такі ў той супольнасці, якая так мяркуе, і не я адзін называўся белым. Кожны, хто тут знаходзіцца, мой аднадумец, хіба ж няпраўда?

Ён яшчэ вышэй узняў галаву, чакаючы адказу. Некалькі галасоў паважна адказалі:

– Праўда.

Тады ён прадоўжыў:

– Цяпер прагучаў звон, вялікі гістарычны звон, і не белым, а чорным быў бы той, хто не пачуў бы яго. Існуе нешта, што, хоць бы раз на паверхні зямлі выступіўшы, сцёртым з яе быць не можа. Гэтым нечым ёсць факт. Факт збронай барацьбы стаўся. Немалая тэрыторыя краю ўжо ахоплена яе полымем. Якія б пагрозы альбо нязручнасці гэтай барацьбы ні заўважыў разум, ён таксама падказвае, што супраць небяспекі і немагчымасцяў, а таксама супраць ганьбы, якая накрывае і дзёрзкіх, і бездапаможных, ратунковай зброяй можа быць толькі наша еднасць. Мудры сын дома засцерагае ад распальвання агню неасцярожна і нясвоечасова, але калі дом ужо гарыць, было б шаленствам, больш за тое – было б праклёнам, калі б ён не распасцёр над ім актыўных і ратавальных рук! Перакананні чалавека не могуць мяняцца з кожнай гадзінай, але ў кожную гадзіну могуць быць іншыя абавязкі. Нашымі абавязкамі ў гадзіну, якая наступіла для краю, з’яўляюцца: еднасць і ахвярнасць. У іх наша надзея... Без іх загінем...

Ён спыніўся, апусціў галаву, маўчаў, разважаючы. На шчоках пачаў праступаць румянец, а ў вачах з’явіліся гарачыя бліскаўкі.

– Вось тыя прычыны, праз якія, калі факт стаўся і надышла часіна новага абавязку, я ўступіў у арганізацыю паўстанцаў гэтай палескай зямлі і стаў на чале яе. І з той хвілі, калі розум мой усвядоміў дэвіз «Адзінства і ахвярнасць»,

сябе самога і ўсё, што маё: дом, маёмасць, а пры патрэбе вольнасць і жыццё, усе здольнасці розуму, якімі валодаю, і ўсе памкненні сэрца, куды як гарачэйшыя за тыя, што спазнаваў дагэтуль, складаю на патрэбы справы.

На супрацьлеглым канцы стала прагучала ціхае «брав», вышаптанае тымі самымі вуснамі, якія хвіліну таму ўсміхаліся іранічна і няўхвальна. Але прамоўца на той прыязны шэпт, як зусім нядаўна на непрыязныя ўсмешкі, не звярнуў увагі і закончыў:

– Карыстаючыся паўнамоцтвамі новаабранага начальніка арганізацыі палескага краю, ад яе імя і ў прысутнасці яе сяброў пытаюся ў пана Рамуальда Траўгута, ці прымае ён на сябе кіраўніцтва створаным арганізацыяй збройным аддзелам гэтай зямлі?

Невысокі, шчуплы, выпрастаны і толькі з крыху пахіленым ілбом, на якім унутраны агонь выпаліў пад хвалямі чорных, як смоль, валасоў заўчасную зморшчынку, з крэсла ўстаў Рамуальд Траўгут і адказаў:

– Я вярнуўся сюды з далёкіх краёў з думкай, што мае паслугі могуць зараз спатрэбіцца Айчыне. Прафесія, якой я служыў, дае магчымасць далучыцца да прапанаванага мне задання, таму я прымаю яго.

Гэта было кароткае, простае, сціплае прамаўленне, выказанае голасам, які прагучаў чыста і цвёрда.

Вакол стала ўсе ўсталі і схіліліся ў маўклівым паклоне, пасля чаго ў зале запанавала хвіліна цішыні. Цішыні сэрцаў, што абліваліся патаемнымі слязьмі ўзрушэння, і цішыні небяспекі, якой дыхаюць вырашальныя моманты; і той яшчэ цішыні, з якой над гэтым бедным светам на шляхх Прадвызначэння ўзважваюцца лёсы людзей і народаў.

Першым цішыню перапыніў Траўгут.

– Прашу арганізацыю перадаць справы аб сваёй дзейнасці для фармавання аддзела – тое, што распачата і здзейснена, аб колькасці гэтага атрада, узбраенні і ягоных рэальных рэсурсах, а таксама мапы гэтага і суседніх паведаў, гэта значыць, тапаграфічнага абшару, на якім будуць развівацца будучыя ваенныя дзеянні.

Гэта быў ужо зусім іншы голас, не той, якім гэты чалавек прамаўляў нядаўна. Гучала ў ім нотка загаду, адчуваўся чалавек, які з абавязкамі, што прыняў на сябе, жартаваць не будзе, бачыўся спецыяліст, які, добра ведаючы, што належыць яму рабіць, пажаданні свае аб'яўляе без залішніх слоў і абмеркаванняў.

Вельмі хутка на стала з'явіліся мапы розных памераў, але перад разгортваннем іх па чарзе пачыналі прамаўляць тыя, хто выконваў у арганізацыі ролю дзясятнікаў і сотнікаў, казалі пра справы сабраных імі дзясяткаў і сотняў будучых збройных партызанаў; лічбы, зрэшты, былі невялікія, бо партызанскія атрады паводле самога характару гэткага кшталту вайны шматлікімі быць не маглі, пасля выступоўцы называлі віды зброі, яе колькасць.

Камандзір слухаў, павярнуўшыся тварам да тых, хто прамаўляў; у шкельцах, якія прыхоўвалі ягоныя вочы, запальваліся, прыгасалі, мігцелі

адбіткі святла, часам ён задаваў кароткія пытанні, часам насупліваліся ягоныя чорныя бровы, а зморшчынка на лбе відочна паглыблялася. Толькі адзін раз па маўклівых рысах прамільгнула, адразу ж знікаючы, хваля радасці. Было гэта тады, калі выступаў начальнік арганізаванай у павеце грамадзянскай пошты Уладзіслаў Аршак.

Як звыкла, крышку марудны ў рухах, як звыкла, няспешна і разважна пачаў ён казаць пра неабходнасць атачыць збройна атрад пільнай вартай з тых, хто застанеца дома, стварыць вакол яе як бы сетку тэлеграфных правадоў з адважных і адданых сэрцаў, якія звязвалі б свет з атрадамі, а атрад са светам, а таксама людзей-аднадумцаў, якія падтрымліваюць атрад, але раскіданыя па свеце.

З лагодным тварам, прыгаслым ад узросту, са спушчанай на грудзі цёмнай густой барадой, з вачыма, у стомленым, але чыстым блакіце якіх было нешта ад пакутлівага агню, якія доўга палымнелі таемна і безнадзейна, ён казаў пра тое, дзе, як, праз каго будуць прывезены, прынесены паведамленні, засцярогі, пажаданні, указанні.

Такая пошта не з'яўляецца другаснай часткай распачатай справы – наадварот, служыць вельмі важным яе складнікам. Яна павінна быць спрытнай, асцярожнай, умець лятаць і поўзаць, праслізгаваць і ўцякаць. Аднак людзі, здатныя да такой працы, знайшліся, і няхай пан начальнік выбачыць, што забралі ў яе не самых старых, але і трохі маладых, якія ў атрадзе служыць не будуць, пакуль ён застанеца ў гэтых ваколіцах. Пасля, калі лёс барацьбы перанясе яе ў іншае месца, яны таксама пойдучь у атрад, але і да гэтай вартавой службы трэба далучыць крыху сіл не старых, з маладым запалам адданых справе. Бо гэта...

– Бо атрад – гэта сэрцабіццё і гарачая кроў некалькіх сотняў людзей, гэта... дзіця нашых мрояў, спадзяванняў, дзіця надзей, што нарэшце не як нявольнікі з забітымі душамі, а як жывыя людзі жыць будзем. Таму трэба апекавацца атрадам, трэба ягонай крывавай барацьбе дапамагаць клапатлівай дзейнасцю!..

Ён схіліў твар, які разам з ілбом пакрыўся мноствам складак і зморшчынак, са звычайна лагоднага стаў пахмурным. З кожнай зморшчынкі, з кожнай складкі пазіралі горкія думкі, цяжкая самота, доўга ў маўчанні і цяргенні перажываныя. Няспешна, глухім голасам ён пачаў казаць ізноў:

– Я сказаў: нявольнікі з пазабіванымі душамі. Гэта праўда. Калі рукі скаваныя, а вусны заткнутыя, то і душа адразу засынае, а пасля памірае. Былі такія, хто казаў: «Чаго вам не хапае? Спакойна сабе жывяце, у дастатку... Навошта здаровую галаву класці пад сякеру?» Вось жа, тое... здаровая галава! Горкі смех з такога здароўя! Ніякай волі не мелі мы: ні дзейнічаць, ні гаварыць, ні народ наш з ярма няволі ды цемры вызваляць, ані жыцця свайго перарабляць, паляпшаць. Толькі: еш, пі, спі й дагнівай! Гэта дазволена. Не падабаецца табе гэта? Павінна падабацца, а калі так не ёсць, то маўчы! Калі гучна крыкнеш альбо варухнеш пальцам, у Сібір! І было так шмат гадоў. Божа мой! Гэтулькі дзясяткаў гадоў! Былі такія, хто ў гэтым балоце знайшоў сабе

раскошу і ёю атруціўся, але былі й іншыя. Божа! Ты адзін ведаеш, колькі цярпелі тыя іншыя! Як ім уласныя думкі палілі нутро, як іхнія сілы ды памкненні, ніякім чынам не скарыстаныя, няспынна душыліся, заўсёды канаючы і ніколі не могучы сканаць! Найлепшыя гады жыцця сыходзілі з нас, як той шары дым, які сцелецца па зямлі, а калі спрабуе ўзняцца, суровы вецер адразу ж прыціскае яго да зямлі, расцягвае па балоцістай паверхні... Так жыць далей было немагчыма. Я ведаю, што сілы нашыя невялікія, таму чырвоным быць не наважыўся. Але і белым не быў таксама, не! Замнога цярпеў, замнога прыслухоўваўся да смяротнай самоты ўласнай душы і душ маіх блізкіх, каб мог стаць белым. А цяпер, што да непасільнай справы, дык лічу, што... З намі Бог і таму справа наша – Боская. Тады... які там канец ні будзе, то няхай сабе будзе, абавязак свой... абавязак свой выконвайма.

Вельмі ўзрушаны, з дрыготкімі губамі і збялелым тварам ён, упаўшы на крэсла, цяжка дыхаў, а пасля кароткага маўчання толькі дадаў:

– Грамадзянская пошта абавязак свой выканае. Ручаюся.

Менавіта тады па маўклівым твары начальніка збройнага атрада прамільгнуў цень радасці, і хоць гэты цень хутка знік, вочы ягоныя з-за шкельцаў акулераў доўга ўзіраліся ў шляхетныя, самотныя, заўчасна прывялыя, спаласаваныя рысы твару Аршака.

Адразу ж на сталe разгарнулі некалькі рознай велічыні мапаў, і вянок галоў схіліўся над імі, а ў гамонцы гучалі асобныя назвы двароў, вёсак, мястэчак, урочышчаў.

Ніякай чыгункі тады яшчэ ў гэтай мясцовасці не было, а было тут трохі шырокіх гасцінцаў і мноства дарог, сцежак, якія ў розных кірунках разбягаліся па неахопнай як кінучь вокам раўніне.

Былі ў гэтых краях землі ўрадлівыя, людныя, на якіх хвалявалася буйная збажына, групамі цягнуліся да неба таполі, што аздаблялі двары, былі і крыжы, якія стаялі на варце каля вясковых ваколіц.

І былі амаль бязлюдныя пусткі, мокрыя лугі з купінамі, балоты, якія перамаўляліся толькі посвістам шалёных віхур ды галасамі пералётных птушак, багністая дрыгва становілася тут смяротнай для чужога чалавека.

І былі там велізарныя лясы, спрадвечныя, непраходныя, вякамі не кранутыя сякерай, цудоўныя сховы самотнай і дзікай прыроды, таямнічыя лабірынты з дарогамі, вядомымі толькі звярам, якія там жылі, і людзям з магутнымі плячыма, пільнымі позіркамі і трапнымі стрэламі, якія аберагалі гэтую лясную непарушнасць.

І быў там, нарэшце, сярод многіх іншых водных шляхоў, разлітых прыродай па зямлі, адзін нешырокі водны шлях, рукамі людзей выпушчаны на паверхню і названы Каралеўскім каналам.

Вянок галоў падняўся над сталом, адарваўшыся ад раскладзеных мапаў, і па вуснах разбегліся словы:

– За Каралеўскі канал! У Горацкія лясы.

Туды намерыўся пайсці атрад і стаць там лагерам.

Аднак перад гэтым ён павінен быў сабрацца. З усяго абшару зямлі, з раўніны, неабсяжнай для вока, з рассыпаных па ёй двароў, мястэчак, лясных хат, дробнашляхецкіх хутароў павінны сабрацца ўсе ў адным месцы. У месцы, дзе найбольш зручнасцяў і найменш небяспекі.

Рамуальд Траўгут падняў ад мапы галаву і прамовіў:

– Дзяткавіцкі двор.

А праз хвілю, агледзеўшы позіркам сабраных, спытаў:

– Ці гаспадар Дзяткавічаў тут прысутны?

– Так, я – гаспадар Дзяткавічаў.

Траўгут пачаў гаварыць:

– Улады дыктатарскай у мяне няма. Падстаўляць пад небяспеку маёмасць і вольнасць людзей без іхняй добраахвотнай згоды я не маю права. Месцу, якое стане зборным пунктам атрада, як і ягонаму гаспадару, пагражае вялікая небяспека. Двор можа быць спаленым, маёмасць забранай, гаспадар зняволеным і сурова пакараным. Збор у Дзяткавічах мае для атрада вялікія зручнасці, якія, аднак, могуць быць выкарыстаныя толькі тады, калі гаспадар гэтай сядзібы з поўным усведамленнем наступстваў свайго ўчынку можа на тое пагадзіцца.

Ужо ў сярэдзіне гэтага выступу з крэсла ўстаў хударлявы малады бландын з белым тварам, вясёлымі вачыма і невялікімі залацістымі вусікамі на двуснамі, якія дагэтуль, здавалася, ведалі толькі смех, песні ды пацалункі; быў гэта апантаны лавец, вядомы на ўсе ваколіцы сваімі здольнасцямі конніка і стральца – той, чья мінулася была яшчэ вельмі кароткай, але ў якой нічога не абяцала палёту да зорак альбо памкнення да бездані...

О, ён даўно ўжо сышоў з гэтай зямлі ў невядомую краіну, якая ляжыць на тым баку ракі жыцця, сышоў туды пасля працяглых пакутаў выгнання, беднасці, чысты да канца, мужны да канца, зорцы сваёй маладосці і бездані, якая ягонае жыццё праглынула, бласлаўлены да канца. Сышоў з гэтай зямлі адзінокі, бяздзетны... і таму можна мне вымавіць ягонае імя, а табе яго голасна паўтарыць. Можа, на яго, як на магілу, спадзе прамень нейкага чулівага вока, якое само любіць зоркі і бездань...

З крэсла ўстаў Густаў Радавіцкі і з вачыма, што гарэлі, як два блакітныя агеньчыкі, прамовіў:

– Не толькі пагаджаюся, але, паколькі магу быць карысным атраду, цешуся, што менавіта мае любыя Дзяткавічы карысць гэтую могуць даць. А наўзаем толькі аднаго прашу ў пана начальніка – каб мне было дазволена...

Ён крыху збянтэжыўся, апусціў вочы, магчыма, ад пільнага позірку начальніка. Але праз хвіліну скончыў:

– Каб мне было дазволена ў атрадзе належаць да конніцы...

Ягонья вочы й вусны зноў засмяяліся.

– Бо што буду служыць у атрадзе, вырашана і вядома ўжо даўно. А як жа! Я ж сотнік. Сабраў сто чалавек, ахвотных да паходу, а сам меўся б не пайсці? Гэта ніколі не магло прыйсці мне ў галаву. Але прашу, каб мне можна было служыць у конніцы, бо я на кані магу ўсё, а пешкі гэта неяк... неяк... Але

толькі прашу – і як пан начальнік загадае, так і будзе. Толькі тое яшчэ сказаць мушу, што маю каня Эль-Рашыда, такога, што ў самы раз... да такой службы ў самы раз...

Ён зноў збянтэжыўся і змоўк.

Начальнік жа ўсё яшчэ пазіраў на яго пільным позіркам, і на ягоных вуснах – упершыню пасля прыезду – пачала квітнець усмешка. Менавіта расквітнела, бо яна была дзіўна свежай, шчырай, белазубай. Разам з усмешкай хваля радасці ахінула ягоны твар і сцерла з ілба змрочную зморшчынку. Амаль што з вясёлым жэстам ён усклікнуў:

– Вядома, я згодзен, каб пан служыў у конніцы і нават...

Тут ягоны голас набраў сапраўднай весялосці.

– Паколькі пан мае каня Эль-Рашыда, што ў самы раз, мяную пана сваім ад’ютантам.

Да самых сваіх залацістых валасоў зарумяніўся маладзён, склаў глыбокі паклон начальніку і, сядячы поруч з высокім брунетам, якога часам называлі Сцыпіёнам, выразна схіліў галаву, кінуў загадкавыя словы:

– А што, Фелікс! Бачыш! І я з табою...

Відаць, яны абодва ў нечым сумняваліся, а той таксама меў намер служыць у конніцы.

Але цяпер устаў са свайго крэсла начальнік.

– На сёння наша нарада скончана. Я не аратар. Мне заўсёды здавалася, што самым выразным словам, якім чалавек можа звяртацца да свету, з’яўляецца справа. Аднак цяпер, калі Бог дазволіў мне распачаць справу, аб якой заўсёды марыла маё сэрца, з маёй душы вырываюцца словы, толькі што прамоўленыя панам Аршаком: «Наша справа – гэта справа Боская». Гэта таксама праўда, пра што сказаў Аршак, што няволя забівае душы, а я з гэтай праўды раблю высновы, што нікому не дазволена забіваць людскія душы, наадварот: душы людскія не павінны дазваляць, каб нехта іх забіваў. Вось гэта і ёсць наша права на барацьбу, якую мы маем распачаць, вось чаму справа наша ёсць справай Боскай. Не на рабунак і не на разбой ідзём мы, а па вяртанне адабранага ў нас дару Боскага. Дар Боскі – цнота, годнасць людская, а годнасці няма без вольнасці. Калі мы пераможам, перамогай нашай будзе збавенне душы народа, яго гонару і ягонага зямнога шчасця; калі ж прайграем, па рэках крыві, пралітай намі, іншыя дапльвуць да вольнасці. Але якім бы ні быў наш канец, абавязак наш выконвайма. З надзеяй альбо насуперак надзеі, але з праўдай і з Богам! Мы з праўдай і са справядлівасцю, значыць, мы з Богам. У гэтым наша моц. Мы з Богам.

Ён не пазіраў ні на кога, позірк ягоны блукаў недзе ўгары, і хоць ён змоўк, губы ягоныя яшчэ ўздрыгвалі ад непрамоўленых словаў, а твар і постаць ззялі нейкім ад зямлі адарваным, з містычных сонцаў выбухлым экстазам. У такім экстазе, насуперак зямным разлікам, нараджаюцца вялікія справы і з трыумфальнай песняй духу, насуперак пакутам цела, паміраюць пакутнікамі.

Вянок твараў, збялелых ад узрушэння і стомы, атачаў доўгі стол, а ў сталовай, якая напоўнілася маўчаннем, гадзіннік пачаў адбіваць час. З-пад столі прагучалі чатыры нізкія металёвыя ўдары.

Ці то людскія вочы былі змэнчаны працяглым чуваннем, ці то прытухлі лямпы, але, здавалася, што іхняе яркае святло рассыпаецца цяпер на мноства светлых атамаў, якія мігацяць перад вачыма, дрыжаць і затуманьваюць абрысы твараў і прадметаў. Полымя свечак, што дагаралі ў высокіх кандэлябрах, стала вялікім, яскравым, з ніткамі дыму на рухомых вяршынях. Паветра, насычанае чалавечым дыханнем, магчыма, больш частым, чым звычайна, стала задушлівым і гарачым.

Нехта наблізіўся да аднаго з вокнаў, адчыніў яго насцеж, а за тым адчыненым акном аказалася сапраўднае дзіва, цуд: дзіўна цудоўны і прыгожы вясновы ранак.

Незаплямлены блакіт неба, яркая зелень саду, абсыпаная брыльянтамі расы. Белыя зоркі нарцысаў над травой, у траве мноства фіялак, разложыстыя яблыні ў ружовай і грушы ў белай квецені. Хвалі паху ды паветра, напоенага расой. І ўсё ад неба да зямлі, ад верхавін высокіх дрэў да нізкай травы і кропель расы ў магутным, поўным, залатым святле сонца было выразным, выпуклым, адасобленым, светлым, залацістым.

Дрыготкія ад спазнаных намі пачуццяў, абапіраючыся адна на адну, мы, дзве кабеты, амаль што дзеці, шырока расплюшчанымі вачыма пазіралі то на гэты райскі краявід за акном, то на залу, напоўненую залатым, рассеяным, мігатлівым, дымным святлом, то на людскія твары са зморшчынамі на лбах і змэнчанымі вачыма...

Паэма і драма.

Рай і чысцец.

Ціша і бура.

II

Хто гэтай вясной мог спаць цэлую ноч? Хто бачыў раннія і спакойныя сны?

Позняй ноччу грэбляю, якая паміж двух радоў вербаў пралягла пасярод двух лугоў, хутка ехаў на кані чалавек, ахінуты шэрай буркай. Чалавек гнаў каня на ўсю моц, у канцы грэблі абагнуў вялікую сядзібу, віхураю заляцеў на дзядзінец і спыніў каня каля ганка.

У змроку на ганку віднеліся некалькі мужчынскіх постацяў і бялелі некалькі сукняў кабетаў. Нечы голас запытаў:

– Хто?

Вершнік саскочыў з каня і адказаў:

– Пасланец.

Ступіў на ганак і пачаў ціха распавядаць.

Атрад ідзе з Дзяткавічаў у Горацкія лясы, і на дзве гадзіны спыніўся ў двары, з якога прыехаў пасланец.

Начальнік атрада выклікае тых сяброў арганізацыі, якія жывуць бліжэй, дзеля абмеркавання асобных важных пытанняў. Прыехаць трэба як найхутчэй, бо ані хвіліны больш за дзве гадзіны атрад не можа там затрымацца. Некалькі гэткіх жа пасланцоў раз'ехалася ў розныя бакі. І вярнуцца яны павінны з паведамленнем, ці прыедуць пакліканыя. Яшчэ ёсць цыдулка да пані...

Ён не скончыў гаварыць, як пара людзей, мужчына і кабета, ужо беглі праз дзядзінец да стайні. У маёй руцэ шалясцела цыдулка з пяццю словамі:

«Прыезджай таксама. Ты патрэбная. Стэфанія».

Будзіць стаенныя службы? Марнаванне часу. Запрагаць коней у каляску? Хто мог бы тут думаць пра каляску!

Мінула некалькі хвілін, і перад стайняй ужо стаяў конь, запрэжаны ў лінейку. Не ведаеш, што такое лінейка? Гэткая гладкая, звычайная дошка, пакладзеная паміж чатырох колаў і абабітая сукном. Нічога больш. Гэта вузкая, незвычайна лёгкая павозка для паездак гаспадара па межах і палявых сцежках... Кабеты рэдка калі на іх ездзілі, аднак часам даводзілася, і тады яны сядзелі ў такой паставе, як ездзяць конна.

Таварыш мой узяў лейцы, а я села адразу за ім.

Толькі якія тры вярсты дарогі. Лінейка наша стралою рассякала паветра, ляскатала па ўбітай дарозе, амаль што даганяючы пасланца, які ехаў на кані наперадзе. Ноч была зорная, крыху ветраная. Вербы трошкі калываліся і шумелі з абодвух бакоў дарогі.

Мы заехалі на вялікі дзядзінец, асветлены ліхтарнямі і запоўнены людзьмі.

Ліхтары на на дрэвах, на слупах, каля сцен будынкаў, а ў іх чырванаватым святле віравала гаманкое людское стоўпішча.

Венгеркі, блузы, кароткія світкі, шырокія скураныя паясы, высокі абутак, шапкі, як кветкавы луг, цёмна-чырвоныя, сінія, белыя. На плячах стрэльбы, за поясам пісталеты. Вялікі пук косаў, прымацаваных вертыкальна да доўгіх дзяржальнаў, стаяў, прыхінуты да сцяны дома, і ў святле ліхтарні, што вісела над ім, блішчаў, як сталёвае сонца. Рух, гамана, шум людскіх крокаў і галасоў. Пераклічка імёнаў і прозвішчаў, рознага кшталту размовы, тут і там выбухі смеху. У цёмнай глыбіні дзядзінца, каля гаспадарскіх пабудоў ржалі і фыркалі коні, цьмяна бачыліся абрысы вазоў і людзей, бліжэй да дома, на лепш асветленай прасторы, пастукваў на доўгіх сталах гліняны і шкляны посуд.

Мноства постацяў і твараў; вялікая разнастайнасць колераў і абліччаў. Ёсць тут сыны дамоў заможных, дзеці дастатку і элітанасці, з заўважнай прыкметай гэтага ў рухах і вопратцы. Ёсць маладыя вучоныя, дзеці думкі і ведаў, з відочным адбіткам гэтага ў вачах і на тварах. Ёсць амаль што ўсе лясныя стражнікі, шыракаплечыя, з пахмурнымі, але пільнымі позіркамі, якія звыкла пранікаюць у лясны гушчар і начны змрок. А вось моладзь з дробнашляхецкіх хутароў, жвавая, смелая, з добрымі ўсмешкамі і раскаванымі рухамі. І яшчэ ёсць некалькі постацяў кволых, не вельмі адметных, падобных да ценяў, якія ідуць за іншымі. Іх, з мястэчак, з некаторых вёсак, магчыма, з

нейкіх цяжкіх, бяdotных дарог лёсу, прывялі сюды лозунгі, якія страпянулі сонныя душы надзеяй на лепшую будучыню, чарамі сплылі на нядобраую рэчаіснасць.

Калі наша лінейка паволі прасоўвалася праз тлум, з ганка саскочыла і пабегла насустрач ёй танклявая, ладная кабета ў белай сукні; яна схапіла мяне за руку, калі я саскочыла з лінейкі, і паспешна прамовіла:

– Ты прыехала? Гэта добра! Даюць даручэнне мне і табе, а праз нас іншым. Хадзем хутчэй!

Мы разам увайшлі ў дом, які ў параўнанні з дзядзінцам здаваўся дзіўна пустым і ціхім.

Сталовая была асветленая, але пустая. Нікога ў ёй не было. Толькі белае аблічча гадзінніка пазірала з верху чорнай калоны, а каля адчыненых вокнаў вецер калыхаў фіранкі.

У суседнім салоне некалькі чалавек сядзелі за адным са сталоў і напаўголаса размаўлялі. Адразу з парога ў вочы мне кінуліся чорныя як смоль валасы Траўгута. Калі мы паволі і крыху нясмела набліжаліся, ён якраз прамаўляў:

– Я сам не хацеў бы гэтага, але як іначай пазбавіцца ад шпегавання і даносаў? Законы ваенныя заўсёды і ўсюды караюць за гэтыя ўчынкi смерцю. Аднак ці не выкліча ўжыванне гэтай меры ў гэтым выпадку шкодных для справы вынікаў?

Гаспадар дома нахмарыў бровы і адказаў:

– Пры абставінах, у якіх мы знаходзімся, праява энергіі і постраху супраць непрязных нам элементаў падаюцца мне неабходнымі...

– А я, – перапыніў яго Аршак, – быў бы за праяву велікадушнасці, якая можа прывабіць да нас сэрцы.

– Ідэалогія! – мармытнуў гаспадар дома. – Адвыклі мы ад энергічных дзеянняў і, як тыя спешчаныя паненкі, гатовыя страціць прытомнасць ад выгляду кроплі крыві.

– Мне здаецца, – азваўся нехта іншы, – сам пан начальнік павінен вырашыць лёс таго чалавека. І толькі ён. Гэта не наша справа.

– Хіба гэта не было б Пілатавым умываннем рук? – з самым саркастычным сваім усмахам кінуў гаспадар дома і казаў далей:

– Мы натуральныя дарадцы начальніка і што да мяне, як дарадцы, я галасую за праяву энергіі, за праяву постраху, гэта азначае – за смерць шпегам і даносчыкам.

Яны былі так занятыя размовай, што толькі цяпер заўважылі нас.

Пасля кароткага вітання гаспадар дома адразу ж паведаміў пра тое, чаго чакае ад нас арганізацыя. Гэта былі заданні, звязаныя з гаспадарчымі патрэбамі атрада, дакладней, з пэўнымі іх праявамі, якія толькі цяпер, пасля стварэння атрада, маглі з’явіцца, і з’явіліся. Трэба было ліквідаваць пэўныя хібы, задаволіць патрабаванні, якія перавышалі ранейшыя разлікі, папярэдзіць затрымкі і нястачы, якія могуць узнікнуць. Выконваць гэтыя дробныя, але

адначасова і складаныя даручэнні, кабеты маглі лацвей за мужчын, з меншай небяспекай.

Рэч не ў адной і не ў дзвюх кабетах, гаворка пра цэлы жаночы атрадзік, добра і дбайна падабраны. Асабліва падкрэслівалася апошняе. Памылкі ў падборы маглі пацягнуць за сабою непрадказальныя наступствы.

Вартасцямі атрадзіка, які меўся б знаходзіцца на вялікай тэрыторыі, над якой пасля выступлення атрада непряцель наладзіць пільную варту, павінны быць: спрытнасць руху, яго спакойны характар і яго натуральнасць. Другім патрабаваннем стане здольнасць прывабліваць для свайго занятку сэрцы й памкненні людзей. А трэцяе – уменне маўчаць. І яшчэ чацвёртае – адвага.

– І прысутнасці духу ні ў якім выпадку не губляць, – з прыязным да нас усмахам дадаў Аршак.

Мы слухалі шчаслівыя, усхваляваныя, сканцэнтраваныя, у нашых грудзях гучалі геройскія спевы, а ў галаве насіліся думкі: хто, дзе і якім чынам? Схіліўшыся да тых, што прамаўлялі, услухоўваючыся ў іхнія словы, з вогненымі шчокамі, зусім яшчэ несвядома мы моцна сціскалі адна адной рукі.

Нечакана мы пачулі голас Траўгута. Позірк ягоны праз шкельцы акулераў быў пільны, праніклівы, але не суровы – наадварот, насычаны ўнутраным усмахам. Ён звярнуўся да сабраных:

– Паням гэтым можна даверыцца цалкам.

А пасля да нас:

– З поўным даверам даручаем вам гэтыя на першы погляд дробныя, але ў сапраўднасці важныя інтарэсы польскага жаўнера. І гэтак, як тады, пасля маладога энтузіязму заявы ўладальніка Дзяткавічаў, ягоныя вусны расцвілі свежым, шчырым, бялюткім усмахам. Відаць, усмешку на гэтым суровым твары найчасцей выклікаў выгляд маладосці, якая нахшталт свечкі перад алтаром гарэла перад тварам ідэала проста і святліста.

Яшчэ некалькі пытанняў, адказаў, перасцярог, заўваг, і мы зразумелі, што ўжо тут непатрэбныя.

Нас паклікала да сябе вялікая сталовая зала. Яна ўжо не была пустой. Некалькі чалавек увайшлі сюды са шматлюднага дзядзінца, і няцяжка было здагадацца, што яны знаходзяцца пад уплывам узрушэння, магчыма, нават абурэння, якое, хоць і стрыманае, выявілася, аднак, у шэптах, жэстах, выразах іх твараў.

Былі тамі нашы блізкія знаёмыя, таварышы ў забавах і справах, крэўныя. Нас здзівіла перамена, якая адбылася з імі. Здавалася, яны вышэйшага росту, больш мужныя, чым раней. Манера трымаць сябе, рухі іхнія сталі больш энергічныя, простыя, вочы блішчалі сілаю і рашучасцю. Стрэльбаў пры сабе яны не мелі, толькі на паясах блішчалі похвы, якія хавалі ў сабе розную зброю.

Быў там са сваім рымскім профілем і вышэйшы за ўсіх ростам Фелікс Ягмін, званы Сцыпіёнам, быў Радавіцкі ў блакітнай канфедэратцы, пазаліхвацку ссунутай набок, быў зацяты дэмакрат, экс-студэнт Фларэнцін, былі Артур і Генрык Ранецкія, сыны бацькі, названага белым, які за тое аказаўся нелюбімым, а два сыны ягоныя цяпер у атрадзе; малы Тарлоўскі, дзіўны

хлопец, белы і ружовы, як паненка, вучоны батанік, а здобрай волі настаўнік сялянскіх дзяцей у суседнім мястэчку; яшчэ два маладыя медыкі, якія меліся выконваць у атрадзе функцыі дактароў; і іншыя, добра вядомыя, блізкія...

Яны размаўлялі між сабой прыцішанымі галасамі. Можна было пачуць словы:

– Гэта немагчыма! Гэтага не можа быць!

– Хадзем, патлумачым, выкажам наша меркаванне!

– Пачынаць з гэтага? Ніколі! Гэта было б для нас ганьбай...

– Фальшывым крокам, на думку людзей...

– Кім бы ён ні быў, чалавек гэты паходзіць з тутэйшага люду, нарадзіўся на гэтай зямлі.

І яшчэ шмат такіх размоўных абрыўкаў, з якіх нельга было зразумець, аб чым гаворка, але якія сведчылі пра пачуццё заклапочанасці, агіды, неспакою, хоць і стрыманыя, але ўсё ж такі яны выбіваліся вонкі ў жэстах, у нахмараных бровах, у бляску вачэй.

Мы памянліся з імі сяброўскімі поціскамі рук і спыталі, у чым справа, што сталася альбо мае стацца. Пытацца мы маглі смела. Паміж імі і намі панавала поўная роўнасць, заснаваная на адной ідэі і агульнай справе дзеля яе здзяйснення.

Фларэнцін, моцна разгарачаны, з патухлымі вачыма, схапіў адну з нас за руку.

– Хадземце, я пакажу вам. І раскажу.

Мы выйшлі з ім на дзядзінец. За намі пайшлі Артур Ранецкі і Мар'ян Тарлоўскі.

Хутка перайсці дзядзінец было тады немагчыма. Усюды грамадкі і купкі людзей, рухомыя, размоўныя.

Па дарозе было шмат вітанняў, кароткіх размоў, просьбаў пажадаць плёну, згадваць дабром тых, хто выпраўляецца ў дарогу. У дарогу блізкую, аднак жа далёкую і шмат для каго незваротную. Не раз на вочы нагортваліся слёзы, шмат разоў бачылі мы вочы людзей, затуманеныя слязьмі. Але гэта былі імгненні, пасля якіх вярталіся вясёлыя размовы, адчуваўся прыўзняты настрой.

Нечакана, калі мы гэтак ішлі, вітаючыся і адначасова развітваючыся, паціскаючы рукі людзям, абменьваючыся кароткімі фразамі, на дзядзінцы пачуўся аглушальны грукат. Нібыта нешта велізарнае ўпала і разбілася на мноства аскепкаў, быццам шматлікія металёвыя вострыя чарапкі ўдарылі адзін аб другі. Гэта былі косы, якія невядома чаму слізганулі па сцяне, на якую абапіраліся, і, падаючы, сыпанулі ў паветра жменю гукаў, такіх жа вострых, як і іхняе лязо. Іх адразу ж паднялі і паставілі на ранейшае месца, дзе зноў у святле ліхтарні яны заблішчалі, як сталёвае сонца.

Але ці то сам выпадак, ці то рэакцыя на яго некаторых сабраных выклікалі ў прысутных выбух смеху.

Аднак чым болей мы разам са сваімі таварышамі аддаляліся ад дома, тым болей заціхаў людскі тлум і тым выразней у зорным змроку выступалі перад

намі сцены гаспадарскіх пабудоў і раложыстыя дрэвы вакол іх. Са сферы святла і галасу мы ступілі ў сферу ценю і адноснай цішыні. На вялікай тэрыторыі тут гарэлі адно некалькі ліхтарняў, у святле якіх можна было заўважыць абрысы асядланых коней і маўклівыя постаці каля іх, рухі нешматлікіх людзей. Затое зоркі іскрыліся на небе больш выразна, чым там; у чорных дрэвах шамацеў вецер, а над травамі стаяла бадзёрыстая вільгаць расы.

Шпарка ідучы побач з намі, Фларэнцін распавядаў:

– Ледзь толькі выйшлі мы з Дзяткавічаў, як на дарозе перад намі з’явіўся вясковы хлопец, гадоў можа трынаццаці, напалоханы, увесь трымтлівы, ён жаласным галасочкам пачаў крычаць Ягміну, які з паловай конніцы ехаў паперадзе атрада:

– Стойце, паночку, стойце! Затрымайцеся, Богам прашу!

Ягмін стрымаў каня, загадаў нам зрабіць тое самае і з сядла нахіліўся да хлопца, які падаваў яму нейкую спісаную паперку. Ягмін разгарнуў цыдулку, прачытаў і паказаў нам. Гэта было ні больш, ні менш як данясенне, накіраванае ў войска, пра тое, што мы выйшлі з Дзяткавічаў, а таксама колькі нас ёсць, у якім напрамку рухаемся. Усё адсочана, вышпегавана і выкладзена. Мы да хлопца:

– Ты хто?

– Служка дзяка.

– Дзе жывеш?

– У дзяка.

– Чаму не ў бацькоў?

– Няма бацькоў, памерлі.

– Хто даў табе цыдулку?

– Дзяк.

Ён загадаў дзіцяці з усяе сілы бегчы з гэтай цыдулкай у мястэчка і аддаць яе афіцэрам. Бачыце, які галган! Не хлапец, а дзяк! Хлопца Ягмін падняў на каня, пасадзіў перад сабой у сядле і запытаў:

– Ці ведаеш, што ў той цыдулцы напісана?

– Ведаю, – адказаў. – Чуў, як дзяк жонцы сваёй чытаў.

– Чаму ж нам яе аддаў?

Тут хлапчук расплакаўся: ці то яго стамілі пытанні, ці можа нечага напалохаўся. Ягмін пагладзіў яго па валасах, пацалаваў у галаву і зноў спытаў:

– Чаму нам яе аддаў? Не бойся нічога. Добра зрабіў, і дзякуй табе за гэта, але чаму?

Хлопец апусціў калматую галаву і так ціха, што ледзьве мы маглі пачуць, сказаў:

– Як убачыў вас, то пашкадаваў... Пакуль не бачыў, то ляцеў туды, куды дзяк казаў, а як убачыў, то пашкадаваў, бо... бо... дзяк жонцы сваёй казаў, што яны вас усіх, як качак, пастралюць...

Дзяк відочна меў рацыю! Нечакана, у чыстым полі. Але што вы скажаце пра гэтага сялянскага хлопца? Якое залатое сэрца! Якая чулая душа, га!

– Калі не хлусіў! – флегматычна азваўся за намі Артур Ранецкі.

Фларэнцін абурыўся:

– Калі сялянскае дзіця, то ўжо адразу і хлусіць павінна! Пасаромся, Артур!

Артур жа з ранейшай флегматычнасцю адказаў:

– Не таму, што сялянскае, а таму, што чалавечае дзіця, а ў тое, што кажуць чалавечыя дзеці, наогул няможна верыць...

– Таксама філасофія! А сам цалаваў хлопца, ажно хлюпала...

– Сантымент абудзіў ён у мяне...

– У нас ва ўсіх.

Ад Ягміна яго забраў Жамірскі, ад Жамірскага ён перайшоў да філосафа, ад філосафа я ўзяў яго, ад мяне нехта іншы. Дзіва, як мы яго да смерці не зацалавалі. А ён асмялеў, амаль што рассваволіўся, пачаў смяцца і датыкацца да розных месцаў нашага адзення.

– Якія ў вас ладныя шапкі! А якія паясы! А стрэльбы, а-ёй! Вазьміце мяне з сабой... дайце стрэльбу...

Цуд, а не малец! Каб хоць крышку быў старэйшы! Але такі вісус! Рана яшчэ яго на баль з сабою браць!

– Але што з цыдулкаю?

– Ягмін завярнуў каня і з ёй – да начальніка, а начальнік як заведзены: «Той, той і той да дзяка няхай едуць! Рукі й ногі яму звязаць, вочы завязаць, сюды прывезці! Марш! Марш!» У яго ўсё так: тон загадны, тэмп шпаркі. Дзяк, шэльма, блізенька жыў, паездка не заняла і чвэрці гадзіны. Верашчаў, кляў, пляваўся, драпаў, давялося паказаць яму пісталеты. Дапамагло. Ну і цяпер ён у нас.

Тут голас ягоны крыху прыціх, пасур'ёзнеў:

– Мае быць павешаным.

Мы абедзве задрыжалі і пачулі за сабой нейкі асаблівы гук, што сыходзіў з вуснаў Ранецкага, нейкае працяглае «цыху-у-у-у»! Гэта выглядала на стрыманае жаданне плюнуць.

А малы Мар'ян Тарлоўскі, што ішоў поруч з Ранецкім, шапнуў:

– Кепскі пачатак! Як бы там ні было ... чалавек бяззбройны.

– Ціха, не кажы нічога. Ён можа пачуць.

Мы спыніліся, як прыкутыя да зямлі, маўчалі.

За некалькі крокаў перад намі стаяў пад разложыстым дрэвам просты сялянскі воз, запрэжаны адным канём, а паблізу воза шарэлі дзве абапёртыя на дрэва рослыя постаці паўстанцаў, якія сцерагалі яго са стрэльбамі на плячах.

На возе ў зорным святле выразна бачыўся рослы і стройны чалавек у доўгім, амаль што да пятак, адзенні, са звязанымі на грудзях рукамі і са шматком беллага палатна, якое захінала яму разам з вачыма вялікую частку твару. На галаве былі толькі густыя, крыху ўжо ссівелыя валасы; пасівелая таксама барада ападала на звязаныя вярхоўкамі рукі. Канцы вярвовак, што звязвалі ногі, віднеліся з-пад доўгага адзення.

Калі чалавек гэты, як казаў Фларэнцін, раней пляваўся, кляў, драпаў, то цяпер гэта мінулася. Цяпер ужо ён ведаў, што знаходзіцца на самым дне

нядолі, што нічога яго не ўратуе, што ён праз хвілю мусіць загінуць ганебнай смерцю. Гэтую смерць, магчыма, ён бачыў пад прыціснутымі да зрэнак павекамі, яна вісела і калывалася на тых самых вярхоўках, якія адчуваў ён на сваіх моцна звязаных нагах і руках. Магчыма, у ягонай галаве блукалі розныя ўспаміны і выціскалі з сэрца слёзы, можа, гэтак сэрца паліў агонь нянавісці і па жылах разліваліся пякучыя струмені жоўці; але хутчэй за ўсё, смяротны страх ператварыў ягоную кроў у ледзяныя струмяні, а валокны нерваў сціснуў у анямелыя ад жаху струны.

Але што б ён ні адчуваў, што б ні думаў, у гэты момант ён быў увасабленнем той пакуты, якая ўжо не мае ні голасу, ні слоў, ні энку і толькі, як той нябачны вецер, калыша цела чалавека. Сядзячы на возе, ён няспынна калываўся. З крыху пасівелымі валасамі на галаве і на грудзях, з белым шматком на твары, ён згінаў то ўперад, то назад сваё тонкае і высокае цела, мерна, няспынна, з каменным маўчаннем. Выгляд гэтага мернага, павольнага, няспыннага калывання нашмат мацней за магчымыя крыкі і пракляцці марозіў кроў у жылах і ўцінаўся ў памяць назаўсёды.

Аднак не ўсім, хто пазіраў на гэта. Адзін з тых, якія стаялі са стрэльбамі на плячах пад дрэвамі, азваўся голасам, набрынялым смехам:

– Адбівае паклоны... як перад іконай!

Абодва засмяліся. Гэта былі лясныя стражнікі, спраўныя спецыялісты і пачцівыя людзі, але з некранутай яшчэ ў душах першабытнай нянавісцю, зацяттыя і помслівыя, з той сілай, якая, відаць, на вайне і забяспечвае перамогу.

Ранецкі ціха іх перасцерагаў:

– Не варта смяцца з таго, хто патрапіў у няшчасце.

– Ого! А ў якое няшчасце гэты шэльма хацеў навесці на нас!

Прамаўляючы гэта, яны ўжо не смяліся, а хутчэй рыкалі. Вока за вока, зуб за зуб. Помста страшная, але хто ідзе на вайну, мусіць браць яе з сабою, а мы й тыя найбліжэйшыя нашы таварышы ішлі на вайну без яе... Нам ужо было невыносна глядзець на пакуты гэтага чалавека.

Вярталіся дамоў мы паспешна і моўчкі. Толькі адзін раз мая таварышка прамовіла:

– А што сталася з хлопцам? Калі вернецца туды, яго ж будуць пераследаваць.

– Ды дзе там! Ягмін прывёз яго сюды на сваім кані і адразу ж адаслаў да сваіх бацькоў з просьбай паклапаціцца пра яго. Там будзе яму як у небе... сын прасіў...

У сталовай і адразу каля дзвярэй нашых таварышаў сустрэлі папрокамі і запытанні:

– Дзе вы былі? Чакаем на вас! Хадзем да камандзіра, але без цябе, Артур, нельга. Ты будзеш размаўляць...

– А чаму я?

– Бо ты самы спакойны, а тут патрэбна...

– Добра валодаць сабой. Ваша праўда. Спраўлюся.

– Тады хадзем. Гісторыя сапраўды прыкрая.

- Тарлоўскі слушна казаў: кепскі пачатак!
- Пятля павешанага рукі брудзіць!
- Перамагаць безабароннага...
- Гэта сялянскі сын!
- Адною з сялянамі веры!
- Мы настроім супраць сябе народ!
- Хадзем! Час не трывае!
- Хадзем!

Яны ўчатырох увайшлі ў залу і перад Траўгутам, які сядзеў сярод некалькіх сяброў арганізацыі, спыніліся ў паставах, поўных шанавання. Паставы іхнія напраўду былі поўныя шанавання, але ў вачах, на тварах, на губах нешта такое трымцела, апякала, мігцела, што, перш чым нехта з іх паспеў хоць слова прамовіць, Рамуальд Траўгут энергічным жэстам падаў ім руку і, падымаючы галаву, прамовіў:

– Няхай панове нічога не кажуць. Прашу нічога не казаць. Ведаю, пра што гаворка.

Ён адразу зразумеў гэтыя гарачыя галовы і іхнія непаслухмяныя памкненні; гэта была знарочыстая перашкода сарвацца з вуснаў таму слову, якое нясе з сабой абавязковасць пакарання і непакінуць. Хвіліну ён маўчаў, проста пазіраючы ім у твар, пасля з тым самым спакоем у голасе, якога былі поўныя вочы і ўсягоная пастава, пачаў казаць:

– Справа датычыць чалавека, які, паводле нашага меркавання, дапусціў данос і займаўся шпегаваннем. Ваенныя законы караюць такія ўчынкі смерцю. Аднак гэтым разам, з прычыны, мне невядомай, я памілюю гэтага чалавека. Няхай будзе ён адвезены за некалькі вёрстаў ад дома і пакінуты там сярод поля. Ні павязкі з вачэй, ні вяровак з рук і ног не здымаць. Панове Ягмін, Радавіцкі і Ранецкі будуць эскартаваць воз з палоннымі і адразу ж пасля выканання майго загаду вернуцца сюды.

Ён зірнуў на гадзіннік.

– Атрад выступае адсюль праз паўгадзіны.

Трое названых начальнікам маладзёнаў зрабілі глыбокія паклоны і паспешліва пакінулі дом. Чацвёрты, Фларэнцін, праходзячы паўз нас, прашаптаў нам:

– Што за галава! Усё вычытаў у нашых вачах і нібыта сам усё вырашыў.

Цяжка было адгадаць, ці «нібыта», ці напраўду. Ён доўга сядзеў задумены і маўклівы. Гаспадар дома першы перапыніў маўчанне. Ён быў відавочна незадаволены, па ягоных вуснах бегалі іскры іроніі.

– Будзеш мець, пане начальнік, клопату цяжкага і доўгага.

– З чым?

– З уціхамірваннем нашых фантазій, нашых сантыментаў, звадаў нашых. Наважуся запытацца: ці добра сталася, што ты саступіў?

Траўгут падняў галаву і цвёрда адказаў:

– Не саступіў, а толькі прыняў канчатковае рашэнне.

Пасля ўжо крыху лагодней адказаў:

– Гэты чалавек, які дайшоў да царкоўнага служкі, усё ж такі селянін. Тыя маладзёны мелі рацыю. Не з мардавання сялян належыць нам пачынаць. Я не спасаваў перад імі, а пасля развагі пагадзіўся з іхняю думкай.

Ён устаў з крэсла. Калі варухнуў галавой, у шкельцах акулераў заіскрылася адбітае святло.

– Колькі буду магчы папярэдзіць выбух непакоры, згодна са сваімі перакананнямі, столькі буду рабіць гэта, як бы непакора ні стаяла на маёй дарозе, я ўтаймую яе.

Пры апошніх словах рука ягоная міжволі апусцілася на пісталет, што вісеў на поясе.

Трое ездакоў пад'ехалі да ганка і саскочылі з коней.

– Сядзіць сабе паблізу дарогі на загоне, – флегматычна паведамляў Ранецкі, – і чакае, каб яго нейкі прахожы ці праезджы вызваліў з путаў. Відаць, гэта неўзабаве адбудзецца, але чым пазней тое станецца, тым лепей для нас. І толькі адну маю заўвагу да экспедыцыі, гэта тое, што нейкім чынам з ягоных вачэй ссунулася павязка, і ён убачыў нас, а ўбачыўшы, пазнаў.

– І што з гэтага можа вынікаць?

– Толькі тое, што ў выпадку... неспрыяльных абставінаў мы, як казаў ляснік Рыгор, можам апынуцца на ягоным месцы!

Яны пайшлі далажыць начальніку, што загад ягоны выканалі.

Ліхтарні на дзядзінцы і зоркі на небе прыгаслі, ранішняе вясновае святло ўсё больш рабіла паветра блакітным, калі Траўгут у атачэнні сваіх цывільных таварышаў выйшаў на ганак дома. І адразу па дзядзінцы паляцеў яго зычны металёвыголос:

– У шарэнгі становіся! Вершнікі – на коней!

Радавіцкі паспешна наблізіўся да начальніка і пачціва прамовіў:

– Салдаты пытаюцца, ці можна ім дзеньні паход распачаць спевамі гімну.

Траўгут згодна кіўнуў галавой, ад'ютант з ганка на ўвесь дзядзінец гукнуў:

– Спяваць дазволена!

На дзядзінцы адбываліся хуткія маўклівыя рухі. Дзясятнікі і сотнікі строілі ў шарэнгі пяхоту, коннікі сядалі на прыведзеных са стайняў коней.

Траўгут падаў каманду:

– Ягмін з паловай конніцы наперад!

Перад ганкам праехала частка ездакоў на добрых конях, з шаблямі на баку, яны віталі нас канфедэраткамі, і напачатку дарогі, што вяла з дзядзінца ў поле, сталі перад пяхотай як укапанья. Другая такая ж група вершнікаў спынілася за двума коннікамі, што нерухома стаялі крыху наперадзе. Імі былі начальнік атрада і ягоны малады ад'ютант.

Запанавала хвіліна маўчання, хвіліна каменнай ранішняй цішыні ў паветры, якое ўсё больш святлела ад блізкага ўжо дня, пасля на знак начальніка ў страмёнах узняўся ягоны малады ад'ютант і кінуў у ціхае светлае паветразвонкі кліч:

– Наперад! Марш!

І тады, як хваля, якая плыве шумна, але паважна, яны сталі ад'язджаць, адыходзіць. Чалавечы поступ і конскі тупат гучалі голасам прыціхлага ветру, а над гэтым пошумам з некалькіх сотняў мужчынскіх грудзей вырывалася песня.

З гэтай песняй яны ішлі і ехалі няспешна, роўна, у непарушным парадку паміж двума радамі высокіх таполяў, насустрач світанку, які распальваў далёкі небасхіл за таполямі ружовым колерам.

У сонечным бляску, што трымцеў у ранішняй святлыні, плыла мелодыя і гучаў усё больш далёкі спеў.

Ганак дома, запоўнены людзьмі, азваўся моцным біццём сэрцаў і малітоўным шэптам:

– Госпадзе, блаславі!

Былі тут людзі, якія рукі са сплеченымі пальцамі выцягвалі да тых, хто аддаляўся, і тыя, хто захінаў вочы далонямі. Аршак пазіраў у неба. З твару гаспадара дома бяследна знікла ганарыстасць, па ім прабягалі хмары цяжкіх думак, у той час, калі вусны, з якіх канчаткова знікла іронія, шапталі:

– Божа, злітуйся!

.....
Не блаславіў, Госпадзе!

Не злітаваўся, о Божа!

Чаму?

Хіба там, у нябескай светласці, даведаюцца пра ўсё гэта тыя, хто жыві і памёр у пякельнай цемры?

III

Хто гэтай вясной прыкмячаў квітнеючыя ружы? Хто слухаў салаўіныя спевы?

Для кветак і для песняў, для веснавых мрояў, захапленняў, для адпачынку гэтай вясной не было часу, не было жадання, ахвоты, памяці. Гарэлі лясы.

З Горацкіх лясоў часта даходзілі весткі і разносіліся па шырокай раўніне, будзячы ў сэрцах і галовах глыбокія і належныя водгукі.

Грамадзянская пошта ў энергічных руках Уладзіслава Аршака працавала нястомна, звязваючы паўстанцаў са светам, а людзей, рассяяных у свеце, між сабою. Гэты чалавек, якому няспраўджаная мара пра высокі стан жыцця атруціла ўсю радасць маладосці, цяпер з радасцю кінуўся ў гэтае жыццё і разам з купкай сваіх памочнікаў знаходзіўся ўсюды, пра ўсё даведваўся, перасцерагаў, раіў, абвешчаў свету пра тое, што дзеецца ў глыбі лясоў, а лясной глыбінцы – пра тое, што робіць і прадпрымае свет.

Спазнаванае такім чынам унутранае жыццё лагера абуджала пачуццё радасці, не вольнай, аднак, ад пэўнага пачуцця жудасці.

Недзе там, на аточанай адвечнымі дрэвамі шырокай лясной паляне, праходзілі вайсковыя вучэнні – няспынна, настойліва, старанна, яны мелі на мэце ператварыць няўмелых добраахвотнікаў у жаўнераў, якія авалодалі пэўным майстэрствам. Гэта абуджала ўсеагульную павагу да начальніка, а падчас расповедаў аб яго цяжкай, нязмернай працы нават пашану. Але разам з тым у лагеры панавала такое суровае, нават жорсткае пакаранне, што людзей, дагэтуль неабазнаных у вайскавай справе, праймала здзіўленне. Нехта там – ледзьве падрослы маладзён – на загад начальніка быў расстраляны. Нехта іншы быў блізка да такога самага лёсу. За адсутнасць паслушэнства. А паслушэнства не было лёгкім, не! Распарадак панаваў казарменны, альбо кляштарны, з неадменным для кожнай гадзіны распарадкам, з няўмольнымі для кожнага чалавека абавязкамі, з пакараннямі, якія напачатку былі карай смерці для кожнага, без увагі на тое, багаты ты альбо бедны, вучоны альбо чалавек просты, маладзён ці стары дзед. Паводле ладу жыцця, харчавання, начнога адпачынку, аб'ёму працы былі ўраўнаваны ўсе без выключэння, незалежна ад звычак, адукаванасці. Воля ўсіх была скавана жалезным абручом абавязку, над усімі галовамі панавала нязломная лінія роўнасці. І цяжкая кара пагражала кожнаму, хто паспрабаваў бы выскачыць з таго абруча альбо ўзняць галаву над той лініяй.

У людзей, не звыклых да моцных уражанняў, да спраў крываваых, да суролага жыцця, як у «маладых паненак», гэта выклікала дрыжыкі, але яны маўчалі, часам адно прамаўляючы: «Так, відаць, трэба!» Нягледзячы на гэта, усе ведалі, што там, у глыбіні лесу, поруч з ворагам знешнім затаіўся і пагражае яшчэ і той, якога кожны чалавек сам у сабе носіць.

Сівыя бацькі нізка схілялі заклапочаныя галовы, а маткі ўпотаі выціралі з вачэй слёзы. У зацішных кутках дамоў і ў цяністых алеях садоў плакалі дзяўчаты. Прасветленымі месяцам начамі можна было бачыць ля адчыненых вокнаў постаці, якія стаялі на каленях, з тварамі, узнятымі да серабрыстага неба, альбо каля ганкавых калонаў паднятыя ў паветра і аблітыя месяцавым святлом рукі з заламанымі далонямі. Калі пасля працяглай нядрэмнасці ў дамах засыналі, у цёмных пакоях чуліся кароткія ўскрыкі, неразборлівыя словы, тужлівыя заклікі. Людзі крычалі ў сне, размаўлялі, некага клікалі.

Але белым днём, на адкрытых месцах, яўна і голасна ніхто не скардзіўся, не плакаў, не бунтаваў. Гонар апанаваў галовамі і забараняў ім адкрытую жаласлівасць, а ў грудзях жыла і гасіла жаласлівасць тая таемная радасць, якая сочыцца з ахвяры, якую забіваюць перад улюбёным алтаром, а кроў яе ператвараецца ў ялей.

Зрэшты, для бедавання, плачу, размоў не было часу.

Жвава і працавіта па дварах, хутарах, паселішчах выпякаўся чорны хлеб, вырабляліся белыя сыры, рыхтаваліся запасы рознай жыўнасці, разнастайнага адзення.

Карэт на дарогах відаць амаль што не было, затое туркаталі вазы і каляскі, лёгкія і пакоўныя, з іх выскоквалі ля парогаў нізкіх хацін смуглявыя і белыя кабеты, забягалі ў святліцы, дзе насустрач ім кідаліся адарваныя ад

гаспадарскіх клопатаў іншыя кабеты – румяныя, поўныя, загарэлыя, але гэтаксама, як і тыя, што прыехалі, ахінутыя нейкім святочным сонечным святлом і духоўнай узнёсласцю.

І тады ў гэтых святліцах, альбо пакойчыках, хатах, чулася шмат шуму, размоў, пытанняў, аповедаў, уздыхаў, выкрыкаў, пацалункаў. З нас смяліся плячыстыя і дужыя шляхцянікі, калі мы разам з імі пачыналі займацца гаспадарскімі клопатамі, закасвалі рукавы на тонкіх руках, а мы смяліся са шляхцянак, калі яны пыталіся, ці захочуць тыя маладыя хлопцы, што ў атрадзе, ласавацца такім чорным, хоць і смачным, хлебам. Смяліся ўсе разам, калі нейкая работа нам вельмі ўдавалася альбо не ўдалася зусім. А калі мы прывозілі нейкую добрую навіну, няхай сабе з лесу атрыманую альбо ў газетах вычытаную, адразу выбухала агульная радасць, пасля ўзнікалі сумненні, трывога, а ўсё складвалася ў расчуленасць, сплеценую з радасці, неспакою, сумневу, надзей, і цягнуліся насустрач адны адным слабыя і дужыя рукі, белыя і загарэлыя, сустракаліся ў пацалунках вусны... Як першыя хрысціяне любілі адзін аднаго ў Хрысце, так мы любілі адзін аднаго ў Польшчы.

Нашы вазы і каляскі затрымліваліся таксама перад яшчэ ніжэйшымі, чым гэтыя, парогамі сяліб леснікоў, дваровых слуг, розных малых людзей, якія цяпер сталі ў нашых вачах вялікімі, дарагімі сэрцу. Тут жылі сем'і, пакінутыя мужамі, сынамі, братамі. Быць не магло, каб іхнім целама бракавала хлеба, а душам пацехі. Дзяцей там бывала шмат; на шум нашых вазоў, як на спатканне з добрай навінай, яны выляталі з вясёлым галасам. Самотныя жонкі ўдзячнымі ўсмешкамі прасвятлялі свае твары, а старыя маткі пільна пазіралі на нас спалавельмі вачыма, у той час, як губы іхнія дрыжалі высахлым лісцем і шалясцелі шэптам:

– Дай, Божа! Дай, Божа! Пасля нашыя вазы і каляскі, наладаваныя рознымі каляровымі і пахкімі прадметамі, лоўка перасоўваліся ад двара да двара, усё далей і далей, да Каралеўскага канала, за канал...

Часам па сігнале Аршака альбо ягоных памочнікаў усё спынялася, спынялася і слухала: «Зараз не можна! Шпегі сочаць! Войска праходзіць!» Альбо: «Не гэтымі дарогамі! Тымі! Тымі! Там больш бяспечна!» Затрымкі былі балючымі, таму ніколі не былі працяглымі. Заўсёды знаходзіліся калі не тыя, то іншыя спосабы. І зноў рух, часам з далёкімі аб'ездамі, цераз ваколіцы, раней неведомыя, па берагах лугоў, што свяціліся шклом водных разліваў, ускраінамі лясоў, якія акружалі бязлюдныя землі, ад двара да двара, усё далей...

Не раз у дарозе нас атулялі зорныя альбо пахмурныя ночы, не раз на блакітным досвітку міналі мы нейкую нізкую пабудову з яркім кветнікам перад парогам, а адтуль чуліся знаёмыя галасы, якія запрашалі затрымацца, адпачыць... бывалі чароўныя ўзыходы сонца, ружовыя ад бляску, калі мы, бяссонныя і сасмяглыя, пілі з гліняных кубкаў пеністае малако, стоячы над аблітымі расой кветнікамі з агністымі настурцыямі і півонямі.

І толькі – на жаль – нашыя вазы і каляскі не затрымліваліся каля сялянскіх хат.

Хаты тыя – на жаль – былі перад намі замкнёныя!

Зачынялі іх перад намі рознасць веры і мовы, памылкі нашых продкаў – на жаль, на жаль!

І гэта была скала, аб якую разбіўся наш карабель, выпушчаны ў суровае мора – на жаль!

Скала, аб якую разарваўся наш пекны ветразь – на жаль!

Скала, з якой пасля кароткага сонечнага дня апусцілася на нас цёмная ноч, душная, халодная, непраходная – на жаль!

Зачыненая перад намі сялянская хата сталася гэтай скалой – на жаль, на жаль, на жаль!

Адбываліся бітвы...

Разумееш, што непасрэдным сведкам іх быць я не магла, і хоць шмат, шмат разоў слухала аповеды аб іх саміх удзельнікаў, разумееш, што для іх апісання патрэбна рука, здатная на нешта іншае, чым мая.

На што здатная мая рука, ты ведаеш. На гэтым братазабойчым свеце, жоўтым ад злосці і чырвоным ад крыві, яна імкнулася здымаць з неба высокі, чысты, супакойвальны блакіт. Яна была шалёнай? Гэта праўда. Але не вымагай ад яе зараз чырвонай фарбы.

Аднак скажу, што атрад зладзіў некалькі ўдалых бітваў з войскамі, якія яго па лясных зарасніках, гушчарах, лабірынтах шукалі, даганялі, раз'ятраныя і раззлаваныя гэтым новым для сябе спосабам вядзення вайны.

Так не раз іншыя краіны бараніліся ад няволі альбо скідалі з сябе рабства пад шчытамі сваіх гор і скал. Мы ж ні горных заслонаў, ні скальных вяршынь не мелі, толькі адзіны зялёны шчыт – лес, адвечнае гняздо народу, з якога народ учыніў сабе цяпер крэпасць, а хутчэй шмат крэпасцяў з размешчанымі ў іхніх шаматлівых сценах гарнізонамі.

Гэтыя гарнізоны мусілі быць малалікімі, каб менавіта малалікасць надавала лёгкасці, спрыяла латва перамяшчацца з месца на месца, разлятацца і злятацца накшталт птушак, якія ўцякаюць ад паляўнічага, а пры зручным выпадку кідаюцца на яго крылатай дзюбатай грамадай, гатовай разляцецца і сабрацца зноў.

Гэтыя гарнізоны мусілі быць дробнымі, але адначасова і вельмі шматлікімі. Каб было дастаткова, каб паспяхова супрацьстаяць вялізнаму рэгулярнаму войску, колькасць іх павінна быць вялікай, мусіла ахапіць край так густа, як густа абсыпаюць жнівеньскае неба зоркі. Але лік іх быў невялікі, іх было замала. Яго скараціла, рост іх загамавала, да стану шырокага пераможнага пажару не дапусціла – на жаль! – зачыненая сялянская хата.

У зялёнай крэпасці Горацкіх лясоў гарнізон аказаўся стойкім і мужным. Міналі тыдні, бітвы былі страшныя, а атрад не пераставаў існаваць, наадварот, неўзабаве меў вырасці колькасна, умацавацца ў сіле праз злучэнне з іншым, да яго падобным, які з не вельмі аддаленых мясцін ішоў сюды...

Як званочак, які абвяшчае радасную вестку, загучала ў людскіх вуснах імя: Ляліва. Было гэта несапраўднае імя, за ім хавалася іншае, нам, зрэшты, вядомае. Ад імені гэтага сыходзіў бляск пекнай славы, вакол яго кружылі

апаведы, падобныя на легенды. Сёй-той прамаўляў, шаптаў: «Калі два такія камандзіры, калі два такія атрады аб'яднаюцца...» І бачылі ў гэтым аб'яднанні пачатак народнага, рэгулярнага войска альбо спадзяваліся пасля гэтага на нешта такое галоснае, на такую бліскучую перамогу, што маланкай асвеціць небасхіл, як электрычным токам страсяне людзей і пакліча ўсіх да барацьбы, можа, нават сялянскія хаты адчыняцца перад ёю.

Такія былі мроі – але няхай ніхто не кажа, што ілюзіі. Няхай ніхто не змешвае высокіх мараў з марнымі ілюзіямі, бо ў аснове мрояў часцей за ўсё ляжыць праўда, якой толькі моцная калатнеча злой рэальнасці не дазволіла здзейсніцца. Чалавечая душа створана для вялікай справы, аб ёй тужліва сніць. Сны не спраўджваюцца, але ж у іх жыве праўда, а не ў віхурах, што марна ўздымаюць з зямлі пыл, з якога насыпаецца для іх магіла. Некалі адкрыецца магіла і выйдзе з яе пераможная праўда вялікіх сноў.

Супраць гарнізона Горацкай крэпасці збіраліся шматлікія войскі. Чаму такія шматлікія, прычын было шмат. Вынослівасць гарнізона і стойкасць здзіўлялі, абуджаючы памылковыя ўяўленні аб яго сіле і колькасці; ягоныя перамогі злавалі, раздражнялі, прыніжалі. Патрабавалася рашуча скончыць з гэтым. Паход Лялівы праз лясы і балоты, няспешны і таемны, цалкам таемным аднак быць не мог – ні сам, ні яго мэта. Сіла гэтага атрада, ахінутага лясным сутоннем, балотнай пусткай, не была добра вядомай. Дрымучыя лясы, бязлюдныя пусткі, дарогі, пазначаныя толькі ключамі пералётных птушак, умеюць хаваць таямніцы, ды ў кожнай таямніцы жыве зерне небяспекі, а аптычным прыборам, які найбольш павялічвае прадметы, з'яўляецца іх таямнічасць. Трэба тады перашкодзіць зліццю двух атрадаў, якое, калі адбудзецца, будзе ўяўляць невядомую сілу, як невядомыя і яго бліжэйшыя намеры. Нарэшце, не было такога аргусавага вока, якое кожны дзень і кожную гадзіну магло б ведаць, ці не адбылося гэтае зліццё, можа ўчора, можа мінулай ноччу, а можа гадзіну таму... А калі гэта ўжо адбылося? Супраць лічбы невядомай неабходна было назваць лічбу большую... Такія былі прычыны, чаму супраць гарнізона Горацкай крэпасці мусілі выслаць войска куды большае, чым была колькасць гарнізона.

Пра тое, што так быць мусіла, ведалі мы і ведаў лагер. Нездарма працавалі Аршак і ягоныя памочнікі. Невядомым заставаўся толькі дзень, калі войскі падцягнуцца да Горацкіх лясоў.

Да гэтага дня рыхтаваліся ў атрадзе; арганізацыя мусіла быць гатовай да ягоных наступстваў.

Ва ўсякім разе меркаваная лічба параненых была вялікай, а ў выпадку разгрому атрада яшчэ большай была б лічба тых, каго неабходна схваць на меншы альбо большы тэрмін.

Высветлілася неабходнасць сабраць пэўную колькасць ахвотнікаў як мага бліжэй да месца будучай і, напэўна, недалёкай па часе бітвы.

Сядзіба з вялікім мураваным домам крыху нагадвала руіны, была занядбаная, пахмурная, панурая сярод белых бярозаў і амаль што чорных елак. Жыў там чалавек самотны, здаўна зламаны цяжкай немаччу, і панавала тут

звыклая ў такіх выпадках ціша. Але ў гэтай хвілі ні цяжкая немач, ні яе світа, што складалася з самоты ды смутку, перашкодаю быць не маглі. Наадварот, самота, занядбанасць, пашанота перад магілай, бо дагарае чалавек. Амаль памерлы, а гэта адсоўвала ўбок усялякія падазрэнні, дапушчэнні, што сюды магла закрасца хоць якая хваля патоку, што віраваў наўкола.

Але яна закралася і нікім гукам не выдавала свайго існавання. Здавалася, што белыя бярозы й цёмныя яліны ацяняюць магілу.

У высокіх пакоях, даўно занядбаных, сярод нешматлікай мэблі і амаль што голых сцен спрытна завіхаліся кабеты, вялі доўгія размовы мужчыны. Першыя знаходзіліся тут пастаянна, другія то з'язджаліся, то раз'язджаліся, спосабам для людскіх вачэй і вушэй найменш заўважным.

На сталах узвышаліся стосы падрыхтаваных корпій, павязак, рознага кшталту бялізны і адзення; ля сцен бялелі клапатліва засланыя пасцелі; сям-там знаходзіліся назапашаныя кухонныя і складскія кантэйнеры з харчам.

Пахмурнай і дажджлівай ноччу нехта пастукаў у дзверы, што вялі ў сад.
– Хто там?

За шклянымі дзвярыма стаяла постаць, чорная ў цемені, але знаёмы голас прамовіў вядомае імя. Гэта быў адзін з лекараў, якія знаходзіліся ў атрадзе.

Ён пешкі пераадолеў адлегласць, што аддзяляла лагер ад канала, пераплыў канал і прыйшоў сюды, каб даць указанні і зрабіць распараджэнні, датычныя будучых параненых.

Ён мог забавіцца толькі гадзіну і да ўсходу сонца павінен вярнуцца ў атрад. Адзення сушыць ён не будзе. Хапатліва п'ючы сагравальны напой, ён казаў нам, што павінна знаходзіцца ў доме, што рабіць, як паводзіць сябе ў розных выпадках, тады, калі б ніхто з лагерных лекараў не з'явіўся. Гэта магло стацца лёгка хоць бы з тае прычыны, што ніводзін з іх можа ўжо не жыць. І аб тым, аднак, варта падумаць, каб нежывых альбо палонных нехта з жывых і свабодных замяніў. Каго, адкуль для гэтага запрасіць. Адразу ж паведаміць, папярэдзіць: дзе, калі.

Перад узыходам сонца малады лекар зноў пераплываў Каралеўскі канал і ляснымі сцежкамі дабіраўся да атрада, а крыху пазней, раннім ранкам, звычайная брычка з дзвюма кабетамі ў ёй кіравалася ад занядбанага двара ў мястэчка, аддаленае на некалькі міляў.

Ружовага світанку гэтым разам на небе не было, шэрыя хмары захіналі ўзыход сонца, на пясчанай панурай дарозе дзьмуў моцны вецер і малаціў бічамі халодны дождж. У дажджавой імгле карлікаватыя сосны на жоўтым пяску выглядалі жаласна і панура; з абодвух бакоў дарогі сям-там высокія каравякі, усе ў квецені, хісткія пад ветрам, здаваліся распачнымі, сплывалі жоўтымі слязамі. Каркалі чорныя вароны, што зляталіся ў зараснікі. На сэрцы ляжаў невядомы цяжар: мо ў смутку прыроды адчуваўся смутак – о, які смутак! – жыцця!

У мястэчку панаваў вялікі рух, нягледзячы на тое, што напалоханыя насельнікі рэдка паказваліся на мокрых гэтым днём вулічках. Рух сыходзіў ад

войска, значная колькасць якога толькі што прыбыла сюды, а калі мела сысці адсюль, ніхто не ведаў. Што не зараз, то пэўна, бо афіцэры і жаўнеры разыходзіліся па гаспадарствах; плечы жаўнераў былі ўжо без ранцаў, хрыбты конскія без сёдлаў. Шэрае ад дажджу паветра напаўнялі чырвоныя і жоўтыя плямы мундзіраў, сілуэты жывёлы, абрысы вазоў, ладункаў на вазах, панавала мітусня і лад жыцця неспакойнага, усё гэта, прыціхшы на хвіліну, здзіўляла грубасцю і ўпэўненасцю ў сваёй непераадольнай сіле.

Сярод стракатага вайсковага ўбрання і мітусні смелых рухаў перасоўваліся, прабягалі постаці жыхароў, пакорлівых, паспешных, напалоханых, з бледнымі тварамі; на фоне грубых галасоў вылучаліся пісклявыя крыкі жанчын і плач немаўлятак.

Апоўдні гэтага дня да нас прыехаў Аршак і паведаміў:

– Заўтра!

Чаму заўтра, калі падышлі так блізка да патрэбнага месца? Відаць, чакаюць прыходу іншых...

Надвячоркам начальнік арганізацыі накіраваўся ў лагер для размовы з кіраўніком атрада. Праводзіў яго па невядомым яму лесе стары цесля Антоні, які добра ведаў лес і меў сына ў атрадзе. Стары ўчора прыйшоў з мястэчка, у якім меў сваю майстэрню, з пытаннем, што там чуваць у нашых? А цяпер ён усміхаўся ў белыя вусы і радасна паціраў рукі: «Хлопца свайго ўбачу!»

Неўзабаве перад поўначчу яны вярнуліся, і па твары начальніка арганізацыі было відаць, што яго не задаволіў вынік размовы. З Аршаком і старым Ранецкім, які позна вечарам з’явіўся тут, яны доўга паціху размаўлялі ноччу. Здаецца, ішлося пра тое, каб Траўгут пазбягаў бітвы з пераўзыходзячым ягонья сілы войскам і цягам ночы сышоў далей і глыбей у лясы, якія ядналіся з Горацкімі, і што ён на гэта не згадзіўся. Здаецца, прычына нязгоды палягала ў непридатнасці грунту, па якім паспешным паходам давялося б ісці, і боязь таго, каб загад на адступленне не аслабіў адвагі і ўпэўненасці ў сабе новых жаўнераў.

Ноч была бяссонная і неспакойная. Шмат неспакою прычыніла Чарнецкая, жонка старшага ляснічага, муж якой, выдатны стралок, і адзіны дваццацігадовы сын былі ў атрадзе. Дасканалая гаспадыня, кабета працавітая і пачцівая, яна была для нас вельмі патрэбная, мы любілі яе, хоць таемна пасмейваліся часам з залішняй балбатлівасці, пісклявага галасочка і нязвыкла высокай і танклявай фігуры, на макаўцы якой неяк жаласна тырчала з тылу галавы тоненькая, чорная, спіральна закручаная касічка. З гэтай нашай Чарнусяй, звычайна вясёлай, чыннай, жвавай і занадта гаварлівай, той ноччу невядома што сталася. Усяліўся ў яе нейкі дух неспакою, страху, тугі, ад чаго нельга было ніяк пазбыцца. Дух гэты быў вельмі дзіўны для гаваркой кабеты, бо змушаў яе маўчаць, як магіла, прымушаў няспынна хадзіць, яна снавала каля нас, зазірала ў нашыя твары маленькімі чорнымі вочкамі, у якіх бачылася невымоўная і ніводным словам не выказаная пакута. Паляжаць і адпачыць яна не хацела, есці альбо размаўляць з намі не хацела, рабіць нічога не магла і толькі пастаянна хадзіла са сваёй жаласлівай касічкай на макаўцы зграбнай і

тонкай фігуры, з дробным жоўтым тварам, скручаным непераадольнай пакутай, хадзіла, блукала каля сцен, вакол сталоў, а за ёй хадзіў па сценах высокі і тонкі яе цень. Часам яна затрымлівалася каля адчыненых дзвярэй пакоя, у якім размаўлялі мужчыны, і, здавалася, падслухоўвала іхнія размовы... Гэтая постаць, якая доўгімі начнымі гадзінамі ў магільным маўчанні няспынна хадзіла і хадзіла з пакутай на твары, нагадвала нам таго дзячка, што няспынна калываецца і калываецца на возе. Ад выгляду яе балелі і ня мелі ўсе нервы.

Дзень пачынаўся сонечны, гарачы, душны, са шматкамі хмар, што праносіліся пад іскрыстым небам.

У высокім пакоі, амаль што пустым, некалькі асобаў, кабет і мужчын, стаялі каля шчыльна пазачыняных вокнаў, пазіраючы праз вялікія, але мутныя ад занядбанна шыбы на войска, якое праязджала і праходзіла міма.

Праязджала і праходзіла па шырокай пясчанай дарозе за брамай і агароджай дзядзінца так блізка, што можна было выразна ўбачыць асобныя постаці, барвы мундзіраў і масць коней.

Разложыстыя галіны дрэў за вокнамі частку дэталей засланялі; даволі моцны вецер то растульваў, то зноў збліжаў галіны, і выглядала гэта так, быццам нейкія нябачныя рукі то рассоўвалі, то зноў ссоўвалі зялёныя фіранкі перад рухомай, яскравай, бліскучай карцінай, якая рухалася перад вокнамі доўга... доўга...

Ішлі і ехалі, ехалі і ішлі, з кароткімі часам перапынкамі паміж атрадамі. Іхнія мундзіры ў сонечным святле іскрыліся барвамі і металам, зброя блішчала, крокі аднастайна шамацелі, часам глуха пастуквалі.

Сіла. Сіла колькасці і жалеза. Сіла вялікая. Не сотні, як раней, а тысячы.

У пакоі панавала маўчанне, не парушанае нават дыханнем, бо сіла, што праходзіла перад вачыма, пераймала дыханне, сціскала горла. У гэтым маўчанні нейкі голас прамовіў:

– Генерал!

Некалькі экіпажаў павольна каціліся па пясчанай дарозе. Адзін з іх быў заліты яркай чырванню, у якой свяціліся срэбныя валасы. Некалькі румяных твараў вакол гэтай серабрыстай галавы, мноства ездакоў і коней вакол экіпажа, ад пазалочанай бронзы бліскучага.

Быў момант, калі магло здацца, што экіпаж спыніцца перад брамай сядзібы – і кроў у нашых жылах застыла. Выйдуць з экіпажа, зойдуць у дом, мо пачнуць шукаць тое, чым дом напоўнены, можа, будуць пытацца аб тым, аб чым вусны нашыя павінны маўчаць перад імі нават коштам уласнага жыцця...

Але не, гэта толькі ў глыбокім пяску колы экіпажа запаволілі свой рух. Вазак у чырвонай сарочцы і з чорнага аксаміту безрукаўцы, з рукамі, выцягнутымі як струны, свіснуў, коні, акрытыя бліскучай і звонкай жоўтай медзю, рушылі хутчэй, экіпаж мінуў браму, за ім, у атачэнні ездакоў, прасунуўся яшчэ і яшчэ адзін. Генеральскі штаб. За экіпажамі, поўнымі яшчэ маладых людзей, апранутых як на баль, якія ажыўлена жэстыкулявалі, зноў

войска – пешае і коннае, пасля яшчэ памаляваных на зялёнае вайсковыя павозкі са снарадамі і нарэшце простыя сялянскія вазы, якія, напэўна, служылі нейкім салдацкім патрэбам. Шмат сялянскіх вазоў; імі кіравалі людзі ў шэрых сярмягах і авечых шапках над цёмнымі, аброслымі, абыякавымі, стомленымі тварамі.

У сялянскую хату, аднолькава зачыненую для абодвух праціўнікаў, пастукалася сіла, вывела гэтых людзей і павяла за сабой. Маўклівы сфінкс ляніва і абыякава цягнуўся за тысячагаловым калосам, а зборнае аблічча яго з-пад авечых шапак, здавалася, прамаўляе: «Мушу!» і «Мне ўсё роўна!»

Нарэшце пясчаная дарога апусцела і нічога на ёй ужо не было, апроча воблака пылу, які жоўтымі клубамі ападаў на блізкія дрэвы.

Мы адступіліся ад вокнаў і паселі, дзе каму бліжэй. Ніхто нічога не казаў, здавалася, што ніхто нікога і нічога навокал на заўважаў. Думкі ў галовах маўчалі, на сэрцах ляжалі глыбы лёду.

У адчыненых дзвярах паказаўся слуга і дзіўна ціхім голасам паведаміў, што абед пададзены. Доўга ніхто нікуды не кратаўся, а пасля нехта ўстаў і прыкрыў дзверы пакоя, у якім мітусілася прыслуга і пазвоньваў сталовы посуд. Выгляд звычайных рэчаў стаўся нязносным для душы, звычайныя патрэбы цела заснулі. Нічога, толькі гэты калос, які толькі што цягнуўся перад вокнамі, толькі гэтая вялізная жалезная сіла, а перад вачыма і ў вушах яе бляск, барвы, брыньканне, туркатанне, тупат...

Складана мне паведаміць, колькі часу сплыло да той хвіліны, да той так неспадзявана хутка наляцэлай хвіліны, калі за домам, не ў непасрэднай блізкасці да яго, а на невялікім аддаленні, выбухнуў у паветры страшны грукат – усе мы ўскочылі на ногі з адзіным ва ўсіх выкрыкам:

– Страляюць!

Пасля між намі быў кароткі абмен пытаннямі, здзіўленнямі.

– Ужо, так хутка? Як гэта, дзе гэтак блізка? Яны ж у глыбіні лесу... а стрэлы на ўзлеску, над каналам.

Пасярод прасторы, што аддзяляла двор ад канала, узвышаўся невядома як сярод раўніны выраслы пагорак. На ягоных пясчаных узбоччах раслі тонкія і рэдкія сасонкі, ялаўцовыя кусты, мох і чабор.

Дзверы дома за намі засталіся шырока адчыненымі, пакоі апусцелі; мы беглі на пагорак і яшчэ не дасягнулі ягонай вяршыні, як лес выбухнуў магутным разложыстым грукатам.

Так, лес загрымеў. Але калі на гэтым баку недалёкай і нешырокай воднай паласы неагляднай стужкай людзей і коней разгарнулася войска, калі ў розных месцах воднай паверхні, блізкіх, далейшых, далёкіх, бачыліся ягоныя адзелы, што перапраўляліся па вадзе, то той бок, процілеглы, быў пусты і бязлюдны. Нічога там не было, акрамя надбярэжнага луга, няроўнага па сваёй воднай шырыні, а за ім такой жа няроўнай цёмнай сцяны лесу.

У цёмнай, нерухомай, маўклівай сцяне лесу нешта грымела і бліскала, пасля яна зноў станавілася цёмнай, нерухомай, маўклівай.

У сваім зачараваным палацы абуджалася страшная казка...

Нехта з нас прыцішаным голасам прамовіў:

– Ён вывеў атрад на ўзлесак...

Іншы адразу ж дадаў:

– Бароніць пераправу цераз канал... – Не, не! Гэтага дасягнуць ён не здолеў бы і ён ведае аб тым. Настрой сваіх жаўнераў падымае!..

Начальнік арганізацыі прамовіў да Аршака, Ранецкага і іншых старэйшын:

– Ён паведамляе, што прымае бітву...

Калі ў гэтых словах і была іронія, то яе наскрозь пранізваў боль.

Вялізная ўзброеная маса аднеслася да неспадзянкі, якая яе напаткала, спакойна і маўкліва. Рухалася з няспешнасцю цяжкіх прадметаў, якія змушаюць рухацца па лініях простых і пэўных рэйкі, што стрымліваюць іх. Ніводная часцінка не адрывалася марна ад гэтай магутнай цэласці, ніякая заміна не выяўлялася ў гэтым жалезным парадку. Шматлікія і здаля чорныя яе часткі ў многіх месцах адначасова перапраўляліся праз ваду і, пераадолеўшы яе, пакрывалі лугавое ўзбярэжжа.

А лес на гэтую пераправу ля падэшвы ягонай сілы, вожыкаватай жалезнымі пікамі, доўгі час пазіраў у каменнай маўклінасці, і магло здавацца, што ў ім нічога не існавала, акрамя казкі, якая драмала ў зачараваным палацы. Аж раптам на ягоным зялёным падложжы зноў нешта ўзарвалася з моцным грукатам, які густа пакінуў свае цёмныя сляды на вадзе і на лузе.

То тут, то там на луг і на ваду нешта падала, здаля падобнае на дробныя і чорныя плямы. Гэтае нешта падымалі і складалі на сялянскія вазы, на якіх ужо не было ездакоў.

Сфінкс, калі пачуў грымоты на ўзлеску, рассыпаўся на грамадкі, якія стараліся як мага пашырыць прастору, што аддзяляла іх ад месца дзеяння, каб такім чынам захаваць уласнае жыццё. Некалькі авечых шапак забегла аж на наш пагорак, з-за тонкіх соснаў вызіралі цёмныя твары, зарослыя валасамі, часам цікаўныя, часам зласлівыя, найчасцей абыякава прамаўляючы: «Нас не датычаць ні адны, ні другія, і бітва ваша нас зусім не датычыць. Нам усё адно!»

Відаць, гэтак жа мусілі пазіраць гелоты са сваіх прыземістых сёдлаў на бітвы на горных вяршынях афінян і лакедэманян.

Лес прамовіў громам яшчэ раз, і яшчэ, і яшчэ раз, а пасля змоўк.

Сарвалася была з зялёнай пасцелі казка, ускрыкнула і зноў апусцілася ў зачараваную цішыню. Цяпер у яе таямнічыя, глыбокія сховы ўліваліся шумныя, бліскучыя струмені. У многіх месцах адначасова яны ўліваліся, знікалі, аж пакуль не зніклі зусім. За імі ў цёмную прыціхлую сцяну ўцягваліся вазы з авечымі шапкамі, і нічога больш ужо не было.

Нічога ўжо не было, апроча блакітнай стужкі вады паміж палосамі стаптаных лугоў, акрамя хмараў, якія набрынялымі шматамі блукалі па небе, і ветру, які калыхаў вершаліны тонкіх соснаў. Моцны пах уздымаўся ад раскіданых па пагорку ліловых плямаў чабору.

Доўга, вельмі доўга нічога не адбывалася наогул. Грамадка людзей, якія стаялі і сядзелі на пагорку, зрэдку абменьвалася ціхімі словамі. Патрэбы

шаптаць не было. Падслухоўваць нас маглі хіба што дробныя птушкі, якія трывожліва аціхлі на ядлаўцовых кустах і соснах. Але бываюць узрушэнні, якія бяссіллем дакранаюцца да галасавых струнаў, і моманты, калі чалавек, у чаканні Богага голасу, не смее падаць свой.

Нехта ціха спытаў:

– А цяпер дзе... дзе...

Нехта іншы дагаварыў недакончанае пытанне:

– Дзе спаткаюцца? – Некалі... у глыбінях лесу. Але не цяпер! Не цяпер!

– Такой цяжкай масе ўзброенага войска прадзірацца праз густыя лясы...

На тварах з'явіліся ўсмешкі.

– Нязручна!

– Жаўнер, звыклы да адкрытага поля, ненавідзіць лес...

– Начальнікі яго не ведаюць...

– Сяляне паказваюць дарогі... праводзяць...

Усмешкі зніклі з твараў. Сэрцы працяў боль. О, час, разносчык помсты, якая падае на галовы бязвінныя, найлепшыя! Але ці помста гэтая і над галавамі мсціўцаў таксама не развесіць покрыва цемры?

Слухайце! Слухайце! З ціхага ложа лесу зноў зрываюцца зачараваныя казкі і пачынаюць размаўляць самі з сабой! Іх змяняюць грымоты, якія становяцца ўсё больш частымі, працяглымі і гучнымі. Не відно нічога, толькі два гэтыя грамы, якія точацца ў глыбіні лесу, запаўняюць сабой свет... Не відно нічога, толькі працуе слых, і праца гэтая цяжкая. Кроў ад яе ва ўсіх жылах стукае, як паспешлівыя ўдары молатаў. Нехта з нас ціха тлумачыць:

– Гэтыя манатонныя, цяжкія, як бы прыглушаныя гукі, гэта моцны агонь войска... а гэтыя карацейшыя, слабейшыя, быццам складзеныя з мноства дробных і хуткіх – адзін за адным – пастукванні, гэта агонь нашых...

– А ці чуецца падвойныя, адасобленыя пастукванні? Таф, таф! – таф, таф! Гэта недастаткова вывучаныя, нястройныя – з дубальтовак! Чуецца крык. Тлумны, пранізлівы крык, хутчэй вялізны кароткі віск узляцеў над сцяной лесу, і адразу ж за ім загрузатала ў лясной глыбіні моцная, больш працяглая, чым раней, стральба. Гэта войска крыкнула: «Ура!» У бітву ўступаюць новыя роты. Нечакана за намі, павернутымі тварамі ў бок лесу, нейчы голас выразна прамовіў:

– Памолімся!

Усе мы азірнуліся. За намі, паміж дзвюх тонкіх соснаў, стаяла Чарнецкая. Зграбная і тонкая, яна ўгору да неба падымала дробны і жоўты твар, высока над галавой уздымаліся яе рукі, на якіх хустка, што накрывала плечы, распіналася, як два крылы, вытканыя з чорных і жоўтых нітак, прасветленыя сонцам. Яна ўсклікнула:

– Памолімся!

І ўпала на зямлю з рукамі, выпрастанымі над галавой, прыціскаючы твар да сухога моху. Хустка распасцерлася з абодвух яе бакоў, як самлелыя крылы, а з-над моху моцны голас, пранізаны глухім, глыбокім стогнам, пачаў прамаўляць:

– Хрысце, пачуй нас! Хрысце, выслухай нас! Хрысце з неба, Божухна!..
У лесе гримела няспынна. Некалькі асобаў уклечыла, іншыя засталіся стаяць.

Сярод тых, хто стаяў, быў начальнік арганізацыі. Рослы, прыгожы, са скрыжаванымі на грудзях рукамі, ён на тле дрэва, аб якое абапіраўся, нагадваў статую, скамянелую ад страшных думак. Страшныя думкі прырэсілі ягоны твар мноствам фалдаў і зморшчынаў так, што ён здаваўся на дзесяць гадоў старэйшым, чым быў учора. Крыху далей за ім праз іглістую заслону галін былі відны толькі дзве галавы, пакрытыя сівымі валасамі і моцна набліжаныя адна да адной. Гэта Ранецкі, белы бацька двух, мажліва, ужо смяротна пачырванелых сыноў, і цесля Антоні. Верагодна, яны ціха, але ажыўлена, аб нечым размаўлялі, бо з-за іглістай заслоны раз за разам паказваліся іхнія рукі, то бялейшыя, то цямнейшыя, робячы дзіўныя жэсты і рухі. Гэтыя рукі гаварылі, жаліліся, трывожыліся, ненавідзелі...

У лесе гримела няспынна.

Тут жа, каля мяне, прыціснуўшы лоб да сасны, уклечыла сястра Мар’яна Тарлоўскага, маладзенькая Анэлька. Гэтае сваяцтва называлі парай добрых дзяцей. Відаць, ладную, золатавалосую дзяўчыну пакахаў прыгожы Ягмін. Цяпер залатыя валасы яе рассыпаліся па дробнай дзіцячай постаці, засланілі профіль твару, і бачыліся толькі дзве вельмі малыя ручкі, сплеченыя так моцна, што аж пасіненлі, і прыціснутыя да слабых і такіх нерухомых грудзей, што здаваліся бездыханнымі і нежыццёвымі. Па апалай ігліцы сасны зашалацелі лёгкія крокі. Гэта Стэфуня, уся збялелая, ішла да распластанай на зямлі Чарнецкай, каля яе ўклечыла і белай рукой пачала гладзіць яе валасы, якія жаласна звілься спіральнай касічкай на патыліцы. Здавалася, яна шаптала над яе галавой нейкія словы падтрымкі ці спачування, якія, відаць, не даходзілі да яе слыху, бо ад зямлі ўсё яшчэ ішоў гучны голас, пранізаны глухім стогнам:

– Ісусе, сонца справядлівасці, злітуйся над намі! Ісусе, Ойча будучага веку...

Паважны голас Аршака, падтрыманы некалькімі галасамі кабет, адказаў:

– Злітуйся над намі!

У лесе ўсё яшчэ гримела. Нехта некалькі разоў пранізліва крыкнуў, пасля чаго пачаў спазматычна смяцца і плакаць. Гэта прыслуга мая, Марылька Ярашынская, трое меншых братаў якой былі там. Яе падымала з зямлі, абдымала, супакойвала Клемянціна Ранецкая, стройная панна з прыгожымі вачыма і разумным ілбом. На падмогу ім спяшалася некалькі мужчын. У лесе гримела няспынна.

Я стаяла на каленях на дыванку з ліловага чабору, і такія ж дыванкі, меншыя і большыя, па схілах пагорка збягалі ўсё ніжэй, аж да белага пяску, які слаўся далёка, ажно да паласы надбярэжнага луга. На пясок і на луг клаліся доўгія косыя цені ад соснаў і вербаў, як яно звыкла бывае на захадзе сонца. Сонца стаяла ўжо нізка, над самым лесам, а вялікі твар яго, залаты, ясны, пазіраў на нас абыякава і спакойна, так, як тады той гадзіннік з-над чорнай

калоны – веч-нае, як час, і спакойнае ў сваёй вечнасці. У лесе ўсё яшчэ грымела. ....

Наступаў змрок. Ужо не было над лесам сонца. Вецер разagnaў пад небам хмары і аціх. На небе выступіла толькі крышку бляклых зорак, як гэта звыкла бывае падчас поўні.

У лесе заціхлі грымоты, але не стала зусім ціха. У ягоных блізкіх, дальніх і далёкіх глыбінях чуліся і разносіліся гучныя, ціхія, а то і зусім ледзь чутныя водгукі, заклікі, гуканне.

– Гэ-эй – га-а-а-а! Го-о-о – го-о-ой! – крычала там зачараваная казка, якая сёння не магла аціхнуць і заснуць.

Тут і там, далей і бліжэй быццам нехта некага даганяў, як бы нехта некага прыспешваў да пераследу. І сярод гэтых таямнічых, працяжных, прыцішаных крыкаў калі-нікалі чуліся гучныя, кароткія, падвойныя стрэлы: таф-таф! таф-таф!

Што азначалі гэтыя стрэлы – ніхто не ведаў. Што значылі гэтыя крыкі – ніхто не ведаў.

Раптам у лесе прагучаў такі самы, як некалькі разоў да гэтага, грымотны, шматгалосы крык, хутчэй выбух. Гэта было жаўнерскае шматтысячнае «ура!»

Пасля такіх самых, як і раней, крыкі, толькі ўсё далей і далей, і такіх самых, як раней, двайныя стрэлы з дубальтоўкі: таф-таф! таф-таф! Толькі ўсё радзей...

Валасы на галаве станавіліся дыбам.

З-за далёкай дугі лесу пачала паказвацца чырвоная поўня. Гадзіна ўжо мусіла быць позняй: павінна быць ноч, бо месяц гэтай парой з'яўляецца апоўначы. Па вадзе, па пясках, па пагорку разлілося чырванаватае паўсвятло. Лес заціх цалкам.

Што там адбывалася? Што там адбываецца? Адсюль нельга было ані ўбачыць, ані пачуць кідання ў ваду канала людскіх цел, хаця да той вады найперш звяртаўся наш напружаны зрок і слых.

Месяц уздымаўся над лесам і спыніўся над ім – круглы, вялізны, чырвоны.

У цішыні, недзе ўнізе пагорка, паміж соснамі нешта прагучала, спачатку неразборліва, пасля больш выразна:

– Мама! Мама!

Гэта быў шорах, шэпт, а хутчэй самотны выдых, аднак Чарнецкая пачула яго і з крыкам: «Стасік!» ускочыла з-пад соснаў. Як высокі і тонкі ценёк, з крылом развязанай хусткі за плячыма, у чырвоным святле яна неслася з пагорка і разам з ёй злятаў яе здушаны голас, які крычаў:

– Стасік! А бацька? Ісусе, божа моцны! Што сталася... Дзе бацька? Ісусе, праз пакуты і крывавы пот Твой! Ты жывы, Стасік! А бацька? Што сталася?... Кажы...

Але змораны і моцна збялелы падлетак, з шырокім поясам на змоклым адзенні, гаварыць не мог. Ён падняў руку да шыі, ахінутай шматом, чырвоным ад крыві, пахіснуўся і ўпаў на матчыны рукі...

Ад канала пачалі паказвацца на лузе і пяску цені, якія кіраваліся да нас, дробныя здаля, у чырвоным святле чорныя людскія цені...

.....
...Ісусе, сонца справядлівасці, Ойча будучага веку, калі ж век Твой і справядлівасць узыдуць над светам?

Gloria victis!

Ляцеў па свеце вецер: цікаўны, неспакойны, слухаў гукі прыроды, расказы вады, збожжа, палявых кветак, прыдарожных дрэваў і – шумеў. Шумеў пра ўсё, што бачыў і чуў на шырокім, вялікім, на самым цудоўным свеце, ляцеў, аж пакуль не прыляцеў у краіну, багатую на ваду, на дрэвы і травы, якая называецца Літоўскім Палессем.

Гэй, ты, прастор вольны, прастор разложысты! На тваіх раўнінах, што падпіраюць берагі нябёсаў, няма для ветру ні перашкодаў, ні заслонаў. Не сутыкнецца тут шпаркі вецер ні з гарой, ні з пагоркам, не стрымае яго палёту ніякі высокі горад, хіба толькі адзін лес паўстане перад ім сваім цёмным абліччам і над бязмежнымі лугамі, над разлітымі па іх водамі прашэпча адно толькі слова: «Таямніца!»

Але для ветру лес таямніцаў не мае. Бо гэта – два прыяцелі. Вецер прабягае па лясным гушчары ад краю да краю, а ён расказвае яму ўсё, што бачыў і што чуў. Прыхінуцца яны адзін да аднаго і вядуць між сабой працяглыя сяброўскія размовы – і зорнымі начамі, і днямі, белымі ад снегу, і асеннімі вечарамі, панурымі ад хмар, шапаткімі ад дажджу. Ляцеў вецер над Палессем тады, калі летняе сонца хілілася ўжо на захад, і ў ягоным бляску падобна зорам зарумяніліся на лугах смолкі, а вада зайскрылася вясёлкавымі барвамі. Вада, што разлілася лянівымі ручаямі і шматлікімі вокнамі-азёрамі, пералівалася фіялетавымі, пурпуровымі і залацістымі фарбамі, а высокая над ёю ў паветры панавала глыбокая блакітная ціша.

Вецер цішы не парушаў, бо быў не з тых вятроў, якія грымяць і шумяць, калоцяць і разбураюць, а з тых, што любяць свет. Ён лятаў па свеце, каб збіраць ягоную праўду і легенды, мінулыя дзеі, стогны, што прагучалі, рэха мінулых бітваў, крупінкі ягонай надзеі, горыч ягонай крыўды, мелодыі ягонай песні і каб несці ўсё гэта ў прастору, у далячынь, у час, у чалавечую памяць, у сэрца...

Праляцеў шпаркі вецер над шырокімі лугамі, лагоднай пяшчотай атуляючы румяныя смолкі і чырвонае шчаўе, крыху пасаваліўшы, дробнымі хвалямі зморшчыў вясёлкавую паверхню вады, аж раптам разгарнула перад ім стужка вады, зусім іншай за ранейшую, яна нерухома стаяла ў рэчышчы, выжалабленым людскімі рукамі.

Вецер ведаў, што гэта за вада і як яна называецца. Паўстагоддзя таму быў ён тут і тады ўжо ведаў, што гэта Каралеўскі канал. Гэй, гэі, стужка бледна-блакітнай і соннай вады – якая ж гэта перашкода для шпаркага ветру!

Не паспеў матылёк узляцець з надбярэжнай травы на верхавінку асакі, дзе склаў для сну свае пазалочаныя крылцы, як вецер пранёсся над Каралеўскім каналам і твар у твар сустрэўся з неабдымным – як акінуць вокам, высокім, цяністым і густым лесам. З той пары, як вецер быў тут, інула паўстагоддзя, аднак пазнаў ён прыяцеля.

– Як маешся? – выдыхнуў весела.

Лес у адказ зашумеў:

– Вітаю, мілы лятч!

І ўзрадаваны, вёрткі вецер заляцеў у лес, насіўся між елак, бяроз, вольхаў, дубоў, абдымкамі крылаў абвіваў ствалы даўніх прыяцеляў, прывітальным пацалункам дакранаўся да іхніх галінаў.

– Як маецесья? – вуркатаў і шаптаў ён. – Што бачылі за прамінулы час, што чулі? Што тут у вас і вакол вас адбывалася, што рабілася?

А старыя елкі, дубы, разложыстыя бярозы, варухнуўшы плячыма, адказвалі:

– Адбываліся тут і тварыліся рэчы дзіўныя, справы гучныя, звонкія і жаласлівыя, з крыкамі і ёнкамі...

– Што, што, што адбывалася тут? Якія, якія, якія справы? – з незвычайнай таропкасцю шумеў-пытаўся вецер, бо дзеля таго толькі ён і існаваў, каб збіраць весткі пра справы людскія і разносіць іх па зямлі альбо ўзвышаць пад самае неба і небу паказваць.

Па лесе ж блукала апошняе святло нізкага сонца, у шырокія залатыя стужкі ўбірала яно ствалы старых дрэў, мірыядамі іскраў пералівалася на імхах і папарацах, у расквітнелай шыпшыне запальвала рубінавыя агеньчыкі.

Шырокая паляна, аточаная высокімі дрэвамі, была поўная шыпшыны, травы, папаратніку. Вецер заляцеў сюды і адразу ж пачаў насіцца з неверагодным імпэтам, узлятаў і падаў, жаліўся і шукаў, на розныя галасы шумеў:

– Што адбывалася тут? Што тварылася на гэтай паляне? Нешта асаблівае, нешта незвычайнае павінна было адбывацца тут! Я адчуваю кроў! О, доўга, вельмі доўга дыхае зямля пахам пралітай крыві сваіх дзяцей-людзей! Я чую стогны! О, доўга, надта доўга захоўвае паветра пад купалам неба стогны сваіх дзяцей-людзей! Была тут нейкая бітва, і была тут смерць! Былі тут раненні, чуўся тупат коней, крыкі! Расказвайце ж, любыя дрэвы, не маўчыце, гаварыце! Маўчалі дрэвы, толькі па іхнім голлі прабягалі кароткая дрыжыкі, як быццам выкліканыя нечаканым холадам, што было дзіўным у гэты цёплы летні дзень.

І менавіта ў гэты момант з нязвыклай для яго запальчывасцю і гарачым шумам вецер пачаў распытваць:

– А гэта што? А гэта што такое? Гэта ж не прырода стварыла! Гэта зрабілі чалавечыя рукі! Нідзе тут прырода не панасыпала пагоркаў! Гэты – насыпаны людзьмі! Хто? Навошта? Дзеля чаго? А той крыжык на курганку, пасярод ліловых званочкаў. Божа, які ён маленькі, просты, бедны! Што гэта значыць? Кажыце, дрэвы, расказвайце, малю вас!

Тады высокі і дужы дуб, густыя павіслыя галіны якога ўтваралі доўгую бараду, высмуклая бяроза – з доўгімі, ажно да зямлі, косамі, стройная елка ў шлеме з калючай ігліцай зверху адказалі прыцішаным хорам:

– Гэта магіла!

– Такая вялікая, такая вялікая, такая вялікая магіла! – здзівіўся вецер.

Бяроза ўздыхнула:

– А крыжык такі маленькі.

А дуб дадаў:

– Спачывае ў ёй шмат мужных сэрцаў, што згарэлі на алтары самаахвярнасці...

– Сэрцаў шмат, а крыжык адзін, – зноў здзівіўся вецер.

Бяроза ўздыхнула зноўку:

– І такі маленькі, бедны!

Стройная елка страсянула сваім аздобленым калючымі іголкімі шаломам і прамовіла:

– Я самая высокая ў гэтым лесе, я далей за ўсіх бачу, таму ведаю: ёсць на зямлі героі ўшанаваныя і не ўшанаваныя, якія маюць помнікі і якія не маюць іх.

Перапоўнены глыбокай пашанай вецер вышаптаў запытанне:

– Гэта магіла герояў?

– Безыменных, – адказала елка.

А ліловыя званочки, што густа раслі вакол крыжыка, ціха празванілі:

– Памерлых маладымі, маладымі...

– І пакутліва, – прашаптала шыпшына, якая расла на вяршыні пагорку.

Яна адарвала ад свайго рубінавага сэрцайка адзін пялёстак і кінула яго на курганок.

Нагадваючы матылька, апусціўся пялёстак на высокую траву, а шыпшына ўздыхнула:

– Адна толькі я кідаю кветкі на гэтую магілу. Кожнае лета, амаль паўстагоддзя абсыпаю яе сваімі пахкімі пялёсткамі, адна я!

Тут зноў азваліся ліловыя званочки:

– А мы вызвоньваем жалобную малітву. Кожнае лета, амаль паўстагоддзя вызвоньваем над гэтай магілай жалобную малітву... адны мы!

Тады шпаркі вецер лёг на магільны пагорак і знерухомеў. Людзі бачыць яго не маглі, а бачылі толькі дрэвы, травы і кветкі. Цела яго – празрыстае і лёгкае, вытканае з крышталю і інею, змеэпадобна выцягнулася на магільным курганку, і тысячамі залацістых іскрынак заззялі на ім бляскі нізкага сонца. Бліскучыя іскры свяціліся і мільгацелі на ягоных вялізных крылах, што хвалямі рухомага крышталю ападалі на траву паляны, на яго рассыпаных над палянай валасах, тонкіх, як павуцінка тканіны з інею, на яго руках, якія крышталёвымі калонамі ўздымаліся да дрэваў, а ў паветры плыў лёгкі шум – умольны, ціхі.

– Кажыце ж, даўнія прыяцелі шпаркага ветру! Вы, што стагоддзямі жывяце ў святыні развагаў і высокімі вяршынямі падпіраеце купал бясконцых

самотняў, задуменныя сведкі зямной гісторыі, тысячавусныя, маўклівыя вартавыя лясных магілаў – безыменных, забытых, не ўшанаваных, праспявайце мне пра гэтую магілу строфы жыцця і строфы смерці, каб мог я ўзняць вашу песню да самага неба і паказаць яе небу, а пасля панесці над зямлёй у прастору, у далячынь, у час, у чалавечую памяць, у сэрцы...

Самы ўскраек сонца апусціўся за беражок зямлі і знік. Замест яго вечаровая зорка, уся ў пурпуровым бляску і полымі, паўстала за лесам і напоўніла яго зарывам пажару. У паветры, між лісця дрэваў, па кустах і траве рассыпаліся месяцавыя светлячкі, якія сваёй чырванню і агністасцю нагадвалі палымнеючыя кроплі крыві.

Стары, самавіты дуб, галінкавая барада якога свяцілася палаючымі кроплямі крыві, расправіў шырокія плечы, паварушыў імі ў паветры і так пачаў шумець:

– Прыйшлі сюды некалькі сотняў чалавек і сталі лагерам – шумным, гаманкім, рознаколерным ад разнастайнай вопраткі, бліскучым ад рознай зброі.

Адна толькі частка адзення была ва ўсіх аднолькавая: чатырохкутныя шапкі малавага колеру альбо колеру палявых васількоў. Адна адметная рыса яднала ўсіх: маладосць. Самае лета жыцця, гарачае, расквітнелае лета свяцілася на іхніх тварах, якія былі яшчэ без дотыку пякельнай працы і бітваў, яно блішчала ў іхніх вачах, да беражкоў запоўненых запалам і надзеяй. Сталі яны лагерам, збудаваў са сплеченых галінаў некалькі буданоў: для свайго кіраўніка, для найлепшых коней, для будучых параненых; пасля згатавалі на вогнішчы вячэру, і калі ўсе клопаты былі ўжо завершаныя, а на неба над лесам выкаціліся зоркі, яны ўзнеслі да неба і да зораў хор моцных галасоў, што спявалі гімн надзеі, веры і мальбы. Той гімн, мы, дрэвы, слухалі здзіўлена, суправаджаючы яго шэптам неўразумення: «Што гэта будзе, што будзе?»

Іхнім кіраўніком, камандзірам быў чалавек святога імя, якое гучала так: Рамуальд Траўгут. Пытаешся, чаму імя гэтае святое? Таму што ён, помнячы Божы завет, пакінуў жонку, дзяцей, багацце і спакой, усё, што прыносіць радасць і ўцеху, усё, што з'яўляецца вабнасцю жыцця, яго чарамі, скарбам, што прыносіць шчасце і асалоду, і, усклаўшы на плечы крыж народу свайго, пайшоў за тым вогненным стаўпом, які гарэў на гэтай зямлі. Пайшоў і сам згарэў у ім, не тут згарэў, не ў гэтай магіле спіць. Спачывае дзесьці далёка. Але ў той час на чале таго атрада прыйшоў ён на гэтую паляну, і мы, дрэвы, здзіўлена пазіралі на яго. Ужо шмат разоў у даўнія часы з-пад ціску няволі, што душыў гэтыя землі, паўставаў вогненны стоўп, які клікаў у заветную краіну свабоды, і аграмады людзей ішлі за ім. Узнёсся ён і тады, і зноў грамады людзей пайшлі за ім, гэтая, што на паляне, была адной з іх, а ён стаяў на чале яе. Мы бачылі яго чарнавалосую галаву з вачамі мысляра і ўсмешкай дзіцяці. Бачылі ягоныя вочы, мудрыя і журботныя, і здавалася нам, што ў людзей амаль заўсёды смутак бывае братам-двайніком мудрасці. Мы бачылі яго ўсмешку, чыстую, жамчужную, з дамешкам дзіцячай ці жаночай пяшчоты. На яго

бледны лоб трагічнае прадвызначэнне заўчасна паклала суровую, часам нават грозную маршчыну.

Мы чулі яго голас – звінеў ён як сталь, загадна, часам аж грозна. Так мусіў гучаць у Фермапільскай цясніне голас Леаніда.

Адкуль мы ведаем пра Леаніда? Пра-прабацькам нашым расказвалі пра яго пра-прабацькі шпаркіх ветраў, і ніхто ніколі не ўбачыць – дзе, як і калі расказваюць вятры дрэвам, дрэвы – хмарам, хмары – зоркам, зоркі – духам пра справы вялікія і справы вечныя, а іхнія легенды і песні, показкі і паданні плывуць як свет – шырока і як вечнасць – няспынна...

Ці верыў Леанід, што калі засыпле ён Фермапільскую цясніну трупамі свайго атрада, то нага няволі не закране грэцкай зямлі? Калі верыў, то лёгка было яму ствараць тую крывавую заслону і ў якасці пячаткі пакласці на яе самога сябе.

Гэты не верыў. Ён быў дасведчаны ў вайсковых справах, і гэтая дасведчанасць абвастрыла і зрабіла дальнабачным ягоны зрок, ён бачыў, што за днём ахвяр і барацьбы зноў наступіць чорная ноч. Аднак ён ішоў і вёў за сабой іншых, бо такой была моц вогненнага стаўпа, які гарэў тады над гэтай зямлёй, такой моцнай была туга па чаканай краіне вольнасці, і такім быў крыж народу яго – цяжкі, непад'ёмны...

Але не пра яго зараз буду апавядаць. Пра яго пасля, больш грунтоўна. Грунтоўнай павінна быць аповесць пра вялікага мужа, які пакінуў пасля сябе гучнае імя.

Цяпер жа пра аднаго з безыменных, з найменшых, з самых маладых, над юнацкай галавой якога дзявочая рука паставіла гэты маленькі крыжык.

Цудоўны май стаяў на свеце, калі яны прыйшлі сюды. Ландышы раскашавалі як ніколі, непадалёку адсюль, у калінавых кустах над блакітным ручаём спяваў салоўка. Зелена было на гэтай паляне ад маладой травы і папаратніку, квяціста ад ландышаў і шыпшыны, пахка, залаціста і цёпла – ад вясны. Калі прыйшлі яны, на ёй стала шумна, ажыўлена і весела. Так, так, весела!

Былі гэта не нявольнікі, якіх на аркане вядуць на бітву, а добраахвотныя, самаахвярныя служкі ўзвышаных ідэалаў. Са светлай ідэяй у галаве, з вагнём любасці ў сэрцах яны высока неслі галаву і сэрца. Былі дужыя, смелыя, гаманлівыя і, ці паверыш, шпаркі вецер, былі шчаслівыя. Напэўна, паверыш, бо ты павінен ведаць, што на гэтай планеце, якая называецца Зямлёй, душы людскія і шчасце людское існуюць у мностве праяў, і як матылёк на выбраную кветку, так душа чалавечая ўзлятае звычайна на тую праяву шчасця, якая найбольш да самой яе падобна. Іхнія душы прывабіла да сябе тое шчасце, якое расцвітае на высокіх гарах, мае барвовы падвенчык, а вянок сплецены з церняў.

Яны не толькі прыйшлі, але і прыехалі. Гула зямля ад тупату асядланых коней, паветра іскрылася ад бляску аголеных шабляў, калі сталёвы голас кіраўніка шматкроць заклікаў:

– Конніца, шыхтуйся!

На чале конніцы воляй кіраўніка быў пастаўлены маладзён – высокі паставай і з іскрыстасцю ў чорных вачах. Малады Геркулес з выгляду, рымскі Сцыпіён рысамі твару. Ягоны родны дом быў недалёка адсюль, знізу даверху аплецены плюшчом, з усіх бакоў густа атулены адвечнымі дрэвамі, акружаны разлогам урадлівых палёў. Ён выйшаў з дому, абвітага зялёным плюшчом, і з паслухмянасцю дзіцяці з’явіўся сюды па першаму закліку, з паспешлівасцю закаханага заўсёды ляцеў ён на сваім стройным, агністым скакуне арабскай пароды, як толькі гучаў поклічны голас кіраўніка:

– Ягмін!

Квадратная шапка гарэла на яго чорных, як ноч, валасах, далонь ляжала на эфесе шаблі, а за джымі плячыма чуўся пошум нябачных крылаў... тых самых, ранейшых.

Але той – мой, той маленькі... (маленькім Тарлоўскім называлі яго ў лагерах) не быў ні такім джым, ні такім прыгожым, ні нават такім багатым, каб з’явіцца сюды на дарагім, багата ўбраным кані. Менавіта таму і стаў маім улюбённым, што быў квола, малы, з пяшчотным ружовым тварам, а вочы меў як у дзяўчыны – лагодныя, нясмелыя, чыстыя і такія блакітныя, як тыя незабудкі, што часам растуць каля маіх ног. Пераапанутая дзяўчына ці ледзве выраслы юнак! Сапраўды, нядаўна мінула яму дваццаць гадоў. Аднак мо яшчэ і таму стаў маім улюбённым, што абуджаў маю цікавасць.

Дзіўная для такога маладога веку глыбокая задуменнасць даўно асядала ў яго лагодных дзявочых вачах, а па ружова-белым твары праплывалі такія гарачыя хвалі, нібыта ў ім, унутры яго кволай хлапечай постаці, нешта гарэла і палымнела.

Зрэшты, яшчэ да таго, як ён тут з’явіўся, я ўжо любіў яго. Пра яго гаварылі між сабой тыя расчухраныя травы, якія вечна схіляюцца адна да адной і пра нешта павінны шаптацца. Пра яго гаварыліся рэчы добрыя і годныя. Ціхімі вечарамі я прыслухоўваўся да іхняга шэпту.

Нарадзіўся ён не ў гэтай мясцовасці, а недзе далёка, сюды ж прывяло яго тое горнае цячэнне, якое няслося тады над светам, і светлых, разумных людзей кідала ў абдымкі альбо пад ногі меншых братоў. Ён, той маленькі, быў высокі ведам і думкамі. Хутка ён павінен быў заваяваць тую высокую краіну, бо так рана стаў адным з яе жыхароў. Быў ён маладым вучоным, якога людзі называлі натуралістам. Мог бы ў шырокім свеце заняць высокае становішча і ісці па жыцці проста і роўнай дарогай. А заняў сціплае. З’явіўся ў гэтых мясцінах, каб свае думкі і веды перадаваць меншым братам. Чаму менавіта ў гэтых мясцінах? не ведаю. Але гэта справа другарадная. Лёс, ахінуты вэлюмам таямнічасці, трымае ў руцэ калчан з тысячамі выпадковасцяў, якімі закідвае людзей і забаўляецца імі, як мячыкам, па свеце прастору і свеце прыгодаў.

Ён прыехаў у недалёкае адсюль мястэчка і звіў там сабе невялікае гняздзечка, якое кожны дзень напайнялася шчэбетам чалавечых птушанятак. Прыехаў не адзін. Прывёз з сабою дзяўчыну, сваю малодшую сястру, якая дзіўным чынам, амаль што забаўным, была падобная на яго. Такога самага невялікага росту, такая ж кволая, такі самы колер і выраз твару. І так яны

любілі адно аднаго, так любілі! Відаць, памерлі ўсе іхнія родныя, і яны засталіся на свеце толькі ўдваіх. Адзінота сірочых сэрцаў і агульнасць роднага двара, дзесьці далёка ахінутага старымі ліпамі, умацавалі той вузел, які лёс упершыню завязаў у іхняй калысцы. Мацавала яго яшчэ, напэўна, і адзінства тых зорак, якія кіруюць захапленнямі чалавека, ягонымі жаданнямі, працай. Яны працавалі разам. Брат вучыў сястру, сястра дапамагала брату, і заўсёды яны былі разам, удваіх: у школе, дома, на вуліцах мястэчка, на палявых дарогах і на лясных сцяжынах. Ажно забаўна было пазіраць на гэтую пару маладзенькіх людзей – невялікага росту, светлавалосых, ружоватварых, у заўсёднай размове між сабой, з пастаянным бляскам у блакітных вачах і вясёлай усмешкай на румяных вуснах. Яна называла яго Марысем, а ён яе – Анелькай.

Добра ім было між сабой, і кожны, пазіраючы на іх, мог сказаць, што добра ім жылося на свеце.

Неўзабаве, аднак, наступіў такі час, калі на вуліцах мястэчка, на палявых і лясных дарогах яны пачалі з’яўляцца ўжо не двое, а трое. Часта таварышаваў ім той самы маладзён з-пад зялёнага плюшча, з высокай і стройнай паставай, з бледным профілем рымляніна, які пазней кіраваў на гэтай паляне конніцай. Ён вонкава зусім не быў падобны да іх; наадварот, быў нібыта іншай расы, расы з больш чырвонай крывёю, быў створаны больш размашыстым, больш магутным молатам прыроды. Аднак нягледзячы на гэта паміж імі ўсталёўвалася нешта ўсё больш сардэчнае: дружба? любоў? адно і другое разам? – аж пакуль аднойчы з-за спраў новага таварыша дзяўчына не заплакала гарачымі слязьмі адчаю.

Было гэта так. У тым лесе, што адразу за мястэчкам, сядзела яна з братам на паваленым дрэве, і абое, схіліўшы галовы, прыглядаліся да нейкай пёрыстай травінкі, па якой поўзала нейкая дробная кузурка. Нечакана падышоў той і спыніўся перад імі. Ён шукаў іх і знайшоў. Даўно ўжо ведаў, дзе і калі можна найлепей знайсці іх. Быў узрушаны, нейкі не такі, як заўсёды. Вочы яго гарэлі, вусны з-пад чорных вусоў, здавалася, пырскаюць крывёю, бура пачуццяў пакрыла бледны лоб маршчынамі. Спыніўся перад імі, без слоў вітання зняў шапку і рукой правёў па кучаравых валасах, а рука тая – вялікая, дужая, белая, з бліскучым гербавым пярсцёнкам на пальцы, крыху трымцела. Яны ўсё зразумелі, і пачалася таропкая гаворка.

– Дзень прызначаны ўжо?

– Прызначаны.

– Калі?

– Праз дзесяць дзён. – Дзе?

– У Дзяткавічах.

– У якім месцы?

– За Каралеўскімі каналам, у Горацкіх лясах.

Тут пачуўся голас дзяўчыны:

– Ужо!

А ён пытаўся ў яе брата:

- Ты не змяніў свайго рашэння?
- Хіба ж душа мая змянілася на іншую!
- Тады разам?
- Разам.

– Праз дзесяць дзён – да мяне і са мной туды, дзе будуць усе...

Яны змоўклі, бо размову іхнюю перапыніў жаночы плач. Анелька закрыла твар маленькімі далонямі і распачна галасіла.

Яна ведала, што так будзе, але калі час ужо наступіў, пачала плакаць так, што яе кволае цела ажно курчылася і траслося, светлыя валасы рассыпаліся па плячах, а на шэрую сукню праз пальцы цяклі струмені слёз. Аднак было гэта нядоўга, нядоўга. Яна стрымлівала плач і слёзы – і яны перасталі. Устала і абняла брата за шыю. Прыціснулася да ягоных грудзей моцна-моцна, пасля адарвалася ад яго і некалькі разоў паўтарыла:

– Ідзі, Марысь, ідзі.

Яе твар, мокры ад слёз, стаў бледным, румянец знік, горкая ўсмішка пакутліва скрывіла вусны. Але кволая постаць з усёй сілы выпроствалася, яна змагалася са слязамі і пазірала ў вочы брата сваім самотным позіркам, паўтараючы:

– Ідзі, Марысь, ідзі! Так трэба!

Вечарам таго ж дня ў невялікім садзе, дзе расло некалькі яблыняў і цвіло некалькі кустоў бэзу, ціха перагаворваліся між сабой два галасы. Голас дзяўчыны прасіў:

– Ён моцны духам, але слабы целам, у мужчынскіх практыкаваннях няўмелы... З дзяцінства ён заняты кнігамі, навукай, высокімі думкамі і намерамі... Адважны, але ж адкуль сіла? Ён любіць, моцна любіць – я адна толькі ведаю як, але ці здолее ён? Ён нарадзіўся не тут і нікога свайго не будзе мець там. Вы ніколі нічога не баіцеся, гэта відаць адразу. Але ж вы не ведаеце, што такое трывога... як глыба лёду на сэрцы, як востры нож у сэрца... Я прашу вас... будзьце вы там разам... часцей.

Ён абяцаў:

– Там, дзе ў яго не будзе нікога свайго, я буду яму сваім. Сябрам буду яму, братам, а пры неабходнасці – абаронцам. І як разам адыходзім цяпер, так разам будзем і там – грудзі да грудзей, душа з душой... І вернемся разам... альбо...

Глыбокі ўздых выбіўся з шырокіх грудзей і заціх у кустах, і толькі бэз бачыў, як над дзвюма трымтлівымі маленькімі дзявочымі ручкамі нізка схіліўся мужчынскі твар з рымскім профілем, і як пурпуровыя мужчынскія вусны горача прытуліліся да іх у працяглым пацалунку... Гэта быў першы пацалунак на гэтых руках, зроблены гэтымі вуснамі. Няўжо і апошні? Пасля вочы іхнія патанулі адны ў адных і шмат чаго паведамлілі пры святле зорак. Вусны мо хацелі сказаць яшчэ больш, але ў гэтую ракавую для іх хвіліну... не маглі. А ці скажуць калі-небудзь? Прадвызначэнне стаіць за людзьмі, ахінутае вэлюмам таямнічасці, і трымае ў руцэ калчан з тысячамі выпадковасцяў...

Але дай мне хвілінку адпачыць, шпаркі вецер! Ёсць людзі і падзеі, пра якія без адпачынку не могуць расказваць нават такія дужыя дубы, як я. Дрыжыкі прабягаюць па маім голлі, а на лісцях выступаюць халодныя кроплі.

Халодная раса спадала на лес, яе буйныя кроплі густа абсыпалі галінкавую бараду дужага дуба. Няспешна сплывалі яны і па доўгіх косах бярозы, распыленым серабром свяціліся на траве, кустах, ліловых званочках, на пялёстках шыпшыны, рубінавыя сэрцы якой патухлі і пацямнелі.

Таксама патухала і цямнела над лесам неба, якое праз празрыстую намітку дрэў свяцілася ўжо не крывавым пажарам, а бледным золатам вечаровай зары. Ад гэтага бледна-залацістага возера, што раскінулася на небе, цадзілася па лесе самотнае і бледнае святло – ранні прадвеснік ночы, і распаўзалася ад яго меланхалічная, самотная туга...

Але ноч яшчэ не наступіла, і зорак на небе не было, толькі дзе-нідзе плылі па ім прасветленыя вячэрняй зарой воблакі, падобныя на залацістыя пёркі альбо на бледны румянец.

Пад залацістым нябесным святлом, у патухаючым водбліску дня высокая елка заківала сваёй цёмнай верхавінай, плечы яе задрыжалі і шырока разгарнуліся, а над палянай паплыў глыбокі і думны шэпт самага высокага з лясных дрэваў:

– Я найвышэйшае ў гэтым лесе, я найдалей сягаю зрокам і бачу найбольш.

Бачыла я бітвы, якія вялі яны то бліжэй, то далей, часам так далёка, што іхні водгалас далятаў сюды як глухі грукат гromу з-за небасхілу альбо як рэзкі шум лесу, калі яго гвалтоўна цярабіць віхура.

Тады тут, на гэтай паляне, панавала летняя, гарачая і пахкая цішыня, матылькі садзіліся на кветкі, а на імхах і травах забаўляліся ў сонечных промнях крылатыя насякомыя.

У калінавых кустах пачынаў свае песні салавейка, а дробнае птаства, звычайна гнанае шумам, а цяпер прывабленае нечаканай цішынёй, вярталася ў засень нашых галінаў.

А там, у звярыных схватках, у смяротнай агоніі сплталіся чалавечыя целы, і ў гуле бітвы, у грукаце грымотаў, у зарыве вялізных бліскавіцаў цякла іхняя кроў – на траву, на мох і на кветкі, усмоктвалася ў дрыготкую ад гromу і галасу зямлю...

Аднак расказваць табе, шпаркі вецер, пра гэтыя справы, некалі бачаныя і чутыя, я не буду. Гамай свайго шуму я часта апавядаю зямлі пра яе смутак, таямніцы, марныя надзеі, адзінокія магілы, альбо віхурыстай ноччу размаўляю з хмарамі пра справы далёкія і вечныя. Але не ўмею я ўзносіць спеў крывавым чалавечым бітвам, не дзеля гэтага створана я, жыхарка лясной цішыні, якая дае бяспечны прытулак птушыным гнёздам і распасцірае ахоўныя цені над усім, што сохне і гіне ад спякоты.

Я толькі кожны раз трапятала ад радасці і сваім шумам спявала небу падзячнае: «Асана!», калі яны вярталіся сюды жывымі і пераможцамі.

А пераможцамі яны вярталіся не раз, і хоць на іхніх загарэлых тварах адбівалася ўрачыстая радасць, яны пакорліва строіліся ў шарэнгі, калі гучаў голас кіраўніка, і моўчкі чакалі яго загадаў.

Ён трымаў у сваіх руках іхнія сэрцы і ўмеў натхняць і падымаць іхні дух. Ён агаляў перад іхнімі шарэнгамі сваю чарнавалосую галаву і за тое, што былі яны паслухмяныя, як дзеці, і адважныя, як ільвы, што не далі рассяць сябе сіле, большай за іхнюю, што не зганьбілі крыжа, які самі ўзнялі на свае плечы, – дзякаваў ім. Але і ў гэтка хвіліны голас ягоны гучаў як баявы кліч, і не было ў ім ні пяшчоты, ні ласкі, былі толькі цвёрдасць і жалезная воля, якая моцна трымала ў руках іхнюю волю. А на іхнія твары – аблітыя потам, абпаленыя порахам, пакрытыя пылам, ад гэтай стальной лаканічнай падзякі сыходзіла святло нябеснай радасці.

А пасля чуліся тут расказы, шумныя размовы, былі вогнішчы, што выбухалі пахім дымам ядлаўцу, вясёлае іржанне коней, спакойны адпачынак на імхах і траве, сцішанае шаптанне малітвы пры святле зорак, і спеў харальных гімнаў, якія з палымянай верай узляталі да Таго, хто пануе над зорамі.

Аднойчы, калі яны, як звычайна, вярнуліся не рассяныя, не аслабелыя, а наадварот: адважныя, згуртаваныя і дужыя і на загад кіраўніка: «У шарэнгі станавіся!» сталі перад ім суцэльным мурам, ён хвіліну шукаў вачыма аднаго з іх, а калі знайшоў, кіўком галавы паклікаў да сябе.

І хто ж тады, як думаеш ты, шпаркі вецер, стаў перад ім? Малы Тарлоўскі! Але ў гэтую хвіліну, о! зусім, зусім не падобны на бела-ружовую дзяўчыну. Вопратка і рукі былі сплямлены крывёю, на твары, пачарнелым ад дыму і пылу, неспакойна, пакутліва, амаль што сурова гарэлі ягоныя вочы. Стаў у звычайнай сваёй крыху нясмелай паставе і чакаў.

Кіраўнік моўчкі пазіраў на гэтую худую постаць, пазначаную слядамі цяжкай бітвы, на гэтыя невялікія скрываўленыя рукі і нешта падобнае на бацькоўскую ці братнюю пяшчоту прамільгнула на ягоным суровым твары. Пасля маўклівым шарэнгам паказаў на яго рукой і прамовіў:

– Сёння ён уратаваў маё жыццё. Уратаваў сваёй незвычайнай адвагай; дзіва, што не загінуў сам. Неверагодна, што ў такім маладым юнаку жыве такі леў! Я ўдзячны яму не за тое, што жывы я, а за тое, што яшчэ нейкі час магу яднаць вас сабой, як клямар злучае пояс, і што я разам з вамі яшчэ служу не нейкаму там пану земскаму, а Радзіме. Ушануйце ў ім сапраўднага рыцара Радзімы! Я дзякую яму.

Кіраўнік абняў малога за шыю, і нешта падобнае на анэльскае спачуванне ці на радасць пачало з’яўляцца на ягоных вуснах, пакуль не расцвіло шчырай усмешкай, белазубай і светлай, што было дзіўным у параўнанні з трагічным выразам твару.

Пасля шмат было вакол гэтага малога віншаванняў, захаплення, абдымкаў, пытанняў, расказаў. Хто бачыў – расказваў; хто не бачыў – пытаўся. Здаецца, што там, за вольхамі, яго падхапілі на рукі і паднялі высока ўгору, а начальнік конніцы, у геркулесавых абдымках яго трымаючы, доўга шаптаў

нешта пра сястру, пра панну Анелю!.. А як жа! Ён уратаваў той каштоўны клямар, які яднаў іхнія веды, сілу і волю, што ўмела трымаць іх у аковах цярпення і распальваць іхнія душы агнём надзеі – хоць бы насуперак самой надзеі! Гэтым вечарам панавала тут нейкая дзіўная, добрая, братняя радасць.

Толькі на ім адным, які быў прычынай гэтай радасці, яе зусім не было. Выглядала так, нібыта ён хацеў цешыцца ёю, і не мог. На ўсе пытанні адказваў коротка альбо не адказваў нічога; на абдымкі рэагаваў абдымкамі, аднак быў сярод усіх як у сне, быццам у распачным задуменні. У блакітным ручаі змыў з сябе пыл, кроў, парахавы дым, і твар яго зноў стаў белым і ружовым, ён нават не загарэў, як гэта бывае ў некаторых жанчын, не браліся за яго белізну сонечных праменні. Толькі няспынна пра нешта думаў, неспакойна, амаль суро́ва, нібыта душа яго хісталася над безданню, запоўненай сумненнямі, пытаннямі і загадкамі.

А калі запаліліся зоркі, ён лёг пад гэтай бярозай і доўга не спаў, хоць усе ўжо спалі.

Ніхто з нас, дрэў, спачатку не зразумеў яго неспакою і смутку. Я зразумела першай. не дзеля таго быў ён створаны. Як я, хто часта размаўляе з небам пра справы вялікія і вечныя, не створана дзеля апявання крываваых чалавечых бітваў, так і ён, захоплены геніем прыроды і высокімі думкамі людзей, не быў створаны для гэтых бітваў. Ён быў створаны для нечага іншага.

– Я ведала яго блізка, добра ведала ягоныя думкі і захапленні, – зашаптала бяроза, густыя галіны якой, што спадалі да зямлі доўгімі заплеченымі косамі, ужо дзе-нідзе былі пасярэбраны вячэрняй расой, а сукня з белай кары прасвечвалася праз доўгія галіны.

Я ведала яго блізка, добра ведала ягоныя думкі і захапленні, бо вакол мяне з зямлі, вільготнай ад блізкай крыніцы, расце вялізны тлум розных невысокіх траў, у якіх бегае, поўзае, лятае іншы тлум таксама маленькіх разнастайных жучкоў і чарвячкоў. А ён, той малы, любіў быць наадзіноце з усім гэтым, і толькі тады на яго ружовым твары свяцілася ціхае і спакойнае шчасце, калі быў у атачэнні ўсяго гэтага. Ён сапраўды любіў гэтую малечу і пастаянна цікавіўся яе абліччам і жыццём.

Слушна казала высокая елка, што быў ён закаханы ў геній прыроды, але толькі адна я ведаю пра гэта, бо не раз прыглядалася і прыслухоўвалася, якія цікавыя і працяглыя размовы веў ён з гэтым геніем. Мілосныя таксама, бо так ужо сталася між людзей, што цікавыя і працяглыя размовы яны прывыклі весці толькі з аб'ектамі свайго кахання. Прадметам ягонай любові была прырода, але супраць яе паўстала любоў іншая, яшчэ больш палымяная, бо балесная, і менавіта яна прывяла яго сюды. Але пра ранейшую каханку ён забыцца не мог, і таму, пазіраючы ў твар смерці, якая магла сустрэць яго кожны дзень, вачыма і душой ён усё яшчэ імкнуўся да яе. Гэта бывала з ім у перапынках лагернай службы, падчас адпачынку.

Іншыя, пасля цяжкіх клопатаў радзя адпачынку, збіраліся ў грамадкі, гаманілі, успаміналі, і не раз іхні вясёлы смех ляцеў над полем блізкай смерці, а ён, як звыкла, ахвотней маўчаў, ціха хадзіў непадалёку ад мяне пад цяністымі

вольхамі, па калінавым гаі, каля крыніцы і штохвілінна нахіляўся да зямлі, нешта між зёлкамі ці насякомымі выглядваў, шукаў, знайшоўшы, браў на далонь альбо ў пальцы і ўзіраўся, засяроджваўся вачыма, душой, памяццю і быў шчаслівы!

Аднойчы тры ці чатыры яго таварышы падышлі да яго і запыталі, што ён так пільна шукае і да чаго так уважліва прыглядаецца? А ён у гэты час трымаў у пальцах нейкае зялёнае пёрка, дзіўным чынам аздобленае і прыгожае, таму сваім ціхім і лагодным голасам пачаў расказваць ім пра тое, якая рэдкая гэта расліна, як ён прагнуў некалі знайсці яе, не засушанай у гербарыі, а жывой, які далёкі заморскі край з'яўляецца яе радзімай, як праз мацерыкі і акіяны вецер прынёс сюды яе насенне, і які гэта цуд прыроды – такія вандроўкі гэткага маленькага, як пылінкі, насення на крылах ветру ад краю і да краю зямлі. Іншым днём тое ж самае паўтарылася з нагоды залацістага жучка, які трывожна поўзаў па яго далоні, а яшчэ раз – адносна цудоўнай вадзяной лілеі, якая расцвіла каля берага ручая, і якую ён сарваў і трымаў у руцэ, схіліўшы твар да яе пахкіх пялёсткаў.

Яго таварышы, збіўшыся ў сціслую грамадку, пазіралі і слухалі. Усе яны пераўзыходзілі яго сваім ростам, шырокімі плячыма, мужным выразам твару. Іхнія чатырохкутныя шапкі здаваліся на зялёным фоне вялізнымі валошкамі і амаратамі, на цвёрдых і шырокіх паясах металёва паблісквала зброя. І дзіўна было бачыць, як гэтыя твары – загарэлыя, пазначаныя пячаткай пакут і трывог, зацікаўлена схіляліся над маленькім пёркам раслінкі альбо залацістым цельцам жучка, і як на гэтыя асуджаныя галовы ад ціхіх слоў невысокага таварыша, ад зялёных тканак расліны, ад залацістых крылцаў жучка, ад беласнежных пялёсткаў пахкай лілеі зыходзілі супакаенне і супачын.

Вось дзеля чаго ён быў створаны. Ды яшчэ дзеля тых думак, пра якія расказваў прыцелю тады, калі ўсе спалі, а ён не спаў і ляжаў на густой траве каля маіх ног.

Ягоны сябар не спаў таксама. Сон прагнала з яго вачэй думка пра тую вялікую загадку, якою, як крывавай павуцінай, аблытвалася і гэтая зямля, і яе найлепшыя сыны, а яшчэ, магчыма, ад згадак пра малую Анельку, якая засталася далёка там і, напэўна, сумуе і плача. Ён прыйшоў да брата Анелькі, і абодва яны доўга ляжалі каля маіх ног, павярнуўшы адзін ад аднаго свае твары. У начной цішыні яны размаўлялі так ціха, як ціха плачуць мае косы, калі з іх шапатліва спываюць на траву майскія начныя дажджы.

Было ціха. Толькі на адным канцы лагера часам нечакана заіржэ конь, на другім з грудзей соннага чалавека вырвецца глухі крык альбо пачуецца цяжкі ўздых. Хтосьці, паранены падчас апошняй бітвы, стагнаў пад дубам у сплеченым з галін будане, а з-за дрэў, што акружалі паляну, слаба асветленыя зоркамі, былі відны чорныя сілуэты ўзброенай і нерухомай варты.

Гэтыя двое, пазіраючы то адзін на аднаго, то на зоркі, размаўлялі пра той далёкі час, у будучыні далёкі, які будзе альбо не будзе, а калі будзе, то водамі супакаення і ачышчэння абмые зямлю, і тады меч, верагодна, будзе перакаваны на плуг, а ягняты будуць спакойна спаць каля львоў...

Яны гаварылі з журбой, захапленнем і нязгаснай надзеяй аб будучыні свету, калі пасля стагоддзяў барацьбы, злачынстваў і пакутаў наступіць рай невінаватасці, спакою і згоды.

Ціхім шэптам яны марылі пра той найдалёкі ідэал, да якога вірлівай ракой і вечнай плыню спяшаюцца мроі людскіх розумаў і высокіх сэрцаў, якія ніколі не ведаюць, ці дапыле калі-небудзь рака да сваёй мэты. Ах, боль і распач гэтых мрояў без надзеі на здзяйсненне, гарачых жаданняў без напаўнення, загадак без адгадак! Ах, бяздонны смутак гэтага ўсяго!

– Бо хоць тое, за што мы змагаемся, нам бясконца дарагое і святое, аднак пралітая ў бітве людская кроў труцізнай спывае ў жылы, а нанесеныя раны цяжкімі ранамі кладуцца на сэрцы тых, хто іх наносіць. Гнеў, пакуты і смерць – гэта груганы, якія жывяцца на трупах радасці, ласкі і людскіх надзей. О, злы род, які супраць сябе самога вострыць кіпцюры! Бедны род, які жыве толькі імгненне, сыны якога наўзаем скарачаюць адзін аднаму жыццё! Няшчасны род, які з усіх бакоў мае пагрозу свайму целу і духу, сыны якога наўзаем пагражаюць адны адным целам і духам! О, калі ж будзе іначай? Ці калі-небудзь будзе іначай? Чаму не нарадзіўся я пазней, калі свет стане іншым, альбо раней, каб вочы мае не маглі расплюшчыцца для ўсяго гэтага, і зразумець, што я сам мог бы быць іншым, калі б... калі б людзі былі іншымі!

Пасля кароткага маўчання з тужлівай усмешкай ён паўтарыў словы старажытнага паэта:

– Легенда сведчыць, што ў першародную гліну, якая мела быць асновай чалавечай прыроды, Праметэй уліў па кроплі кожнага са звярыных пачаткаў, а ў само чалавечае сэрца дамяшаў ваўчынай хцівасці і львінай ярасці. Гэта стала прычынай той прагі помсты і гневу, якія выліваюцца на людзей страшнымі стратамі, і гэта з’яўляецца прычынай таго, што ў руіны ператвараюцца дзіўныя збудаванні, што лемяхі варожых войскаў разворваюць валы заваяваных гарадоў.

– Гарацый? – спытаў яго таварыш і моцным рыўком адарваў плечы ад травы.

– Заваяваных гарадоў! – паўтарыў ён, хвіліну памаўчаў і ўсклікнуў: – Цяпер іначай не можа быць!.. Заваяваных гарадоў. Цяпер барацьба – гэта неабходнасць!..

Ціхі, але рашучы голас, адказаў гэтаму страснаму воклічу:

– Цяпер іначай не можа быць. Пакуль будзе гвалт, да той пары будзе супраць яго святы гнеў! Да той пары, пакуль пануе крыўда, датуль будзе барацьба супраць яе! Цераз кроў і смерць, праз руіны і магілы, з надзеяй ці насуперак надзеі – бітва з пеклам на зямлі ў імя неба, якое павінна апусціцца на зямлю...

– Магчыма, і апусціцца...

– Некалі...

– Калі нас ужо не будзе на зямлі.

Так не раз размаўлялі яны між сабой у начным змроку, пакуль увесь лагер спаў, а вакол лагера, на тэрыторыі, слаба асветленай зоркамі, былі бачны чорныя сілуэты ўзброенай варты.

І вось надышоў дзень...

Шэпат бярозы цішэў, затухаў і сціх; затое пачаў гаварыць магутны барадаты дуб:

– І вось надышоў страшны дзень. Дальняя стража перадала паведамленне.

Бо, акрамя блізкай, пастаўленай вакол лагера, мелі яны сваю далёкую варту, якая перадавала сюды паведамленні, перасцярогі і весткі. Прынесла яна паведамленне такім шляхам, як казачны каралевіч спяшаецца да замка зачараванай каралеўны: праз цярновыя зараснікі, што кішэлі шумлівымі прывідамі, праз багністыя балоты, ашчэраныя пашчамі цмокаў. Часам стражнік гінуў у абдымках вампіра альбо ў пашчы цмока, а часам дабіраўся да мэты.

Здалёку ўжо быў чутны тупат каня, што бег праз лес.

– Пароль?

– З надзеяй альбо насуперак надзеі!

На паляне з’явіўся малады яздок на загнаным кані, а ў самога пот каціўся па твары. Поўдзень смажыў яго спякотай. Некалькі галасоў прызна выгукнулі:

– Калісь! Пан Калікст! Як маешся?

Але ён не меў часу на павітанні. Саскочыў з каня.

– Дзе кіраўнік? Вядзіце да яго! Хутчэй!

Па паляне паспешна ішоў, не заўважаючы ганца, стройны юнак у сіняй шапцы на залацістых валасах. Ад’ютант кіраўніка. Нехта гукнуў яму:

– Радавіцкі! Ад абыватальскай пошты... пасланец! Правядзі да начальніка!

Ад’ютант і пасланец грамадзянскай пошты паціснулі рукі. Яны былі школьнымі сябрамі, суседзямі. Разам увайшлі ў будан кіраўніка. Лагер апанавала ціша. Такой цішай, мёртвай звонку, але трывожнай у глыбіні, дыхае прырода перад самай бурай – грымотнай і віхурыстай.

Неўзабаве ў будан кіраўніка зайшлі пакліканыя начальнік конніцы і некалькі іншых таварышаў, якія больш альбо менш валодалі вайскавай справай. Пачалася нарада.

Чаканне было доўгім, нарэшце Рамуальд Траўгут выйшаў са свайго будана і аб’явіў усім пра атрыманыя весткі.

Выбухнулі яны перунамі блізкай бітвы, дыхнулі холадам смерці.

Набліжаецца вялізнае войска, яно ўжо акружае лес, яго пешыя і конныя атрады, як шумныя рэкі, плывуць па лесе. Праз лес дрэваў прадзіраецца лес штыкоў, пікаў, вінтовак. Праз гадзіну-другую будуць тут. Ганец ехаў з гэтай весткай па доўгай і цяжкай дарозе, аднак прывёз яе яшчэ ў пару. Сто стрэльбаў на адну стрэльбу. Сто пікаў на адну шаблю. Як у казцы. Але часам казка бывае праўдай. Ці спалохаюцца яны гэтай праўды? Хто ж яны ёсць? Не нявольнікі ж

яны, якіх гвалтам і сілай цягнуць на крывавае поле, а самаахвярнікі, служкі высокіх ідэалаў.

І таму не пакіне іх дух самаахвярнасці і дух мужнасці! І дух той любасці, што прывяла іх сюды. Тыя, што загінуць цяпер, будуць сейбітамі, якія саміх сябе кінуць у зямлю, як зерне будучага плёну. Бо нічога не гіне. З сённяшніх пераможаных вырастуць для заўтрашніх пераможцаў зброя і шчыты. Аднак яны напружаць усе свае сілы, усе сілы мужнасці, адвагі і вытрымкі, каб перамагчы. Іхні баявы кліч: у імя Бога і Айчыны! З гэтым воклічам на смерць ці на перамогу – да бітвы!

Так гаварыў кіраўнік. Словы яго разляталіся па ўсім лагеры. Звонкія, кароткія, усё больш гучныя і гарачыя, яны, як іскры, сыпаліся на галовы людзей, аж пакуль не заварушыўся гэты люд, як кветкі на лузе, і не выгукнулі сотні грудзей адзін грымотны ўздымны кліч.

Пасля ўсё тут завіравала, забурліла. Сядлалі коней, ладавалі зброю, выкрыквалі каманды, фармавалі шарэнгі, аддавалі гучныя загады і ціхія даручэнні. Усюды кіпеў рух, гучалі галасы, звінелі конскія капыты, у паветры, поўным сонечнага святла і гарачыні, блішчала зброя.

Пасланец абыватальскай пошты павінен быў ужо ад'езджаць, мусіў зноў вяртацца назад той жа доўгай і ўтомнай дарогай. Аднак перш спыніў ён каня перад адным са сфармаваных ужо атрадаў пяхоты і аднаму з салдат, сярод усіх найменшага росту, падаў такую маленькую рэч, што яе ледзь можна было заўважыць, і прамовіў:

– Ад сястры!

Гэта быў кавалачак паперы, спісаны незвычайна дробна і згорнуты такім чынам, каб у выпадку чаго яго можна было лёгка праглынуць. Такія лісты пісалі тады са свету ў лагер.

Начальнік конніцы на сваім выдатным арабе ехаў міма, убачыў гэта і кіўнуў Тарлоўскаму галавой.

– Ад панны Анелі?

Яны абмяняліся позіркамі, і на іхніх тварах прамільгнула ўсмішка. Гэта была кветка, кінутая здалёку рукой дзяўчыны на гэтыя адкрытыя магілы. Што пісала яна? Не даведаўся ў гэтую хвіліну яе брат, бо пачулася гучная каманда, і ён хуценька схваў кавалачак паперы на грудзях. Ці даведаецца калі-небудзь?

Пасля яны ў строгім баявым парадку, у глыбокім маўчанні пайшлі адгэтуль, адно на апусцелай паляне засталася стаптаная трава, завялыя кветкі і пустыя буданы. Будан для параненых, які стаяў каля майго падножжа, у хвіліну іхняга адыходу быў пусты, як і іншыя. Напоўніцца ён меў неўзабаве.

Адышліся недалёка. План бітвы быў, відаць, прадуманы, дзейсны. Абарона і адначасова нападзенне. Засада была схавана ў непранікальным для вока гушчары, а на больш чыстай тэрыторыі за кожным дрэвам затаілася дула стрэльбы, за купінай, парослай мохам і папаратнікам, за кожным прыкрыццём з галін – здабытыя з похваў шаблі. Дзіўна ўсё гэта выглядала, скажу табе, шпаркі вецер. Дзіўным гэта бачылася пасярод убранай кветкамі лясной зеляніны, сярод майскіх ствалоў соснаў, якія ў спякотнай цішыні ўздымалі

свае светлыя, шматрукія падсвечнікі над цёмнымі тварамі, скамянелымі ў маўклівым чаканні.

Па тварах блукалі розныя пачуцці і бляскі: нецярплінасці, уздыму, напружанай увагі, сілаю волі загнаня на спод душы боль і трывога. У паветры, сцішэлым без шчабятання птушак, якія спалохана адляцелі, было чуваць толькі дыханне некалькіх сотняў людскіх грудзей – частае, неспакойнае. Аж тут з глыбіні лесу пачаў наплываць усё больш моцны шум... Ён нарастаў, набліжаўся, усё больш грозны і вялікі... Як бы нешта страшнае няслася ў паветры, паўзла долам па лесе...

– Увага! Рыхтаваць зброю!

Гэтаму загаду, які пачуўся за мной, здаля адказаў іншы голас, таксама загадны і рэзкі.

І было ўжо відаць...

Вялізная шэрая маса цяжка і марудна пасоўвалася наперад сярод густых дрэваў, па зямлі, калючай ад розных летніх кустоў, пакрытай зараснікамі вербалозу. Цяжка было гэтай масе ісці. У шуме яе крокаў трашчалі зламаныя сукі, чуўся стук сякеры.

Нарэшце яны сталі заўважныя зусім выразна... І тады... Застукалі, загрузкалі за дрэвамі, у зарасніках густыя адзіночныя стрэлы, якія незвычайна хутка паўтараліся, і рой кароткіх вогненых бліскавіц рассыпаўся сярод дрэў і кустоў.

Тады з боку наступоўцаў выбухнуў і панёсся па лесе моцны і працяглы гром, і адразу адтуль павалілі густыя клубы дыму. Часты агонь ружжаў, густы і цяжкі, адказаў на нерытмічны агонь стрэльбаў, рассыпаных на значнай адлегласці.

Гэта была размова двух зусім розных паміж сабой грымотаў, ад страху перад якімі дрыжалі наймацнейшыя дрэвы ў лесе. Ці доўга гэта трывала?

Доўга. Міналі гадзіны.

У цёмным дыме, які нагадваў вірлівае паветранае мора, шэрая маса, выцягнутая нахшталь калон, то набліжалася, падобная на паўабруч, то адступала. Нязручна было ёй, цесна і трывожна ў лясным гушчары, які адусюль пыхкаў агнём... Але яна расла, расла і гусцела, запаўняючы ўсё большую адлегласць. Тысячы ўсё новых – конныя і пешыя. Як рэкі падчас паводкі, запоўненыя вадой. Але супрацьстаялі ім таксама тысячы загарадак, перашкод у гэтым лясным свеце, напоўненым непакорнымі стварэннямі, якія ў сваім уласным каралеўстве мелі сваю волю і сваю сілу. З-за дрэў і кустоў таксама чуліся тысячы хуткіх стукаў, якія разам з раямі агністых бліскавіц раямі прыцэльных стрэлаў несліся ім насустрач.

Кожны раз, калі на хвіліну перарывалася паветранае мора дыму, відаць былі бліжэй і далей, з аднаго і з другога боку, чалавечыя постаці, што ляжалі на імхах і вербалозе і нагадвалі доўгія чорныя цені. З абодвух бакоў падалі забітыя. Але не ўсе, хто падаў, былі мёртвымі. Недалёка адсюль упаў і выцягнуўся на папаратніку маленькі Тарлоўскі. Але быў жывы...

З самага пачатку бітвы ён уклечыў на адно калена за разложыстай вольхай і безупынку набіваў стрэльбу, цэліўся і злосна страляў, хутка, з выпраўкай, якую набыў падчас лагернай навукі. Як быццам ён ніколі прагавіта не імкнуўся ў марах да райскай эры вечнага спакою на свеце, як быццам ніколі не наракаў разам з паэтам на ўлітыя ў чалавечае сэрца кроплі ільвінай ярасці... Нешта ільвінае, штосьці тыгрынае гарэла ў ягоных вачах, напоўненых гарачым блакітам, адбівалася на твары. У суровую лінію, як у крывава папрок, сціскаліся ягоныя вусны, альбо растуленыя, цяжка дыхалі, зацягваючы ва ўпалыя грудзі вужакі дыму, што пах порахам. Раптам прыляцела нешта падобнае ў шарым дыме на падоўжанае цела чорнай пчалы і ўкусіла яго за руку. Рука бяссільна абвісла, стрэльба ўпала на зямлю, ён хацеў устаць з каленяў, але захістаўся і ўпаў на высокі папаратнік. Аднак быў жывы, і праз нейкі час дзве пары дужых рук паднялі яго з акрываўленага папаратніку і занеслі ў той будан, што стаяў каля майго падножжа, і які ўжо не быў пусты.

Пад высокім дахам, сплеченым з зялёных галінаў, на пасцелях з імху і папаратніку ўжо ляжала некалькі дзсяткаў чалавек, у цела якіх чорныя пчолы запусцілі сваё джала. Над імі, пераходзячы ад аднаго да другога, кленчылі два чалавекі з заклапочанымі тварамі, залітымі потам, і з добрымі рукамі. Лекары з лагера.

А ў гэты момант вакол паляны станавілася вельмі гарача. З усё больш частымі, усё больш працяглымі грывотамі вінтовачнага агню шэрая маса наблізілася ўжо на такую адлегласць, з якой можна было адрозніць асобныя постаці, твары, адзенне, зброю. З жалезным правілам колькаснай перавагі яна закруглялася ў абруч і апаясвала паляну ўсё мацней, усё бліжэй. Людзі з абодвух бакоў пачалі бітву грудзі ў грудзі.

У грукаце і грывотах, што не змаўкалі з абодвух бакоў, гусцеў дым, напоўнены агністымі бліскавіцамі, крыкамі, пракляццямі і пануючымі над усім каманднымі галасамі – кароткімі, задыханымі, з кожным разам усё больш таропкімі, запальчывымі, якія неслі смерць. Духата і цемра ад дыму мацнелі. Ліліся струмені поту, цяклі ручаі крыві. Усё больш цесна станавілася тут, больш шумна, варожа, крывава, праклята. Пекла, пекла, кажу табе, шпаркі вецер, шалела ў гэтым нашым ціхім, пахім, квяцістым, бязвінным лясным раі. Чалавечае пекла.

Здавалася, што нічога больш страшнага за тое, што адбывалася тут, на зямлі і быць не можа. Аднак жа...

Калі глядзіш на людзей, шпаркі вецер, ніколі не кажы: «Тут мяжа іхняй трагедыі!» Бо ніхто на свеце не здольны прадбачыць і вызначыць тую найвышэйшую вяршыню, на якую можа ўзлятаць іхняя трагедыя, іхнія пакуты і іхні непараўнальны ні з чым боль.

І вось... З гушчару вольхаў і асінаў, з-за той вунь, што бачыш ты насупраць мяне, якая расце пасярод густых зараснікаў, з'явіўся атрад коннага войска з лесам доўгіх пікаў над галовамі. Схіленыя над конскімі грывамі, з пагрозлівым крыкам ляцелі яны цераз пустую паляну да таго будана. Ubачылі

будан, поўны людзей, і пакіравалі проста на яго, дзе пазбаўленыя сіл і зброі ляжалі параненыя, а над імі няспынна схіляліся лекары.

Спяшаўся атрад, узброены пікамі, на хуткіх конях, з пранізлівымі крыкамі, з тварамі, абпаленымі ў агні бітвы, і кіпела ў ягоных жылах ільвіная ярасць...

А тады за мной пачуўся сталёвы голас, які перакрыў гром бітвы:

– Конніца! На абарону параненых!

У імгненне вока разам са сваім начальнікам вылецелі яны на паляну. Чорныя ад пякельнага дыму, на стомленых конях выскачылі з-за дрэваў і кустоў насустрач непрыяцельскаму атраду, з узнятымі шаблямі ў руках...

Сонца ўжо хілілася на захад і праз дым нагадвала шчыт з распаленай медзі. Крывава-чырвоны, суровы бляск асвятляў гэты лятучы конны атрад, абпаленыя твары і аголеныя шаблі. У гэтым бляску яны дамчаліся да акружанага непрыяцелем будана, тонкая сцяна з галінаў якога была ужо разбурана. Страшная таўхатня запанавала там, чуліся нялюдскія крыкі і выццё. З усяго разгону коні ўрэзаліся ў гэтую таўкатню, рассыпаючы бляскі шабельных удараў і пісталетных стрэлы. Чарнавалосы начальнік конніцы, падобны на архангела з вогненным мечам, першы даскочыў да шырокай дзіркі і спыніўся, нібыта ногі яго каня прыкавала да сябе зямля.

О, Божухна! У будане ўжо не было ні параненых, ні лекараў. Былі адны толькі трупы, залітыя крывёю, яны атрымлівалі новыя раны. Адны ўжо замоўклі, іншыя, канаючы, страшна хрыпелі. А пасярод гэтага поля замардаваных здзяйсняўся апошні морд. Пасаджаны на вострыя пікі і ўзняты высока ў паветра, маленькі Тарлоўскі свой белы, як хустка, твар павярнуў на іржава-чырвоны бляск сонца. Гэты пакутлівы твар з паміраючымі вачыма, з чырвонай палоскай крыві ад залацістых валасоў да вуснаў, якія канвульсійна дрыжалі, пазнаў, аднак, сябра, рука хуткім рухам кінула яму нейкі чырвоны прадмет, а слабы голас прамовіў:

– Ягмін! Сястры!

Апошні дарунак, апошняя думка, апошняе слова! Чырвонай птушкай зляцела акрываўленая хустачка на шырокія грудзі начальніка конніцы, але ў гэты ж момант пад ім упаў падстрэлены куляй конь, а сам ён знік у тлуме турзаніны, дыму, крыку, выстралаў, улевы агністых бліскавіцаў.

Перастаў шумець барадаты дуб, і начная цішыня запанавала на паляне. Ужо наступіла ноч – змрочная, але не цёмная, празрыстая, зорная, майская ноч. На магільным курганку, на высокай траве ляжаў вецер, такі лёгкі, што негнуліся пад ім высокія травы. Яго вялізныя крылы самотна выцягнуліся ўздоўж цела, тужліва рассыпаліся па зямлі валасы, па-павучынаму сплеченыя з серабрыстага інею. У падоўжаных звiвах яго крышталёвага цела слаба свяціліся адбіткі зорак, а адзін з тых адбіткаў рос у бляску і велічыні, пакуль не ператварыўся ў гарачы агеньчык, ад якога пачаў раставаць крышталёвы грудзей шпаркага ветру. Ад гарачага агеньчыка раставаў крышталёвы грудзей шпаркага ветру і сцякаў на высокія травы з такім ціхім вуркатаннем, з якім

плачуць косы бярозы, калі з іх сплываюць на зямлю майскія начныя дажджы. Так плакаў вецер на безыменнай, забытай, невядомай лясной магіле.

І пачулася над травой яго ціхае запытанне:

– А гэты крыжык?

Ціхі звон над самай зямлёй адказаў яму:

– Мы, маленькія ліловыя званочки, мы, малыя званочки, спачувальна халадзілі яе разгарачаны твар і пілі слёзы з яе вачэй.

Праз гады, праз шмат гадоў панурай восенню прыйшла сюды яна – маленькая, непрыкметная і каля падножжа пагорка тварам упала на падсцілку з травы.

Бедная з твару! Бо не была ўжо ні белая, ні ружовая, яе бель і ружовасць выпіла з яе жыццё. Беднае жыццё! Бо не ведаем мы, што рабіла яна там на свеце, толькі ў вачах бачылася адзінота – горкая і самотная.

Бедныя рукі, калісьці цалаваныя так мілосна! Бедныя вочы, некалі так падобныя на блакітныя, чыстыя дзявочыя вочы яе брата.

Ён жа непрабудна спаў у глыбіні гэтага курганка з апошнім яе прывітаннем, шчопцямі праху на грудзях, у прах ператвораных.

А там той...

Яна ляжала на магіле, тулячы да зжаўцелай травы свой прывялы твар, распасцёршы па травяным дыване сваю цёмную і бедную сукню...

Мы ж тады не мелі кветак. Бо была восень. Таму толькі халодным лісцем абнялі мы яе твар, гарачы ад плачу, і пілі слёзы, якія доўга цяклі з вачэй.

Доўга. не хутка ўстала яна з зямлі і паставіла гэты маленькі крыжык, што прынесла з сабой, пасярод нашых сцяблінаў. Пасля яе дробная постаць пайшла ў вечаровы змрок, знікла паміж жоўтых дрэваў і не вярнулася сюды больш ніколі...

А цяпер зашумеў магутны барадаты дуб:

– І паляцелі гады за гадамі...

Кожнай вясной прыляталі сюды грамады птушак, вавёркі танцавалі на елках, у траве бегалі, поўзалі розныя жучкі і чарвячкі. Адцвітала шыпшына і на яе галінкі садзіліся матылі. Сонца клала на траву вялікія залацістыя плямы. Вечаровая зара румяніла аблокі, што плылі па небе. У начным змроку свяцілі высокія зоркі альбо нізка развешвалі свой саван цяжкія, цёмныя хмары. Сплывалі дні за днямі, ночы за начамаі...

Позняй восенню гулі тут віхуры, шумелі залевы, імжылі бясконцыя дажджы, а снежнай зімой мы, дрэвы, уздымалі над гэтым пагоркам халоднае, белае надмагілле з крышталю, інею і мармуру снегу, упрыгожанае карункамі, абсыпанае брыльянтамі. Часам на гэтае надмагілле зляталіся чароды варонаў альбо галак, напаўняючы паветра магільным карканнем. Часам у каралеўскай паставе затрымліваўся тут прыгожы алень, прабягаў статак палахлівых коз, праносіўся невялікі заяц, пакідаючы на снезе зігзагі цёмных слядоў. Сыходзілі вёсны за вёснамі, зімы за зімамі...

І толькі дзве рэчы былі нязменныя. Заўсёды ў знямым абліччы стаяла тут высокая, ад зямлі да неба, адзінота.

І заўсёды плыў тут несмяротны струмень часу, няспынна паўтараючы:
«Vae victis! Vae victis! Vae victis!»¹

Шпаркі вецер ужо не плакаў. Яго крышталёвае цела пачало падымацца над магільным пагоркам, расло, станавілася ўсё больш высокім, дужым, магутным.

Вецер падымаўся і, як паветраная калона, вырастаў да самых вершалінаў дрэваў, уздымаўся вышэй за іх, і яшчэ вышэй, гнеўна шумеў крыламі, што трапяталі над зямлёй, увесь у віхуры валасоў, што разляталіся вакол яго велізарнай павучыннай сеткай, якая свяціліся серабрыстым інеем. Пакуль, нарэшце, высачэзны, недасяжны, іскрысты ад незлічоных адбіткаў зорак, ён не расправіў свае вялізныя крылы летуна-велікана і на ўвесь лес кінуў магутны крык:

– Gloria victis!²

І сарваўся з магілы, узляцеў над лесам, паветраным шляхам дасягнуў цёмнага неба і загукаў да мігатлівых зорак, да серабрыстага Млечнага Шляху:

– Gloria victis!

А пасля зноў вярнуўся на зямлю і, неспакойны, ахоплены гнеўным ці святым шаленствам, памчаўся над шумлівым морам змроку, над палямі, над водамі, над лясамі, над гарадамі і вёскамі, на ўсю паветраную прастору, што атуляе зямлю, на ўсё паднябессе ўсклікаючы:

– Gloria victis!

Дзівіліся, слухаючы гэты вокліч, палі, воды, лясы, вёскі і гарады, дзівіўся зямны шар і паветраная прастора, здзіўлена пытаючы: хто гэта абвяшчае свету гэтую вялікую, нечуваную, гэтую фантастычную і неспадзяваную навіну? Хіба мо легенда набыла крылы і пачала апавядаць па начах свету пра найдзівосныя рэчы? Ці мо так вяшчаюць духі, сагнаныя з іншых планет? Альбо сонныя мроі? Бесцялесныя здані? Прывіды? І што абвяшчае гэты голас – пераўтварэнне свету ці яго канец?

А шпаркі вецер ляцеў і ляцеў ад невядомай, безыменнай, вялікай лясной магілы, несучы ўсё далей і далей у прастору, у час, у памяць, у сэрцы, у будучыню свету трыумфам далёкай будучыні акрылены вокліч:

– Gloria victis!

Пераклады Анатоля Бутэвіча.

---

¹ Гора пераможаным! (лац.)

² Слава пераможаным! (лац.)

Марыя Канапніцкая (1842–1910)

Марыя Канапніцкая нарадзілася 23 траўня 1842 г. у Сувалках, у сям’і службоўца Цывільнага трыбунала Аўгустоўскай губерні Юзафа Васілоўскага. Паэтка, прэзік, літаратуразнаўца і перакладчыца, яна належыць да найважнейшых постацяў польскага літаратурнага пазітывізму. Перыяд яе дзяцінства і сталення звязаны з жыццём сям’і ў Сувалках і Калішы. Пасля смерці маці ў 1854 г. прыкладна праз год бацька адправіў яе жыць і вучыцца ў пансіанат сясцёр-сакраментак у Варшаве, дзе Марыя пазнаёмілася з Эльжбетай Паўлоўскай – будучай пісьменніцай Элізай Ажэшкай. Выйшла замуж за Яраслава Канапніцкага, калі ёй было дваццаць гадоў. Шлюб, аднак, не быў надта шчаслівы, хоць у ім нарадзіліся восем дзяцей; урэшце Марыя пакінула мужа. З 1877 г. яна жыла ў Варшаве, а ў 1890 г. перабралася ў Кракаў. У 1880-х гг. працавала ў сур’ёзным часопісе для жанчын «Świt». Не раз наведвала Беларусь, вяла ліставанне з Янкам Лучынам. У вольны час пачала пісаць літаратурныя творы. Ёй удалося стварыць нямала паэтычных твораў (у т. л. паэму пра жыццё эмігрантаў з Беларусі і Украіны «Пан Бальцар у Бразіліі», 1910), а таксама шмат выдатных апавяданняў – такіх, як «Міласэрнасць грамады», «Дым», «Наша каняжка» і «Мендэль Гданьскі» (напісаныя ў 1880–90-х гг.). Канапніцкая таксама напісала папулярныя творы для дзяцей – напрыклад: «Пра гномаў і сіротку Марысю» (1896), «Па ягады» (1903). Пакладзены на музыку яе верш «Рота» (1908) стаў неафіцыйным польскім гімнам.

Марыя Канапніцкая пайшла з жыцця ў Львове 8 кастрычніка 1910 г., і на вестку пра гэта Янка Купала, які стаў першым перакладчыкам яе паэзіі на беларускую мову, адгукнуўся адмысловым вершам.

З вершаў

Родны мой краю

І даўняй славай роднага краю
Я ганаруся. Сэрцам кахаю
Поўныя жыта нівы, палеткі,
Рэкі, што пояць на лузе кветкі,
Ніў каласістых жытнія хвалі,
Чыстае неба, светлыя далі,
Горы і пушчы. Крынічак вачыма
Свеціш, айчына,
Кроў мая, слёзы, любая ў жалі.
Толькі ў табе я жыць пачынаю,
Любасны, мілы, родны мой краю.

Кліча хтось мяне

Пошум дрэў у ціхім змроку,
Лугам пахне, налятае
Вецер з песняю здалёку...
– Кліча хтось мяне! Чакае!
Грудзі поўныя трывогі...
Сэрца б'ецца таямніча...
Дык бывайце ж, лес, разлогі!
Прызначэнне мяне кліча.

У пурпуры дзень прыходзіць,
Птушка весела спявае...
Кроў бруіць у жылах, бродзіць...
–Кліча хтось мяне! Чакае!
Сніцца ўсмешліва і жорстка
Мне далёкая дарога...
Дык бывай жа, мая вёска!
Я хачу жыцця другога!

Стынуць травы ў чыстых росах...
Ружа кветку расхінае...
Дрогкі месяц у нябёсах...
– Кліча хтось мяне! Чакае!
Страшна... Шчокі, не палайце!
А на сэрцы жаль, маркота...
Сны саснёныя, бывайце!
Ах, каханне там, любоў там!

Даль вясёлкамі красуе,
За гаямі ўжо світае...
Маладая кроў пульсуе...
– Кліча хтось мяне! Чакае!
Бура ў сэрцы, як на моры...
Бляскам дух упіцца можа...
Крылы ўзносяць на прасторы...
– Радасць там мая, раскоша!

Ці спатоліць, што я прагну,
Дух мой, чара залатая?
Ці ў маркоце вечнай спрахну?..
– Кліча хтось мяне! Чакае!
У блакіце гаснуць зоркі,
З рэхам песня аціхае...
Дык бывай жа, лёсе горкі!
Чорная зямля чакае!

Чаго ты ржэш, мой конік...

Чаго ты ржэш, мой конік,
Чаго ты ржэш, мой сівы?
Не буду ўжо я ў коскі
Сплятаць шаўковай грывы!
Гэй, доўгай грывы!

Не будзеш красавацца
Ў прыгожым кармазыне;
Вяровачныя шоры
Табе, мужыцкі сыне!
Гэй, бедны сыне!

Не будзеш ганарыцца
Пад гунькай залатою,
А смутна звесіш голаў
Над пашаю пустою...
Гэй, пашаю пустою!

А з плугам, бараною
Змардуешся на полі;
Цябе ў свет вольны вецер
Не панясе ніколі!..
Гэй, аніколі!

Не выкую, мой косю,
Я з золата падковы,
Каб ты хадзіў пыхліва,
Нібы той пан карбовы,
Гэй, пан карбовы!

Не будуць мяккай сечкай
Табе дагоджваць панны,
І на крывавым полі
Ты не памрэш ад раны!
Гэй, страшнай раны!

А гаспадар зацягне
У яр да прахлай бросці –
Раса там выесць вочы,
Адбеліць сонца косці...
Гэй, косці, косці!

Музыкі не зайграюць,
Не ўчуе труб нябожчык –
Пяском засыпле вецер,
Аплача толькі дожджык!

Альбо вы мне, птушкі...

Альбо вы мне, птушкі,
Свае крылы дайце,
Альбо каля хаты
Ночкай не спявайце!..

Ні ў журбе глуміцца
Больш не маю змогі...
Ні сабрацца з вамі
У бяскрай-дарогі!

Ой, цень чалавеку
Не такі ўжо ўверад,
Як яго журбота,
Што бяжыць наперад!..

Я хадзіў за плугам
І за бараною,

У душы сумоту
Носячы з сабою,

Ведаў бы на свеце
Я такое месца,
Дзе туга слязамі
Ах, не разальецца,

Як бы лета ў лета
Там я пасвіў коні
І вясёлай песняй
Славіў тыя гоні.
Гэй!..

Ой ночка, ночка...

Ой ночка, ночка, чорны саколе!
Чорнымі крыламі ўкрыла ты поле;
Поле ты ўкрыла і нашу дарогу,
Толькі не ўкрыла смутак-трывогу.

А ці ты пёркі пусціла па моры,
А ці спалілі іх познія зоры,
Ці не даволі ўжо мораку люду, –
Што ж са слязамі хавацца я буду?..

Урывак

Не салавейкам уторыць спяшыла
І не цвісці пры дарозе шypшынай,
Міма якое гароту бясконца
Бура прыносіць спрадвеку...

Не зіхаець з табой, светлае сонца, –
Ты праянішся ціха і ясна,
Хай палымнее душа, хай пагасла –
Плакацца йду – чалавеку!..

О, чаму нашы дубы...

О, чаму нашы дубы ў поўнай сіле
Не перунамі пачэсна пабіты...
О, чаму слаўных карон не злажылі
На магільны курган забыты!

Па лісціначцы бура абскубла
Іх веснавую цудоту з голля.
Мёртвая ціша застыла ў дуплах –
Змоўклі лясы нашы, змоўкла поле...

Ой, у полі на падоле...

Ой, у полі на падоле
Кружыць сокал сівы...
Калі ўзыдзе табе сонца,
Краю нешчаслівы!

Запалала ды зайграла
Зоранька ў нябёсах;
Залатое сонца ўсходзіць
Не над тваім лёсам.

Залатое сонца ўсходзіць,
Калінавы ранак,
Над табою ноч цямнее –
Калі ж той світанак?..

Ой, чаму гэта Вісла...

Ой, чаму гэта Вісла, белая Вісла
Да мора вадою спывае?
Ой, чаму гэта сэрца, чаму маладое
Крывавіцца, з жалю канае?

Ой, плыве тая Вісла, белая Вісла,
Бо слёзы спываюць у воды...
Ой, крывавіцца сэрца, ой, маладое,
Бо волі не мае, свабоды!

І магілы памерці могуць...

І магілы памерці могуць.
І смерць таксама
Смерцю забіта быць можа...
Вось каменнае ложа,
Пусты саркафаг, адчынена брама,
Праз якую павеяла, быццам адвеку,
Ціша дыханнем, грукатам гromу,

Выдзьмула прах чалавека
З таго, дзе навек пасяліцца збіраўся, – дому.

І магілы ажыць могуць.
І смерць таксама
Смерцю забіта быць можа...
Вось квяцістае ложа,
Пусты саркафаг, адчынена брама,
Праз якую павеяла, быццам са змроку,
Ціша дыханнем, грукатам грому,
Жыццёвым пасевам дыхнула здалёку,
К таму, што памечан пячаткаю смерці, – дому.

Больш у акенцы тваім...

Больш у акенцы тваім не ўбачу
Свечкі, запаленай добрай рукою...
Ведаю, недзе дрыжыць і плача
Рэха ад песні з тваёю тугою...

Ведаю, больш не ўбачу на сценах
Ценю твайго ў пакойчыку белым... –
Што ж тады я так гляджу задуменна
На дом самотны твой, асірацелы?..

Прывіднасць

І прыйдзе вясна, кветка крылы раскіне,
А з вачэй маіх аніколі не згіне
Бязмежнае, белае поле...

І лецейка прыйдзе, ўстане колас у звоне,
А ў вачах маіх будзе як на далоні
Бязмежнае, белае поле...

І пройдзе жыццё, прыйдзе час мой урочы,
Але і ў дамавіне я расплюшчу вочы
Ў бязмежнае, белае поле...

І поўнач настане, і з магілы я ўстану,
І вольна прайдуся, і з любасцю гляну
Ў бязмежнае, белае поле...

Выйду, пайду я дальнюю сцежкой...

Выйду, пайду я дальнюю сцежкой,
Па горах ветрам, па нізінах рэчкай,
Па хатах песняй, па нівах цішай,
Дзе цёплы ветрык жыта калыша.

Выйду, пайду я шумам баровым,
Яснасьць я зранку, цень вечаровы,
Лугам пайду я раніцай золкай,
Дзённай пагодай, яркай вясёлкай.

Выйду, пайду я па сёлах, вёсках,
Струджаных працай, ды ў ласцы боскай,
І, як знаёмы, шэранькі пташак,
Гляну у кожны ўбогі паддашак.

Па сэрцах ціха скрадуся снамі,
Па думках зоркай, што ў небе з намі,
І па зямельцы блізка-далёка –
Ўгору высока, ўшыркі шырока.

І збяру слёзы-росы на гонях,
Іх панясу я ў поўных далонях
Да тых далёкіх промняў сусвету,
Што нясуць ранак на землю гэту.

Можа, застану сонца дзён прыйшлых,
Што на магілы шле Усявышні,
Можа, нап'юся яснасьці гэтак,
Як расы з келіхаў кветак.

Ой, не цяжкая дарога...

Ой, не цяжкая дарога,
Што гуляе з доляй нашай,
Тая ж цяжкая дарога,
Што з гнязда выводзіць пташак!

Ой, не цяжкая так хвіля,
Як прымае нас магіла,
Тая ж цяжкая нам хвіля, –
Расставацца з тым, што міла!

На Куявах

На Куявах скрыпка рэжа:
На абэрак – дзеўка перша!
Падхаплю ж я ця за станік,
Закручу, аж горка стане.

Ай, бо ўсенька відна з неба,
Ай, бо ладны бохан хлеба,
Ай, бо звонкі талер грошай,
Ай, бо бусенькі харошай!

Хлопцы, ўшыр скачыце, ўдоўжкі,
За парог! Бо трэснуць дошкі!..
На Куявах любяць бога –
Скачуць толькі да парога.

На Куявах, мой галубе,
Сёння ў дзеўках, заўтра ў шлюбe;
Ясна сонца колам ходзе,
На што гляне, тое ўродзе!

Колам, колам – гнуцца дошкі,
Стужкі ўюцца, сцэгны, ножкі,
На лоб шапка, як паўстога, –
Не баяцца ў хаце Бога!

Колам, колам – дошкі гнуцца,
Кошаль поўны – добра людцам,
У кашэлі – кот наплакаў,
Шусь! бяда на куявякаў!

Гора ўлева мне на пару,
Я направа дробна шпару,
Гора ўправа, я налева
І кручуся, як халера.

Гора хапне за чупрыну,
Я ўпрысядкі, чуб адкіну –
Не сурочыць каб – цьху! лямся!
Хто як хоча, я ж не дамся!

Галасней, басы гудзеце –
Час прыйшоў! Часы, прыйдзеце!

Што мне доля, як няволя?
Хто ўжо з поля, мне ж на поле!

З правай ножкі, з левай ножкі,
Свят-святых, збочце трошкі!
Свят-святых, ўбок з дарожкі –
Куявяк адтопча ножкі!

Сам пан Езус бача з неба,
Як нам сёння пляцу трэба.
Сам пан Езус з неба бача,
Як куявяк куявяча!

Ой, утні, Пятро-музыка,
Не шкадуй ні струн, ні смыка!
А ўжо дзеўка ўецца ў танцы,
Нібы рыбка ў мокрай траўцы.

На падгібку, на падгнутку –
Улаўлю ж я ця на вудку!
На падгнутку, на падгібку –
Улаўлю ж ця, маю рыбку!

Ай, бо ўсюлькі плот і хата,
Ай, бо ўсюлькі хват да хвата,
Ай, бо ўсюлькі – тра-та-та-та!
Хай ты трэсні – наша свята!

Шумуе лес...

Шумуе лес, шумуе лес
Ад плачу горкай песні...
Па шатах дрэў лунае спеў,
Птушыны голас весні.
Крынічны звон, крынічны звон
Ад скрушлівага жару,
І просінь лоз, і срэбра слёз
Блішчаць у ценях яру.

І ветру свіст, і ветру свіст
Як жалы маёй рэха.
І вабіць шум жалобных дум
Далей ад родных стрэхаў.
Ударыў звон, ударыў звон,

Нібы ў трывозе сэрца,
А сонных хат, дзе люд, дзе брат,
Збудзіць мне не ўдаецца.

Песня скрухі

Калі песенька ад сэрца,
Як з душы яна,
Нам з яе і радасць льецца,
І сляза відна.

Гэту песню памятае
Кожны польны квет,
Чарадзейна ў ёй лунае
Радасць даўніх лет.

Як сіротка песня тая,
Як самотны дух,
І вароты адмыкае
Там, дзе брат, дзе друг.

Песня сэрцы ад сну будзіць,
Гоніць з сэрцаў цень,
І вітаюць шчасна людзі
Прамяністы дзень.

З ветрам рэхам дасягае
Роднай стараны,
Крыжам над магілай грае
Ў срэбных званы.

Пераклады з польскай Васіля Сёмухі.

Дым

Колькі б яна ні глядзела ў акно свайго пакойчыка, столькі разоў бачыла той дым, што шэрым слупам валіў з вялізнага коміна завода. Часамі яна нават знарок адводзіла ад нейкай работы свае старыя вочы, каб цікнуць на яго хоць раз. У позірку тым была дзіўная асалода і быццам пяшчота. Людзі ішлі і праходзілі, спяшаючыся, у розныя бакі, рэдка хто з іх зірне ўгару на той комін, яшчэ радзей каторы заўважыць сінюю паласу дыму. А для яе гэты дым меў асаблівае значэнне, ён прамаўляў, і яна разумела, успрымала яго як жывую істоту.

Калі досвіткам на малочна-белым фоне неба, што пералівалася колерамі зары, дым пачынаў клубіцца чорнымі ахапкамі, патыхаючы вострым,

куслівым смуродам сажы, старая ведала, што там, у кацельні, каля топкі стаіць яе Марцысь, распальвае агонь, гаспадарыць сабе, высокі, танклявы, спрытны, у сінняй палатнянай блузе, падперазанай скураным рамянём, у пілотцы на светлай чупрыне, з расхрыстаным каўняром.

– Ого! – шаптала яна тады з усмешкай. – Марцысь дае...

І сапраўды «даваў». З руплівасцю навічка сыпаў у топку вуголле, кошык за кошыкам, працуючы і за сябе і за качагара, горды сваёй свежай годнасцю кацельшчыка. А разам з тым у душы яго вялікім, ясным полымем выбухалі песні, ад якіх у кацельні гучна было ад світання да ночы.

Аднак неўзабаве дым пераставаў клубіцца чорнымі ахапкамi, яны бялелі, рабіліся радчэйшымі, лягчэйшымі, а тады ўжо ўздымаліся ў чысты блакіт лёгкім ды роўным слупам.

Малюнак гэты распагоджваў удовіна сэрца радасцю і спакоем.

– Усё добра, – шаптала яна, – усё добра, Богу святому дзякаваць! І завіхалася па маленькім пакойчыку, засцілала свой ложак і сынаў тапчан, падмятала падлогу старым бярозавым венікам, распальвала дровы на камінку, каб гатаваць абед.

Тады насупраць вялікага заводскага коміна з раскошным слупам дыму ў блакіт уздымалася тонкая, сінявая пасмачка над дахам мансарды, дзе ўдава жыла, – пасмачка такая кволая, слабенькая, як подых старых грудзей, што дасталі яго з агню.

Аднак малады кацельшчык заўсёды тую пасмачку заўважаў. І не толькі заўважаў, але і ўсміхаўся, гледзячы на яе. Ён добра ведаў, што там, каля камінка яго старая маці ў беленькім чэпчыку, падперазаная ружовым фартухом, маленькая, зморшчаная, ссутуленая, гатуе яму які-небудзь выдатны боршч або цудоўны крупнік. Часамі нават яму здавалася, што ён выразна чуе пах усёй гэтай смакаты.

Тут ён з падвойным запалам падкідаў у топку яшчэ шэфель вуголля і, пакуль качагар чухаў сваю чупрыну, ён, стоячы адной нагой на падмуроўцы, рухавы і гнуткі, паспяваў спраўляцца за двух.

Так вось насупраць адзін аднаго і цягнуліся ў неба тыя два подыхі: завода і мансарды, яны, знікаючы ў чыстым блакіце, можа, недзе там і злучаліся ўгары.

Апоўдні заводскі дым рабіўся крыху радчэйшым. Агромністыя лёгкія махінаў запавальнялі сваю работу, выпушчаная пара раз і другі раз пранізвала паветра вострым, непрыемным свістам, а хлопец урываўся ў пакойчык, як бура.

– Мама, есці! – крычаў ён з парога і, шпурнуўшы пілотку на стол, падб'ягаў да клеткі з драздом, што вісела ў акне. Дрозд, толькі ўбачыўшы хлопца, вітаў яго працяглым свістам, падобным да заводскага свістка, а потым пачынаў выводзіць усё тое, чаго навучыўся ад Марцыся. Хлопец станавіўся перад клеткай, рукі ў кішэнях, і таксама свістаў. Ажно ад гэтага свісту трэсліся сцены.

А маці тым часам расцілала на стала прыгожы жоўты настольнік з блакітнымі аленямі, ставіла глыбокую фаянсавую міску крупніку, баршчу з мазгавою косткай ці гарохавага супу з вяндлінкай, а то і заціркі, як калі выпадала... Побач з міскай клала яна вялікі бохан хлеба, галоўнае ў падмацунку.

Бохан гэты знікаў амаль напалавіну, як толькі хлопец прысядаў каля яго. Кроіў лусту за лустай, абмакаў у місачку з соллю і тольк прыгаворваў:

– Добры хлеб, мама!

– Добры, сыноч! – кожны раз падтаквала ўдава. – Еш на здароўечка! Ды Богу міламу дзякуй!

Хлопца ўпрошваць не трэба было. Разам з хлебам знікала і тое, што ў місе.

– Добры боршч, мама, – казаў ён тады.

А маці ела ўсё памалей. Памешвала лыжкай у талерцы, дзьмухала туды. Аднак баршчу неяк усё не меншала. Калі ж хлопец, справіўшыся са сваім, выціраў верхам далоні свае, ледзь прыкметныя, вусікі, яна пыталася:

– А можа, ты, сынку, яшчэ... Сёння мне штосьці не вельмі...

Хацела давесці яму, што ёй не да смаку, але баялася адкрытай маной саграшыць, таму што боршч быў выдатны.

– Ды ўжо ж, – казаў хлопец, – калі мама не хоча...

Яна хуценька падстаўляла яму сваю талерку, прыгаворваючы:

– Еш, дзіцятка, еш! На добрае здароўечка...

Хлопец браўся за яду па-свойму.

– Што вы, мама, хочаце ад гэтага баршчу? – пытаўся ён. – Каралеўскі боршч!

– Быў бы ён, быў бы сынку, – адказвала яна, міргаючы вачыма, – але ж мне ў яго не хапіла лаўровага лісту...

Здаралася, што хлопец усяго не з’ядаў.

Тады яна злівала астатак у гліняную місачку і ставіла на камінку, каб сын не заўважыў.

Гэты астатак яна ўжо лічыла выключна сваім і, калі хлопец выходзіў, падмацоўвалася гэтым, у прыкуску з рэшткамі хлеба.

Увесь абед адбываўся з незвычайнай хуткасцю. Маладога кацельшчыка падмянялі толькі тады, і ён павінен быў спяшацца. Пад’еўшы, хрысціўся размашыста, палаваў матчыну спрацаваную, худую руку, хапаў пілотку і, свіснуўшы на развітанне дразду, стрымгалоў бег з мансарды на ніз. Удава спынялася тады пасярод пакойчыка са знятым са стала настольнікам у руках і слухала грукат сынавых ног з трывожнай і адначасна шчаслівай усмешкай.

– Святы Антоні! – гаварыла яна, пакручваючы галавой. – От дзе ляціць! Ногі яшчэ паломіць... сходкі паразбівае...

І стаяла так, заслухаўшыся, пакуль унізе не грукнуць выхадныя дзверы ды не сціхне рэха гэтай шалёнай кананады маладых, дужых ног. Тады толькі канчала складваць настольнік, мыла посуд, на камінку абгортвала жар попелам і, сеўшы каля акна, лапіла сынаву вопратку і бялізну.

Калі гэта было ўлетку, яна магла яшчэ доўга, вельмі доўга бачыць дым над заводскім комінам. Часамі так магла на яго заглядзеца, што і работа выпадала з рук...

Бо ён прымаў дзіўныя формы і колеры.

То як жалезная гадзіна выкручваўся з уласных згібаў, усё далей ды ўсё вышэй; то павяваў у паветры лёгенькай заслонай, рассяваючы вакол сябе ружовыя аблачынкi; то, як з кадзіла, ішоў проста ўгору, мякка кудзелячыся па баках; то, як вялізны султан, зіхацеў у сонцы, выдыхаючы з коміна, як са шлема; то выпягваўся ў нейкія дзіўныя постаці, у нейкія незямныя мары, у нейкія прывіды...

Часамі вецер надзімаў яго, быццам ветразі вялікага карабля; часамі разрываў, як ахапкі кудзелі, часамі гнаў, як чарнявы туман. Калі ж дажджылася, стаяў ён над комінам цяжкаю хмарай, анучамі чапляўся на платы і тоўкса над зямлёй, не ведаючы, куды дзеца.

Зімою ўдава запальвала каля камінка лямпу і пры святле яе вязала на продаж тоўстыя панчохі.

І хоць ад акенца моцна дзьмула і шэрань залятала ў пакойчык праз спаракнелыя рамы, яна падыходзіла да яго зноў і зноў, каб зірнуць на завод. Ён свяціўся насупраць мансарды шэрагам асветленых вокан, гудзеў унутранай працай сваіх агромністых лёгкіх, бразгацеў жалеззем, званіў малатамі, скрыгатаў зубамі пілаў, шыпеў джаламі растапляных металаў. Дым, які цяпер на фоне густой сінечы неба валіў з коміна, быў палымяны, пырхаў агнём, страляў снапамі іскраў, як ракетамі.

У небе ад яго стаяла шырознае зарава, а ў далечыні разыходзіліся ціхія водсветы.

Удава глядзела на іх у задуме.

З гэтай задумы яе выклікаў свiст дразда, бо той, разбуджаны святлом завода ў іхняе акенца, пачынаў сваё высвiстванне. У пакойчыку рабілася весялей, на камiнку палаў агонь, а дрозд ажно глушыў старую сваім свiстам. Калі ж на небе была поўня, уся тая вогненная краса раставала ў месячным ззянні.

Толькі познім вечарам вяртаўся сын і з парога зноў гукаў:

– Мама, есці!..

І разам з гэтай маладой, дужай істотай у пакойчык вярталася весялосць, смех і свабода. Цяпер ужо не так спяшаючыся, хлопец падмацоўваўся, трохі расказваў матцы пра сёе-тое з пражытага дня, пасля пачынаў шырока пазяхаць, пацягвацца, тады ўжо і дрозд не забаўляў яго.

– Лажыся, сыноч, лажыся, – казалі маці, гладзячы яго па галаве. – А то ж заўтра зноў табе трэба да дня...

– Лягу, мама... – адказваў ён сонна. – Стаміўся я страшэнна!

– А памаліся ж, сыноч, – нагадвала яна.

– Памалюся, мама.

Цалаваў яе руку, кленчыў перад сваім тапчаном і, схіліўшы галаву на складзеныя далоні, хутка вышэптваў «Ойча наш» і «Багародзіцу», раз-пораз

перапыняючы малітву магутным пазяханнем, пасля чаго грукаў у грудзі кулаком, хрысціўся размашыста і, хуценька зняўшы адзенне, валіўся на цвёрдае ложка.

Амаль адразу ён засыпаў, у пакойчыку чулася яго роўнае, глыбокае дыханне, а маці доўга яшчэ шаптала свае малітвы перад вобліка Багародзіцы, які чарнеўся з пазалоты.

Нарэшце лямпачка гасла, дрозд пераставаў шамацець у клетцы, усё аціхала, каб зноў абудзіцца на золку.

З абуджэннем гэтым заўсёды было шмат клопату. Удава спала па-старэчы, коратка і чутка, як быццам ашчаджаючы гадзіны жыцця перад вялікім сном у дамавіне.

З такога сну яна абуджалася пасля другіх пеўняў, задоўга да першага заводскага гудка, цяжка ўставала з пасцелі, тупала па пакоіку, рыхтуючы сыну поліўку і шэптам молячыся. У акенцы тады стаяла вялікая і ціхая зорка-заранка, свецячы проста ў твар соннаму хлопцу. Раз-пораз гледзячы на той твар, маці рада была б ужо і паднімаць свайго адзінага, але глыбокі хлопцаў сон стрымліваў яе.

– Хай сабе! – шаптала яна. – Хай сабе яшчэ хоць крышачку паспіць...

І толькі калі ўжо чуўся другі, значна пранізлівейшы заводскі гудок, яна пачынала будзіць:

– Марцысь! Га!.. Марцысь! Уставай, сыноч! Свішчуць...

Хлопец павяртаўся галавой да сцяны.

– Гэта дрозд, мама, – гаварыў не зусім прытомна.

– Які табе дрозд! На заводзе свішчуць, а не дрозд!

Ён пацягваўся, накрываўся з галавой, мармытаў, аднак маці не адступала. Начное дзяжурства канчалася, кацельшчык павінен бы стаць на сваё месца раней за рабочых. Паўтаралася гэта ўвесь тыдзень, не выключаючы нядзелі.

Ды вось аднойчы, калі ўставаць было яшчэ ранавата, хлопец сам усхапіўся з крыкам і сеў на пасланні.

Маці была ўжо каля яго.

– Што з табой? Што, сыноч? – пыталася ўстрывожана.

Ён не адказваў. Глядзеў на яе на ўсе вочы, губы дрыжалі, лоб пакрыўся халодным потам. Расшпіленая на грудзях кашуля паднімалася ад моцных, нават чутных удараў сэрца.

Маці абняла хлопца.

– Што з табой, сынку, што? – пыталася, лашчачы, як малога.

Доўга не мог супакоіцца.

– Нічога, мама, – сказаў нарэшце з прыкметным намаганнем. – Нічога. Толькі снілася мне... што... мяне громам ударыла.

Удава жахнулася. Але так, каб сын не пазнаў. Хацела азвацца, а голас завяз у грудзях.

Хлопец сядзеў на тапчане. Нерухома выпрастаны, глядзеў перапалохана.

– Гром, мама, – гаварыў ён ціхім, перарывістым голасам, – такі чырвоны, страшны, як дракон. На грудзі мне ўпаў, мама... такі страшны... чырвоны...

Змоўк, толькі голасна дыхаў. Удава сяк-так узяла сябе ў рукі.

– Ат, сыноч, – сказала яна, гладзячы яго па гарачай шчацэ. – Нічога!.. Куды ноч, туды і сон. Нічога, сыноч.

Калі ж у хлопца заляскалі зубы, яна прысела побач, прыгарнула яго галаву да высахлых грудзей і пакалыхвала, як тады, калі ён быў немаўляткам.

Хлопец аціх, супакоіўся і нарэшце апаў на падушку.

– Ідзіце ўжо, мама, – сказаў, – ідзіце, прыляжце... Я засну...

Аднак не заснуў. Ляжаў з шырока расплюшчанымі вачыма, заглядзеўшыся на зоркі, што пагасалі на ўсходзе. Маці зірнула на яго раз і другі раз.

– Чаму ж ты, сынку, не спіш? – спыталася.

– Не магу, мама, – адказаў ён ціха, са скаргай у голасе.

Яна падышла і села каля яго.

– Не пакутуй, сыноч! – сказала. – Не трэба. Няўжо ж гэта Бог літасцівы грамы ў небе хавае, каб забіць адзінага сына ў беднай удавы? Не дазваляць такога пан Езус і маці яго прасвятая... А я скажу табе, што гром – гэта ж пра вяселле, калі ён хлопцу або дзяўчыне прысніцца. Вось што ён, гэты гром, азначае... Я ж ведаю, у мяне ж ёсць соннік.

Гаварыла яна гэта з усмешкай, амаль весела, водзячы высахлай рукой па хлопцавым лобе, гладзячы валасы, ажно ён павесялеў і таксама ўсміхнуўся. Спытаўся ў яе:

– Дык вы кажаце, мама, што гэта на вяселле?

– А што ж яшчэ! На вяселле, яшчэ на якое вяселле!..

Хлопец задумаўся, а праз хвіліну сказаў:

– Дык я ўжо, мама, буду ўставаць...

– Уставай, сыноч, уставай... Звару сняданак, як перакусіш, дык і пройдзе ўсё.

І прайшло. У гэты ранак было нават у пакойчыку весялей, чым заўсёды, бо ў хлопца больш было часу, і ён навыперадкі з драздом свістаў песню за песняй, ажно той бедны птах ахрып, а калі дайшлі да Зосі, якой захацелася ягад, дык і свістаў ужо так жаласна, нібыта хтосьці ў нос гундосіў. Смяяўся Марцысь, смяялася маці, так яны радасна і рассталіся. Калі ён выйшаў, удава стала каля дзвярэй, прыслухоўваючыся, як аддалялася яго хада. Яна была лёгкая, бадзёрая, свабодная – вядома ж, маладыя ногі... Нават пакрыўленыя ды спаранелыя сходкі не рыпелі сёння, як заўсёды. Адно калі хлопец бразнуў дзвярыма, сэрца старой працяла раптоўным страхам, – так глуха, неяк падземна грукнулі дзверы, ажно страшнае рэха пачулася ў пустых сенцах. Яна падбегла да акна, зірнуць на сына.

Ён ішоў лёгка, спешна, з узнятай галавой, а ўжо каля самай брамкі ў муры, які адгароджваў завод, павярнуўся і паглядзеў угару. Можна, у акенца, а можна, так сабе...

Трошкі пазней густы, чорны дым паваліў з заводскага коміна.

Гадзіна ішла за гадзінай. У старанна прыбраным пакойчыку ацішэла. Стары гадзіннік з яркаю ружай на пажоўклым цыферблаце вяла пацыкваў на сцяне, дрозд спрабаваў пачынаць што-небудзь весялейшае, пацешна змагаючыся са сваёю хрыпатою, а ўдава, можа, думаючы пра сынаў сон, які прадвяшчаў вяселле, перабірала свае святочныя ўборы.

І тут пачуўся страшэнны выбух. Затрэсліся сцены, з камінка пасыпаўся друз. Акенца з бразгатам выпала. Вялікі, іскрысты слуп дыму бухнуў у неба разам з фантанам цэгля і вялікімі асколкамі разваленага коміна, напоўніўшы пакойчык страшэнным бляскам. Удава аслупянела. Аніякага гуку не пачулася з яе амярцвелых вуснаў. Толькі сівыя валасы падняліся над лобам, толькі вочы па-групяному збялелі з раптоўнага жаху...

Старая, можа, нават не чула дзікага шоламу з вуліцы:

– Кацельшчык!.. Кацельшчык забіты!

.....
Яшчэ нямала гадоў пасля гэтага яна сядзела перад тым самым акенцам, асавела, цьмяна гледзячы на заводскі комін, з якога слупам валіў сіні дым.

Аднак гэты дым не прымаў цяпер розных формаў, як бывала калісьці, а толькі ўсё ператвараўся ў імглістую постаць яе дарагога хлопца. Тады яна ўсхоплівалася з табурэткі і працягвала дрыготкія, сухія рукі. Але імглістую постаць вецер адносіў і развяваў у блакіце.

Пераклад з польскай Янкі Брыля.

Генрык Сянкевіч (1846–1916)

Генрык Сянкевіч нарадзіўся 5 траўня 1846 г. у фальварку Воля-Акшэйска на тэрыторыі Польшчы (Падляшша), якая ў той час уваходзіла ў склад Расійскай імперыі. Сям'я яго бацькі (карані якой вялі ў ВКЛ, а дакладней, у Жамойць) брала актыўны ўдзел у нацыянальна-вызваленчым руху, што адбілася на творчасці будучага пісьменніка. Цікаваць да гісторыі пісьменнік атрымаў у спадчыну ад родных па кудзелі. Гімназічныя гады Сянкевіча прайшлі ў Варшаве. У 1866 г. ён здаў экзамен на атэстат сталасці і прадоўжыў навучанне ў варшаўскай Галоўнай школе (пасля 1869 г. ператвораная ў Імператарскі ўніверсітэт) на філалагічным факультэце. У 1871 г. пакінуў заняткі ва ўніверсітэце, бо не здаў заключнага экзамену па грэцкай мове.

Літаратурны талент Сянкевіча выявіўся яшчэ ў маладыя гады. У 1872 г. была апублікаваная яго аповесць «Дарэмна». У гэты час пісьменнік супрацоўнічае адначасова з некалькімі газетамі, а свае апавяданні і фельетоны-хронікі ён падпісвае псеўданімам Літвас. Перыяд з 1876 па 1878 г. Сянкевіч праводзіць у Амерыцы, збольшага ў Каліфорніі, а таксама ездзіць па еўрапейскіх краінах. Вярнуўшыся ў Польшчу, Сянкевіч паглыблена займаецца гістарычнымі даследаваннямі. Іх вынікам стала знакамітая трылогія, якая расказвае пра падзеі сярэдзіны сямнацатага стагоддзя: «Агнём і мечам» (1883–1884), «Патоп» (1884–1886) і «Пан Валадыёўскі» (1887–1888). У канцы 1880-х гг. Сянкевіч звяртаецца да сучаснай яму тэматыкі і стварае раманы «Без догмы» (1889–1890) і «Сям'я Паланецкіх» (1893–1894). У гэтыя гады пісьменнік шмат падарожнічае, лечыцца на замежных курортах, бывае ў еўрапейскіх сталіцах, наведвае Італію, Грэцыю, Іспанію, Егіпет і востраў Занзібар. У 1894–1896 гг. Сянкевіч публікуе свой самы знакаміты раман «Quo Vadis» пра пераслед хрысціян у часы Нерона.

Пяру пісьменніка належаць і такія раманы гістарычнай тэматыкі, як «Крыжакі» (1897–1890), «На полі славы» (1906). Яго апошнія творы – «Вір» (1910) і «У пустэльні і пушчы» (1911) – зноў былі прысвечаныя сучаснасці творцы.

Вянком славы Сянкевіча стала прысуджэнне яму ў 1905 г. Нобелеўскай прэміі.

У пачатку Першай сусветнай вайны пісьменнік накіроўваецца ў Вену, а затым – у Швейцарыю, дзе актыўна ўдзельнічае ў працы Камітэта дапамогі ахвярам вайны ў Польшчы. Здароўе пісьменніка пагаршаецца і 15 лістапада 1916 г. ён памірае на чужыне. У 1924 г. прах Сянкевіча быў перавезены ў Варшаву і перапахаваны там у Катэдры Святога Яна.

Паводле prajdzisvet.org

Патоп (фрагменты)

Том першы

УСТУП

Быў у Жамойці шляхетны род Білевічаў са шматлікімі адгалінаваннямі, які паходзіў ад Міндоўга і ва ўсім Расейнскім павеце быў шанаваны больш ад іншых родаў. Нікому з Білевічаў не ўдалося заняць высокія пасады, кіравалі яны толькі ў сябе ў павеце, аднак на ратным полі аказалі айчыне немалыя паслугі, за што ў розныя часы былі шчодро ўзнагароджаныя. Іх родавае гняздо, якое захавалася і дагэтуль, называлася таксама Білевічамі, але, акрамя яго, яны валодалі шматлікімі іншымі маёнткамі і пад Расейнамі, і далей да Кракінава, уздоўжкі Лаўды, Шоі, Нявяжы, і нават за Панявежам. З часам род Білевічаў падзяліўся на некалькі дамоў, і родзічы пагубляліся з вачэй. З'язджаліся ўсе толькі ў тую пару, калі ў Расейнах, на раўніне, якая звалася Станамі, адбываліся агляды жамойцкага паспалітага рушэння. Сустракаліся яны іншым разам і пад штандарамі рэгулярнага літоўскага войска ды на соймаках, а паколькі былі моцныя і багатыя, то лічыцца з імі даводзілася нават усёмагутным ў Літве і Жамойці Радзівілам.

Пры каралю Яне Казіміру патрыярхам роду быў Гераклі Білевіч, палкоўнік лёгкай харугвы, падкаморы ўпіцкі. Ён не жыў у родавым маёнтку, які належаў у той час Тамашу, мечніку расейнскаму; сам Гераклі валодаў Вадоктамі, Любічам і Мітрунамі, якія ляжалі непадалёк ад Лаўды і, нібы морам, былі аточаны землямі дробнамаёмнай шляхты.

Акрамя Білевічаў, багатых дамоў у наваколлі было няшмат: Салагубы, Монтвілы, Шылінгі, Карызны, Сіцінскія (зрэшты, і дробнамаёмных шляхцюкоў з такімі прозвішчамі таксама было нямала), і па ўсім лаўданскім Парэччы раскінуліся гэтак званыя «ваколіцы», або, прасцей сказаць, засценкі, у якіх жыла адважная і славетная ў гісторыі Жамойці лаўданская шляхта.

У іншых месцах род прымаў назву ад засценку або засценак ад роду, як тое бывала ў Падляшшы, а тут, у лаўданском Парэччы, было па-іншаму. Тут у Марэзах жылі Стак'яны, якіх у свой час пасяліў на тутэйшых землях Баторы ва ўзнагароду за адвагу, праяўленую пад Псковам. У Волмантавічах на ўрадлівай зямлі гаспадарылі Бутрымы; волаты ўсяго лаўданскага ўзбярэжжа; славетныя сваёй малаламоўнасцю і цяжкімі кулакамі, яны падчас соймаў, набегав і войнаў прывыклі моўчкі ламіць сцяноў. У Дразжэйканах і Мозгах апрацоўвалі зямлю шматлікія Дамашэвічы, умелыя паляўнічыя: у пушчы Зялёнцы яны на мядзведзя пад самы Вількамір хадзілі. Гаштаўты сядзелі ў Пацунелях; дзяўчыны іх славіліся сваёю прыгажосцю, так што ўрэшце ўсіх прыгажуняў у наваколлі Кракінава, Панявежа і Упіты з часам пачалі клікаць «пацунелькамі». Салагубы Малыя пасвілі на лясных пашах табуны коней і

скаціну добрых пародаў; Гасцевічы з Гашчунаў гналі ў лясках смалу; таму іх клікалі Гасцевічамі Чорнымі або Гасцевічамі Дымнымі.

Былі й іншыя засценкі, былі й іншыя роды. Назвы шмат якіх захаваліся дагэтуль; але і засценкі збольшага стаяць не там, дзе раней стаялі, і людзей, якія жывуць у іх, цяпер клічуць іначай. Прыйшлі войны, ліхалецце, пажары; людзі не заўсёды адбудоўваліся на старым папялішчы – адным словам, шмат што змянілася. Але ў тых часы яшчэ квітнеў старадаўні Лаўданскі край, жывучы паводле звычаяў даўніны, а розгалас пра лаўданскую шляхту ішоў па ўсім краі, бо незадоўга да гэтага яна пад правадырствам Януша Радзівіла змагалася пад Лоевам супраць узбунтаваных казакоў і сабе вялікую славу здабыла.

Усе лаўданцы служылі, аднак, у харугве старога Гераклія Білевіча: хто багацейшы – з двума коньмі, хто бяднейшы – з адным, а самыя бедныя – простымі паштавымі. Заўсёды гэта была ваяўнічая шляхта, якая асабліва любіла рыцарскае сваё ўмельства. Затое ў тых справах, якімі звычайна займаліся соймакі, яна мала разбіралася. Ведала, што кароль – у Варшаве, Радзівіл і пан Глябовіч, стараста, – у Жамойці, а пан Білевіч – у Вадоктах на Лаўдзе. Гэтага ёй было дастаткова, і галасавала яна так, як вучыў пан Білевіч, цвёрда верачы, што ён хоча таго самага, што пан Глябовіч, а той, у сваю чаргу, ідзе нага ў нагу з Радзівілам, Радзівіл – гэта каралеўская рука ў Літве і Жамойці, а ўжо кароль – муж Рэчы Паспалітай і бацька ўсяго шляхецкага стану.

Для магутных біржанскіх уладароў пан Білевіч быў не служкам, а хутчэй, сябрам, прытым неацэнным, бо на першы заклік й яго заўсёды была нападатове тысяча галасоў і тысяча лаўданскіх шабляў, а шабляў у руцэ Стак’янаў, Бутрымаў, Дамашэвічаў або Гаштаўтаў у той час яшчэ ніхто на свеце ігнараваць не наважваўся. Усё памянялася толькі пазней, пасля скону пана Гераклія Білевіча.

А не стала бацькі і дабрадзея лаўданскай шляхты ў тысяча шэсцьсот пяцьдзясят чацвёртым годзе. Жахлівая вайна запалала ў той час па ўсёй усходняй мяжы Рэчы Паспалітай. Пан Білевіч не пайшоў ужо на гэтую вайну: гады не дазволілі і глухата; але лаўданцы пайшлі. І вось калі прыйшла вестка, што Радзівіл пацярпеў паразу пад Шкловам, а лаўданская харугва была ледзьве не ўся пасечана ў бітве з наёмнай французскай пяхотай, удар хапіў старога палкоўніка, і ён Богу душу аддаў.

Вестку пра паразу прывёз нейкі пан Міхал Валадыёўскі, малады, але слауты ваяр, які на загад Радзівіла камандаваў замест пана Гераклія лаўданскай харугвай. Ацалелыя лаўданцы таксама вярнуліся ў родныя хаты; змучаныя, прыгнечаныя, згаладалыя, яны, як і ўсё войска, наракалі на вялікага гетмана, які паверыў у сваю непераможнасць і, вырашыўшы, што адно яго імя выкліча страх у ворага, з малымі сіламі кінуўся на праціўніка, у дзесяць разоў мацнейшага, і праз гэта ўчыніў шмат страт войску і ўсёй бацькаўшчыне.

Але ніводзін голас пры гэтым не быў пададзены супраць маладога палкоўніка, пана Юрыя-Міхала Валадыёўскага. Наадварот, тыя, хто ўцёк ад

разгрому, усхвалялі палкоўніка да нябёсаў і расказвалі цуды што да яго вайсковага досведу і адвагі. Адзіным суцяшэннем для ацалелых лаўданцаў былі ўзгадкі пра тое, якія гераічныя ўчынкi яны здзейснілі пад правадырствам пана Валадыёўскага: як адным ударам прабіліся падчас наступу скрозь першыя шэрагі свежых войскаў, як потым, наткнуўшыся на французскіх наймітаў, ушчэнт разнеслі шаблямі найлепшы полк, прычым пан Валадыёўскі ўласнаручна засек палкоўніка; як, урэшце, акружаныя з усіх бакоў, яны адчайна прабіваліся з вогненнага кольца, і падалі, пабітыя да смерці, і нішчылі ворага...

Са шкадаваннем, але і з гонарам слухалі гэтыя расповеды лаўданцы – не тыя, што служылі ў рэгулярным літоўскім войску, а тыя, хто быў абавязаны выступаць толькі з паспалітым рушэннем. Усюды чакалі, што паспалітае рушэнне, гэтая апошняя абарона айчыны, неўзабаве будзе склікана. Наперад дамовіліся, што лаўданскім ротмістрам выберуць пана Валадыёўскага, які, хоць і быў нетутэйшы, але такую заслужыў сабе славу, што сярод мясцовай шляхты не было яму роўнага. Ацалелыя лаўданцы распавядалі, што ён выратаваў ад гібелі самога гетмана. Таму ўся Лаўда на руках яго насіла, а засценкі напярэймы зазывалі ў госці. Асабліва спрачаліся пры гэтым Бутрымы, Дамашэвічы і Гаштаўты: усе хацелі, каб пан Валадыёўскі пагасцяваў ў іх як найдаўжэй. Сам жа ён так палюбіў гэтую харобрую шляхту, што, калі рэшткі радзівілаўскага войска пацягнуліся ў Біржы, каб там акрыяць пасля паразы, ён не паехаў з імі, а раз'езджаў сабе па засценках, аж пакуль не асеў, урэшце, трывала ў маёнтку Пакаша Гаштаўта, які быў старэйшым у Пацунелях.

Што праўда, пан Валадыёўскі тады й не мог бы адправіцца ў Біржы, бо ён цяжка хварэў: спачатку даймала яго ліхая гарачка, потым пакутаваў ад кантузіі, якую ён атрымаў яшчэ пад Цыбіхавам; у яго занямела правая рука. Тры Пакашавы дачкі, знакамітыя прыгажуні, узяліся клапаціліва даглядаць яго і далі прысягу вярнуць гэткаму слаўнаму кавалеру ранейшае здароўе, у той час як шляхта, хто толькі застаўся жывы, занялася пахаваннем старога свайго палкоўніка, пана Гераклія Білевіча.

Пасля хаўтураў быў абнародаваны тастамант нябожчыка, з якога выявілася, што спадкаемцай усіх уладанняў, з выняткам вёскі Любіч, стары палкоўнік вызначыў унучку сваю, Аляксандру Білевіч, упіцкую дачку лоўчага, апеку ж над ёй да шлюбу даверыў усёй лаўданскай шляхце.

«...Няхай тыя, хто да мяне быў прыязны, – абвяшчалася ў тастаманце, – і любоўю плаціў за любоў, гэтакімі ж будуць таксама для сіраты і ў цяперашнія часы ліхадушнасці і падступстваў, калі ніхто не абаронены ад людскога свавольства ды злосці й не можа не ведаць страху, у памяць пра мяне прымуць сірату пад ахову сваю ды абарону. Належыць ім таксама пільнаваць, каб яна без перашкодаў карысталася ўладаннямі, з выняткам вёскі Любіч, якую я ў дар прыношу, даю ў спадчыну і адпісваю пану Кміцічу, харунжаму аршанскаму, каб у тым апошньому ніхто не чыніў перашкодаў. Няхай ведаюць тыя, хто будзе дзівавацца маёй да вяльможнага пана Андрэя Кміціча прыхільнасці або ўгледзіць у тым крыўду для ўнучкі маёй роднай, Аляксандры, няхай яны

аедаюць пра тое, што з маладых гадоў і да смяротнай гадзіны я да бацькі таго Андрэя Кміціча выключна прыязнасць і братнюю любоў меў. З ім разам мы ў паходы хадзілі, і ён мне не аднойчы жыццё ратаваў, а калі праз сваю злосць і *invidia*³ паны Сіцінскія задумалі адняць у мяне маёнтак, ён і ў той бядзе мне дапамог. Тады я, Гераклі Білевіч, падкаморы ўпіцкі, нягодны грэшнік, які цяпер стаіць перад тронам Божым, а чатыры гады таму яшчэ жыў і зямную юдоль таптаў, адправіўся да пана Кміціча-бацькі, мечніка аршанскага, каб падзяку яму прынесці і даць заклад статэчнага сяброўства. Там жа, паводле старога звычаю, шляхецкага і хрысціянскага, пастанавілі мы з агульнай згоды, каб дзеці нашыя, іначай кажучы, сын ягоны Андрэй і ўнучка мая Аляксандра, лаўчанка, злучыліся шлюбам, каб у іх з’явіліся нашчадкі дзеля славы Божае і на карысць Рэчы Паспалітай. Чаго я ўсім сэрцам жадаю і ўнучку маю Аляксандру да выканання азначанай маёй волі абавязваю, хіба што толькі пан харунжы аршанскі, барані Божа, непрыстойнымі справамі сябе зганьбіць і гонару будзе пазбаўлены. Калі ж ён спадчыны сваёй пазбаўлены будзе, што на той мяжы, пад Воршай, лёгка можа стацца, і тады належыць ёй паводле дабраслаўлення майго мець яго сваім мужам, і нават калі ён Любіча пазбавіцца, на тое не глядзець.

Калі ж, з асаблівае ласкі Божае, унучка мая пажадае ў славу Пана Бога прынесці на алтар Яго сваё дзявоцтва і прыняць манаскае паслушэнства, тады можа яна здзейсніць гэтак, бо хвала Божая вышэйшая ад хвалы людской...»

Так распарадзіўся пан Гераклі Білевіч сваімі ўладаннямі і ўнучкай, з чаго ніхто асабліва не здзівіўся. Панна Аляксандра даўно ўжо ведала, што яе чакае, і шляхта здаўна чула пра сяброўства паміж Білевічам і Кміцічамі, ды й розумы ў тыя ліхія часы іншым былі занятыя, так што неўзабаве пра той тастамант і думаць забыліся.

Але ў сядзібе ў Вадоктах толькі й гаворкі было, што пра Кміцічаў, дакладней, пра пана Андрэя, бо старога мечніка таксама не было ўжо сярод жывых. Малодшы Кміціч са сваёй невялікай харугвай ды аршанскімі валанцёрамі быў пад Шкловам. Потым ён знік з поля зроку; аднак ніхто не думаў, што ён загінуў, бо смерць гэтак шляхетнага кавалера, напэўна, не была б незаўважанай. У Аршанскай зямлі Кміцічы належалі да шляхты й валодалі вялікімі маёнткамі: але ў тым краі усё загінула ў полымі вайны. Цэлыя паветы ды землі былі ператвораныя ў пустэльнію, маёнткі разрабаваныя, людзі пазабіваныя. Пасля паразы Радзівіла ніхто ўжо больш не даваў адпор ворагу. Гасеўскі, гетман польны, не валодаў неабходнымі сіламі; каронныя гетманы з рэшткамі войскаў ваявалі на Украіне і не маглі прыйсці яму на дапамогу, гэтак жа як і сама Рэч Паспалітая, знясіленая войнамі з казацтвам. Варожая хваля ўсё мацней залівала край, толькі дзе-нідзе разбіваючыся аб мury фартэцый; але і цвярдыні былі захоплены адна за адною, як быў захоплены Смаленск. Смаленскае ваяводства, дзе знаходзіліся валоданні Кміцічаў, лічылася страчаным. Ва ўсеагульнай распачы і ўсеагульным страху людзі рассеяліся, як лісце пад ветрам, і ніхто не ведаў, што сталася з маладым аршанскім

---

³ Ліхая зайздрасць (лац.).

харунжым. Але да Жамойцкага староства вайна яшчэ не дакацілася, і лаўданская шляхта пачала патроху ачуньваць пасля шклоўскай паразы. Засценкі з'ехаліся на раду пра справы дзяржаўныя і прыватныя. Бутрымы, самыя ваяўнічыя, бурчэлі, што трэба ехаць у Расейны на congressus – збор паспалітага рушэння, а пасля і да Гасеўскага, каб адпомсціць за шклоўскую паразу. Дамашэвічы Лоўчыя заглыбляліся ў лясы, у Рагоўскую пушчу, і, даходзячы да самых варожых атрадаў, прывозілі адтуль весткі: Гасцевічы Дымныя вэндзілі ў дыме мяса для будучых паходаў. Са справаў прыватных вырашана было паслаць людзей бывалых і дасведчаных на пошукі пана Андрэя Кміціча.

Раду трымалі лаўданскія старэйшыны пад правадырствам Пакаша Гаштаўта і Касьяна Бутрыма, двух тутэйшых патрыярхаў; уся шляхта, надзвычай усцешаная даверам, аказаным ёй нябожчыкам панам Білевічэм, прысягнула абавязкова выканаць яго волю і атачыць панну Аляксандру бацькоўскім клопатам. Таму вось і было спакойна на берагах Лаўды, хоць нават у тых краях, куды вайна яшчэ не дайшла, калі-нікалі ўспыхвалі сваркі й смуты. Ніхто не аспрэчваў правоў маладой спадчынніцы, не заворвалася яе мяжы, не зрываліся межавыя ўзгоркі, не высыкаліся пазначаныя сосны на лясных узмежках, не захоплівалася пашы. Наадварот, усе дапамагалі багатай спадчынніцы, чым толькі маглі. Стак'яны, якія жылі на беразе ракі, дасылалі салёную рыбу; з Волмантавічаў, ад бурклівых Бутрымаў, паступала збожжа, ад Гаштаўтаў – сена, ад Дамашэвічаў Лоўчых – дзічына, ад Гасцевічаў Дымных – смала і дзёгаць. Панну Аляксандру інакш не называлі, як «наша панна», а прыгажуні-шляхціцкі чакалі пана Кміціча з гэткай жа нецярпліваасцю, як і яна.

Тым часам разнеслі віці аб скліканні паспалітага рушэння, і шляхта на Лаўдзе заварушылася. Юнак узмужнелы і муж, яшчэ не скручаны гадамі, – кожны павінен быў сядзець на каня. Ян Казімір прыбыў у Гродна і прызначыў там агульны збор. Туды ўсе і накіраваліся. Першымі ў маўчанні рушылі Бутрымы, за імі іншая шляхта, а Гаштаўты, як заўсёды, паехалі апошнімі, бо шкада ім было пакідаць сваіх красуняў. З іншых земляў з'явілася мала шляхты, і айчына засталася без абароны; але дабрадзеяная Лаўда з'явілася ў поўным складзе.

Пан Валадыёўскі не паехаў, ён не мог яшчэ рухаць рукою і застаўся з прыгажунямі як бы за войскага. Апусцелі засценкі, адны толькі старыя ды жанчыны сядзелі вечарамі каля агмянёў. Ціха было ў Панявежы і Упіце, усюды чакалі навін. Панна Аляксандра таксама зачынілася ў Вадоктах і нікога не бачыла, акрамя прыслугі ды сваіх лаўданскіх апекуноў.

РАЗДЗЕЛ I

(кароткі змест)

Студзень 1655 года. Аляксандра (Алечка; польск. Oleńka) праводзіць вечары ў Вадоктах са сваёй цёткай, паннай Кульвец ды іншымі шляхціцкамі і паннамі. Час ідзе за працай пры кудзелі, у размовах і спевах. Панна Білевіч чакае навін пра свайго будучага

мужа, якога яна амаль што не ведае. На пачатку вайны ён «пайшоў пад Берастэчка», там быў паранены, пасля вярнуўся дадому, акрыяў, а потым клапаціўся пра свайго хворага бацьку і, урэшце, знік.

Аднак аднойчы ўвечары Андрэй Кміціч нечакана прыязджае ў Вадокты, каб паказацца перад сваёй будучай жонкай. Ад самага моманту прыезду ён паводзіць сябе свабодна і смела. Вітанне суправаджаецца вячэрай, падчас якой маладыя людзі амаль увесь час размаўляюць паміж сабою. Каля паўночы Андрэй адпраўляецца ў Любіч, які, паводле волі палкоўніка Гераклія Білевіча, стаў яго ўласнасцю. Панна, аднак, доўга не можа забыць яго энергічную, ваярскую постаць.

РАЗДЗЕЛ II

(кароткі змест)

Кміціч прыязджае ў сядзібу ў Любічы. Новага гаспадара пакорліва вітаюць служкі. Потым пан Андрэй бачыць у адной з залаў сваіх афіцэраў і адначасова сваіх сяброў-забіяк, якіх толькі вайна ды іх камандзір абараняюць ад арышту і выканання судовых рашэнняў у сувязі з учыненымі імі рознымі злачынствамі. Гэта: Ярамір Какасінскі, Раніцкі, Рэкуць-Ляліва, Вуглік, Кульвец-Гіпацэнтаўр і Зэнд. Яны ўжо на моцным падпітку і галасліва вітаюць свайго камандзіра. Кміціч далучаецца да выпіўкі, якая сканчваецца «спаборніцтвамі па стральбе»: п'яныя жаўнеры страляюць з пістоляў па развешаных на сценах паляўнічых трафэях і выпадкова пачынаюць трапляць у партрэты продкаў Білевічаў. У нейкі момант увага кампаніі скіроўваецца да дзяўчат, якія належаць да прыдворнай прыслугі. «Гэтак бавіліся ў Любічы пан Кміціч і яго дзікая хеўра».

РАЗДЗЕЛ III

(кароткі змест)

Некалькі дзён запар Кміціч ездзіць да Аляксандры ў госці. Урэшце, ён таксама бярэ сваіх таварышаў з сабою, загадваючы ім не згадваць ні слова пра іх «подзвігі». Пасля прыезду ў Вадокты сябрукі, якія раней пасмейваліся з таго, што іх камандзір быў зачараваны паннай, падчас прывітання прыходзяць у захапленне ад шляхетных манераў і надзвычайнай ветлівасці прыгожай шляхцянікі. Кміціч задаволены ўражаннем, якое Аляксандра зрабіла на яго таварышаў. Потым рыцары і панна Аляксандра выпраўляюцца на санях у Мітруны. Падчас шалёнай язды Аляксандра і пан Андрэй прызнаюцца адно аднаму ў каханні. У нейкі момант ідылію перапыняе вахмістр Сарока, які прыехаў з Упіты, каб паведаміць, што месцічы ўзбунтаваліся супраць жаўнераў атрада пана Кміціча, якія знаходзіліся ў гэтым горадзе і гвалтам забіралі ў людзей харчы і фураж для сваіх коней. Кміціч неадкладна адпраўляе сваіх таварышаў у Вадокты, развітваецца з Аляксандрай і едзе асабіста кіраваць здушэннем бунту.

РАЗДЗЕЛ IV

(кароткі змест)

Праз некалькі дзён – у адсутнасць Кміціча – трое шляхціцаў прыязджаюць у Вадокты: Пакаш Гаштаўт, Касьян Бутрым («самы стары чалавек на зямлі») і Юзва Бутрым, празваны Бязногім. Падчас размовы з Аляксандрай яны спачатку пытаюцца, як панна падабаецца свайму жаніху, а потым распавядаюць пра страляніну і свавольствы, што мелі месца ў першы дзень пасля таго, як Кміціч і яго таварышы прыбылі ў Любіч. Спачатку Аляксандра не хоча верыць гэтым паведамленням, але пазней у ёй пачынае абуджацца гнеў, асабліва ў дачыненні да таварышаў Кміціча. Пасля таго, як рыцары сышлі, яна кліча да сябе старога Знікіса, распарадчыка маёнтка ў Любічы. Ён прыязджае і пацвярджае праўдзівасць паведамленняў Гаштаўта і Бутрыма, а таксама распавядае пра іншыя «подзвігі» Кміцічавых

паплечнікаў, якія ўжо пасяліліся ў гэтай мясціне. Назаўтра сябрукі Кміціча прыязджаюць у Вадокты і, не падазраючы, што панна Білевіч ужо ведае пра іх сапраўднае аблічча і выхадкі, яны просяць пазычыць ім зброю і служак, каб яны маглі паехаць з дапамогаю да свайго камандзіра, бо ім трывожна з прычыны яго працяглай адсутнасці. Аднак яна адмаўляецца дапамагаць і праганяе іх з дома. Здзіўленыя і раз’юшаныя гэтым няветлівым прыёмам, завадатары ідуць у бок Упіты. Па дарозе яны спыняюцца ў прыдарожнай карчме, што месціцца на паўдарозе паміж Волмантавічамі і Мітрунамі. Калі Кміцічавы таварышы збіраюцца пусціцца ў скокі разам з мясцовымі паненкамі, усчынаецца бойка паміж імі і Бутрымамі, якіх там даволі шмат.

РАЗДЗЕЛ V

(кароткі змест)

У той самы вечар Кміціч вяртаецца ў Вадокты. Ён здушыў бунт месцічаў, якія абаранялі справядлівую справу, бо Андрэева войска складалася збольшага з забойцаў, авантурыстаў і распуснікаў, а гэтыя людзі заўсёды лічылі, што права заўсёды на баку мацнейшага. Кміціч падтрымаў сваіх жаўнераў, пакараў месцічаў і разбіў атрад, накіраваны з Панявежа на дапамогу жыхарам Упіты. У Вадоктах пан Андрэй бачыцца з паннай Аляксандрай, якая просіць яго падрабязна расказаць пра яго дзеянні. Кміціч не хавае праўды, але ён здзіўлены бурнай рэакцыяй панны, якая дакарае яго за памылкі і папракае за здзейсненыя правіны. Паміж імі ўзнікае сварка. Пан Андрэй таксама высвятляе, што Аляксандра выгнала ягоных паплечнікаў са свайго дому і што яна ўжо ведае пра ўсе іх выхадкі, што нядаўна мелі месца ў Любічы і іншых месцах. Панна ставіць яго перад выбарам: або яна, або яго сябрукі. Урэшце, раззлаваны Кміціч развітваецца з Аляксандрай і сыходзіць разам з атрадам жаўнераў, якіх ён узяў з Упіты. Па дарозе да Любіча ён разважае над сваім папярэднім жыццём і пачынае ўсведамляць свае памылкі. Ён прыходзіць да высновы, што вельмі кахае панну Білевіч і абяцае сабе выканаць усе яе патрабаванні. Вярнуўшыся ў Любіч, у адным з пакояў сядзібы ён знаходзіць сваіх паплечнікаў, якія ляжаць мёртвыя з разбітымі галовамі і перарэзанымі горламі. Ад Рэкуця, які канае, ён паспявае даведацца, што іх збівалі Бутрымы. Раз’юшаны пан Андрэй едзе ў Волмантавічы, засценак Бутрымаў, які ён ўсё падпальвае і пачынае забіваць без разбору людзей. Аднак шляхта з навакольных вёсак хутка прыходзіць на дапамогу сваім братам і з’яднанымі сіламі знішчае атрад Кміціча – ён змушаны ўцякаць. Ён дабіраецца да Вадоктаў, дзе сустракаецца з Аляксандрай, якая ўжо здагадалася, хто вінаваты ў пажарах і забойствах. Аднак яна дае прытулак злачынцу і не выдае яго шляхціцам, якія, прыбыўшы, жадаюць ягонай крыві. Пасля таго, як шляхта сыходзіць, яна дае Кміцічу каня і, гідзячыся, праганяе яго з сядзібы.

РАЗДЗЕЛ VI

(кароткі змест)

У тую фатальную ноч было забіта шмат людзей, і толькі невялікім суцяшэннем стала тое, што былі забітыя ўсе жаўнеры Кміціча. Сам Кміціч бяследна знік. Першапачаткова мясцовая шляхта пастаянна трымала напачатковае зброю, гатовая адбіць яго магчымую паўторную атаку, але праз пэўны час пільнасць зменшылася, і жыхары навакольных засценкаў пачалі задумвацца аб праўнай кампенсацыі за атрыманыя крыўды. Аляксандра таксама ўдзельнічала ў нарадах, даючы сведчанне сваёй незвычайнай мудрасці і розуму. Яна параіла ёй распачаць юрыдычныя захавы і заклікала шляхту патрабаваць кампенсацыі ад Кміціча за панесеныя страты.

Праз шэсць тыдняў пасля знікнення пана Андрэя Аляксандра атрымлівае ад яго ліст, у якім ён выказвае глыбокае раскаянне і прызнанне сваёй віны, а таксама запэўнівае яе ў сваім каханні і просіць яму дараваць. Панна, якая ўсё яшчэ кахае авантурыста, пакутуе праз

сваю няміласць, але ставіць яму ўмову (на яе думку, невыканальную): яна даруе яму толькі ў тым выпадку, калі самі ахвяры заступяцца і папросяць за яго.

У гэты час Рэч Паспалітую атакавалі расійскія войскі пад камандай Хаванскага, казакі Багдана Хмяльніцкага (на Украіне знаходзіліся асноўныя сілы каралеўскага войска), а апроч таго, узніклі і ўнутраныя спрэчкі паміж вялікімі родамі. Адным з прыкладаў такой спрэчкі паміж магнатамі была варажнеча паміж Янушам Радзівілам, вялікім гетманам літоўскім, і панам Гасеўскім, гетманам польным і падскарбіем Вялікага Княства Літоўскага, якая перарастала амаль што ў адкрытую вайну.

РАЗДЗЕЛ VII

(кароткі змест)

Валадыёўскі па-ранейшаму знаходзіцца ў Пацунелях. Яго тут паважае і нават любіць мясцовая шляхта, якая мае намеры выдаць Аляксандру за яго. Аднак панна Білевіч катэгарычна выступае супраць гэтых планаў. Адночы ўвечары Міхал размаўляе з трыма вялікімі дочкамі гаспадара і – сярод узаемных выступленняў і жартаў – распавядае пра войны, у якіх ён удзельнічаў, і пра веліч каралеўскага замка ў Варшаве. У нейкі момант прыемная размова перапыняецца прыездам мужчыны, які паведамляе, што панна Аляксандра была выкрадзена Кміцічам і знаходзіцца ў Любічы. Навакольная шляхта, у тым ліку некаторыя жаўнеры, якія нядаўна вярнуліся з вайны, рыхтуюцца да бою. Пан Міхал становіцца на чале атрада колькасцю амаль 300 чалавек і вядзе яго да Любіча. Тут пачынаецца бойка. Заспетыя знянацку раптоўнай атакай людзі Кміціча – а гэты казакі – хутка пабітыя. Сядзіба, аднак, становіцца маленькай цвярдэняй, бо пан Андрэй сабраў туды некаторых ацалелых казакоў і забарыкадаваўся ўнутры. Праз кароткі час – убачыўшы перавагу ўздельнікаў аблогі – Кміціч вырашае дамаўляцца з імі, а ў іншым выпадку пагражае ўзаваць дом, у якім знаходзіцца і зняволеная панна Аляксандра. Наўзамен Валадыёўскі прапануе яму двубой на шаблях, абяцаючы, што калі той пераможа, то будзе адпушчаны жывы й здаровы, але без ягоных людзей і панны Аляксандры. Кміціч пагаджаецца, бо ён упэўнены ў сваёй перамозе, але неўзабаве пасля першага скрыжавання шабляў высвятляецца, што пан Міхал проста гуляецца з ім і што яго сіла не можа зраўнацца з навыкамі і здольнасцямі Валадыёўскага. Урэшце, на просьбу пана Андрэя («Дакончы мяне... уберажы ад ганьбы!..») «маленькі рыцар» адным ударам збівае суперніка з ног і наносіць яму цяжкую рану. Потым – абараніўшы параненага ад агрэсіўных намераў прысутнай шляхты («Параненых у бітве не дабіваюць!») – ён адпраўляецца ў сядзібу, каб пагаварыць з паннай Білевіч. І ён моцна здзіўлены тым, што Аляксандра, відавочна, перажывае толькі за лёс Кміціча, а да Валадыёўскага, які ганарыцца сваім чынам, ставіцца халодна і абьякава.

РАЗДЗЕЛ VIII

(кароткі змест)

Праходзіць некалькі дзён, і пан Міхал, які ўвесь гэты час думаў пра панну Аляксандру, вырашае зрабіць ёй прапанову выйсці за яго замуж і з гэтай мэтай едзе ў Вадокты. Яго чакае няўдача: панна, хоць і ўдзячная яму за дапамогу, катэгарычна адмаўляецца, бо – як слушна здагадваецца «маленькі рыцар» – усё яшчэ любіць Кміціча. Пан Міхал раззлаваны, што дзяўчына можа больш шанаваць чалавека, які зрабіў столькі ліха, чым яго, які ніяк не апаганіў рыцарскай годнасці. Аднак па дарозе назад Валадыёўскі пакрысе супакойваецца і прыходзіць да высновы, што Кміціч – не сапсаваны чалавек, а толькі крыху фанабэрысты і занадта моцна паддаецца сваім фантазіям. Таму «маленькі рыцар» вырашае папрасіць прабачэння ў панны Білевіч за неабдуманыя паводзіны і хоча дапамагчы Кміцічу вярнуць сабе добрую рэпутацыю. Едучы далей, Міхал сустракае Харлампія, які пераказвае яму чуткі пра новую вайну, што павінна прыйсці з невядомага

боку. Харлампі таксама вязе тры лісты ад князя Януша: два службовыя, да Валадыёўскага і Кміціча, з дазвалам і загадам набіраць людзей у войска, а трэці, прыватны, – да Валадыёўскага, у якім, дзякуючы звесткам пра не вельмі пачэсныя паводзіны пана Андрэя, Міхал атрымлівае дазвол на сваё ўласнае меркаванне або аддаць адрасату, або пакінуць пры сабе ліст, адрасаваны Кміцічу. «Маленькі рыцар» у захапленні ад задання, што яго чакае, бо гэта дапаможа яму забыцца на расчараванне, выкліканае нядаўняй адмовай панны Білевіч.

РАЗДЗЕЛ ІХ

(кароткі змест)

Валадыёўскі пачынае арганізоўваць вайсковыя харугвы. Ён таксама наведвае Кміціча, які павольна папраўляецца. Першапачаткова пан Андрэй ставіцца да гасця падазрона і насцярожана, але словы пана Міхала супакойваюць параненага і абуджаюць захапленне справядлівасцю і шляхетнасцю «маленькага рыцара». Кміціч ужо ведае, з кім мае справу, але цяпер ён даведваецца пра адхіленне прапановы Валадыёўскага паннай Аляксандрай, пра ліст князя Януша (які ён прымае з рук пана Міхала), і пра каханне, якое панна Білевіч ўсё яшчэ адчувае да яго. Валадыёўскі – згадваючы прыклад, пададзены аднойчы Янам Скшэтускім, – раіць Кміцічу, дзейнічаючы на карысць сваёй Радзімы, адкупіць сваю віну. Абодва рыцары развітваюцца сябрамі. Валадыёўскі едзе ў Вадокты, каб паведаміць панне Білевіч навіны пра рашэнне пана Андрэя, але даведваецца, што панна «разам з фурманкамі і з хатулямі» з'ехала і, відаць, не хутка вернецца.

РАЗДЗЕЛ Х

(кароткі змест)

З захаду да польскіх межаў набліжаюцца 17 000 адборных жаўнераў шведскіх войскаў пад камандаю генерала Вітэнберга. Першы ўдар скіраваны на Вялікапольшчу. Сялянскія пяхотныя войскі хутка збіраюцца ў вызначаным месцы і гатовыя да абароны ўсёй гэтай зямлі, але шляхта, якая ўваходзіць у агульны рух, марудзіць, бо гэта час збору ўраджаю ды розных іншых сельскагаспадарчых работ. Акрамя таго, сярод жыхароў Вялікапольшчы мала хто мае сапраўдны ваенны досвед, а харугвы дрэнна падрыхтаваныя, прытым у польскім войску немагчыма ўвесці хоць якія карныя санкцыі. У канцы чэрвеня шляхта, аднак, пачынае ўсё больш і больш актыўна прыбываць у польскі лагер. З'яўляюцца таксама паны Апаліньскія і многія іншыя вяльможы. Праз пэўны час Кшыштаф Апаліньскі змешваецца з натоўпам жаўнераў і пачынае весці з імі перамовы; яго словы скіраваныя на падтрымку шляхты супраць караля Рэчы Паспалітай і аслабленне ваярскага духу шляхты. Аднак першапачаткова жаўнеры поўныя рашучасці і мужнасці. Вітэнберг, разумеючы гэта, не спяшаецца падыходзіць бліжэй. У польскім лагеры мае месца ўсё больш выпадкаў дэзертырства, якія з кожным днём выклікаюць усё большае замяшанне. Трывогу выклікае і чутка, што група кальвіністаў у лагеры аддае перавагу шведам і мае намер здрадзіць сваім таварышам.

21 ліпеня шведы ўваходзяць на вялікапольскія землі і скіроўваюцца праз Нотаць да Уйсця, дзе знаходзіцца польскі лагер. Шведскую армію суправаджае перабежчык Радзяёўскі, які падказвае ворагу слабыя месцы польскіх войскаў і паводзінаў магнатаў і дае свае парады, каб дапамагчы шведам весці ваенныя дзеянні ў Вялікапольшчы. У гэтыя ж дні адзін з шведскіх афіцэраў, малады Оксэншэрна, пад выглядам трубача прыязджае ў польскі лагер. Ён прывозіць лісты да польскіх вяльможаў і адначасова назірае за лагерам, ацэньвае колькасць сабраных войскаў, вызначае іх баявыя вартасці і распаўсюджвае чуткі пра адвагу і майстэрства шведскіх войскаў сярод зацікаўленай шляхты. Уся гэтая інфармацыя падаецца перабольшана і хутка пашыраецца ў вялікім лагеры, выклікаючы вялікі непакой сярод жаўнераў. Шведская армія ўжо знаходзіцца ад польскага лагера толькі за адзін дзень

паходу. Атрад добраахвотнікаў рушыць у бок шведаў. Праз пэўны час ён вяртаецца, ведучы з сабою палонных. 24 ліпеня шведы дабраліся да Нотаця і разбілі свой лагер насупраць польскага. Першыя сутычкі сканчваюцца паразай палякаў. У польскім лагеры ноччу пануе беспарадак і паніка. У той час шведы акружаюць палякаў. Назаўтра справа даходзіць да ўгоды. Прыбываюць генерал Вірц і Радзьеўскі. Вялікапольскія вяльможы збіраюцца ў доме, занятым ваяводам, каб вызначыць умовы капітуляцыі. Праз некалькі гадзін пан Скарашэўскі выбягае з будынка і з распаччу ў голасе абвясчае шляхце, што магнаты здраджваюць Радзіме, перадаючы Вялікапольшчу шведскаму каралю Карлу Густаву. Аднак мала хто з жаўнераў адгукаецца на заклік патрыёта бараніць краіну. Астатнія проста моўчкі чакаюць. Праз пэўны час шведскія пасланцы і польскія вяльможы выходзяць з дому. Апошнія абвясчаюць, што паддаюцца пад апеку шведскага караля, які, са свайго боку, абавязваецца захоўваць усе наяўныя прывілеі ды правы ўсіх станаў. Шляхта ў сваёй большасці прымае гэтак паведамленне з захапленнем.

РАЗДЗЕЛ XI

(кароткі змест)

Пан Заглоба жыве ў сядзібе Яна і Гелены Сکشэтускіх, у вёсцы Бужац на памежжы падляскага ваяводства. Нягледзячы на адсутнасць сваяцкіх сувязяў, яны ставяцца да старога шляхціца як да бацькі, а тры іхнія сыны называюць яго «дзедам». Адночы сюды прыезджае пан Станіслаў Сکشэтускі, які паведамляе пра здраду і адлучэнне Вялікапольшчы ад Кароны. Ян і Станіслаў Сکشэтускія ды пан Заглоба спачатку хочучь адправіцца ў Варшаву на дапамогу каралю Яну Казіміру, але потым усё-такі вырашаюць ісці ў Літву да князя Януша Радзівіла, якога вельмі шануюць як вайскавода. Па дарозе яны пакідаюць Гелену з дзецьмі ў Белавежскай пушчы пад апекай пана Стаброўскага, каралеўскага лоўчага, які кіруе ў гэтых мясцінах.

РАЗДЗЕЛ XII

(кароткі змест)

Тры рыцары прыбываюць ва Упіту, дзе пан Валадыеўскі сустракае іх з вялікай радасцю. Паколькі ён атрымаў загад ад князя Януша, яны вырашаюць разам адправіцца да рэзідэнцыі князя, у Кейданы. Усе чацвёрта лічаць, што князь Януш, нягледзячы на тое, што ён кальвініст паводле веравызнання, не будзе дамаўляцца са шведамі, а адразу нанясе ўдар па іх і не дазволіць узнікнуць сітуацыі, што мела месца ў Вялікапольшчы. У Кейданах – горадзе, населеным у гэты час пераважна немцамі і шатландцамі, а таксама кальвіністамі іншых нацыянальнасцяў – рыцары бачаць вялікую колькасць вайскоўцаў. Тут яны таксама сустракаюцца з Харлампіем. Яны даведваюцца ад яго пра атмасферу таямнічасці, за якой хаваюцца намеры і дзеянні князя. Таксама ёсць навіны, што каралю Яну Казіміру давялося ўцякаць з Варшавы ў Кракаў, а шведы ўчынілі аблогу сталіцы. У княжацкім замку рыцараў цёпла прымаюць і хутка даюць ім аўдыенцыю ў самага Радзівіла, які выказвае сваё задавальненне прыходам да яго такіх знакамітых ваяроў. Рыцары здзіўленыя, і адначасова яны ў захапленні ад такога прыёму. Пазней яны назіраюць за прыездам шматлікіх гасцей, у тым ліку шведскіх пасланцоў з Лівоніі: графа Лёвенгаўпта і барона фон Дудэргофа. Пан Міхал таксама сустракае тут панну Аляксандру, якую суправаджае яе дзядзька, пан мечнік Тамаш Білевіч.

РАЗДЗЕЛ XIII

Князь у той дзень не паказваўся на вочы шляхце аж да самага вечара; абедаў ён з пасламі і вяльможамі, з якімі ён меў раду. Аднак палкоўнікі

атрымалі загад прывесці ў баявую гатоўнасць надворныя радзівілаўскія, а найперш пяхотныя, палкі пад камандай іншаземных афіцэраў. У паветры запахла порахам. Замак, хоць і не ўмацаваны, быў акружаны войскамі, як быццам каля яго муроў збіраліся распачаць бітву. Паходу чакалі не пазней за наступную раніцу, і былі відавочныя прыкметы гэтага: натоўпы княжацкай чэлядзі ўкладвалі на калёсы зброю, дарагі рыштунак і княжацкую скарбніцу.

Гарасімовіч распавядаў шляхце, што вазы накіруюцца ў Тыкоцін, на Падляшша, бо ў неўмацаваным Кейданскім замку скарб пакідаць небяспечна. Рыхтавалі і абоз, які павінен быў ісці за войскам.

Шырыліся чуткі, нібыта гетман польны Гасеўскі арыштаваны з той прычыны, што ён адмовіўся злучыць свае харугвы, якія стаяць у Троках, з радзівілаўскімі і тым самым свядома паддаваў небяспецы ўсё прадпрыемства. Зрэшты, падрыхтоўка да паходу, перамяшчэнні войскаў, грукатанне гармат, якія выкочвалі з замкавага арсеналу, і той гармідар, што заўсёды спадарожнічае першым хвілінам ваенных паходаў, адцягнулі ўвагу ад пана Гасеўскага і кавалера Юдыцкага і прымусілі забыцца пра іх арышт.

У шляхты, якая абедала ў велізарных ніжніх залах бакавых крылаў палаца, толькі і гаворкі было што пра вайну, пажары ў Вільні, якія шугалі ўжо дзесяць дзён і разгараліся ўсё больш; пра весткі з Варшавы, аб прыходзе шведаў і пра саміх шведаў, супраць якіх – вераломных здраднікаў, якія напалі на суседа насуперак дамове, якая мела сілу яшчэ шэсць гадоў, – абураліся сэрцы і розумы і ўсё больш заўзятымі рабіліся душы. Весткі пра імклівы наступ, пра здачу Уйсця, заняцё шведамі Вялікапольшчы з усімі гарадамі, пра пагрозу нашэсця на Мазовію і непазбежнае падзенне Варшавы не толькі не ўзбуджалі страху – наадварот, яны ўздымалі дух войска, і людзі прагнулі бітвы. Усё тлумачылася тым, што зразумелымі сталі прычыны поспеху шведаў. Да гэтага часу вораг яшчэ ні разу не сутыкнуўся ані з войскам, ані з сапраўдным палкаводцам. Радзівіл быў першым ваяром паводле рамяства, з якім шведам трэба было памерацца сіламі і ў ваенныя здольнасці якога сабраная ў Кейданах шляхта верыла непахісна, пагатоў і палкоўнікі яго ручаліся, што ў адкрытым полі яны паб'юць шведаў.

– Абавязкова паб'ём! – запэўніваў Міхал Станкевіч, стары і спрактыкаваны ваяр. – Я памятаю ранейшыя вайны і ведаю, што шведы заўсёды абараняліся ў замках, ва ўмацаваных лагерах, у акопах, але ніколі не наважваліся пазмагацца з намі ў адкрытым полі, бо яны вельмі баяліся нашай конніцы; ну а калі, паверыўшы ў свае сілы, мелі смеласць напасці на нас, мы давалі ім добрую навуку. Не заваявалі яны Вялікапольшчу, а яе аддалі ім праз здраду і слабасць паспалітага рушэння.

– Яно так, – пацвердзіў Заглоба. – кволы гэта народ, а ўсё таму, што зямля ў іх кепска родзіць і хлеба няма – адно сасновыя шышкі мелюць і пякуць з такой мукі аладкі, ад якіх смярдзіць смалою. Іншыя па беразе мора ходзяць і жаруць усё, што толькі выкіне на бераг хваляю, ды й за гэтыя прысмакі яны б'юцца адзін з адным. Галота неймаверная, таму і няма народа, які быў бы так

ласы да чужога, як яны; бо нават у татараў каніны *ad libitum*⁴, а шведы іншы раз цэлы год мяса зусім не бачаць і з голаду мруць, калі толькі рыбы шмат не наловяць.

Тут Заглоба звярнуўся да Станкевіча:

– А калі ты, пане, са шведамі сутыкаўся?

– Ды калі службыў пад камандаю князя Кшыштафа, бацькі цяперашняга пана гетмана.

– А я ў войску пана Каняцпольскага, бацькі цяперашняга харунжага. У Прусіі мы некалькі разоў разбілі ўшчэнт Густава Адольфа ды палонных шмат пабралі; з тых самых часоў я іх наскрозь бачу і ўсе іхнія хітрыкі ведаю. Надзівіліся ж на іх нашы хлопцы! Трэба вам сказаць, што гэтыя шведы вечна ў вадзе боўтаюцца і галоўны прыбытак маюць ад мора, ну і таму нырцы яны *exquisitissimi*⁵. Мы ім спаборнічаць загадалі, то што вы думаеце? Кінеш падлюгу ў адну палонку, а ён вынырне з другой, ды яшчэ з жывым селядцом у зубах!

– Божа мой, што ты кажаш, пане?!

– Каб жа мяне паляруш ухапіў, калі я на свае вочы сто разоў гэткага ды й іншых дзівосных іхніх звычайў не бачыў. Памятаю: так яны на прускім хлебе раз’еліся, што потым не хацелі дадому вяртацца. Дакладна кажа пан Станкевіч, што жаўнеры з іх нікуды не вартыя. Пяхота яшчэ сям-так ваюе, але конніца гэтка, што адно гора! Бо коней у іх няма, і яны не могуць змолладу прывучацца да коннай язды!

– Падобна на тое, – умяшаўся ў размову пан Шчыт, – што мы спачатку не на іх пойдзем, а помсціць за Вільню?

– Ну так. Я сам параіў гэта князю, калі ён спытаў, што я пра гэта думаю, – сказаў Заглоба. – Але скончыўшы з аднымі ворагамі, мы тут жа рушым на іншых. Гэтыя іхнія пасланчыкі, дакладна, ужо там потам абліваюцца.

– Ветліва іх, пры ўсім тым, прымаюць, – заўважыў пан Залускі, – але ж нічога яны, небаракі, не дамогуцца, і самы лепшае доказ таго – загады, аддадзеныя войскам.

– Божа, божа! – усклікнуў пан Тваркоўскі, расейскі суддзя. – Небяспека большае, але і нас бярэ запал... З адным ворагам мелі справу – і тое ледзьве зусім не страцілі надзею, а цяпер вось супраць двух рушым.

– Што ж, гэта часта бывае, – заўважыў Станкевіч. – Б’юць цябе, б’юць, аж пакуль табе невыносна стане, то глядзіш, адкуль і сілы ўзяліся, і адвага. Колькі мы цярпелі, колькі трывалі?! Паспадзяваліся на караля ды на кароннае рушэнне, не абаперліся на ўласныя сілы, а цяпер вось: або чужую галаву здабыць, або сваю аддаць; або абодвух ворагаў біць, або ўсім дашчэнт гінуць!

– Бог нам дапаможа! Досьць ужо марудзіць!

– На горла нам наступаюць!

– Мы ім таксама наступім! Пакажам каронным, якія ў нас жаўнеры! Не будзе ў нас Уйсця, як Бог у небе бачыць!

---

⁴ Колькі заўгодна (лац.).

⁵ Найвыдатнейшыя (лац.).

І чым больш выпівала шляхта келіхаў, тым болей разагравалася ў яе кроў і мацнеў ваярскі дух. Гэтак бывае часта: на краі прорвы выратаванне залежыць ад апошняга высілку. Зразумелі гэта і натоўпы жаўнераў, і тая самая шляхта, якую зусім нядаўна Ян Казімір адчайнымі ўніверсаламі клікаў у Гародню ў шэрагі паспалітага рушэння. Цяпер усе сэрцы, усе розумы былі звернутыя да Радзівіла, усе вусны паўтаралі пагрознае імя, якому да нядаўніх часоў заўсёды спадарожнічала перамога. Толькі ён мог сабраць і абудзіць распыленыя і дрымотныя сілы краіны ды ўзначаліць войска, якое б магло пераможна скончыць абедзве вайны.

Па абедзе да князя па чарзе выклікалі Мірскага, паручніка гетманскай панцырнай харугвы, а потым палкоўнікаў Станкевіча, Ганхофа, Харлампія, Валадыёўскага і Салагуба. Старыя ваяры былі здзіўлены, што іх выклікаюць на раду не ўсіх разам, а паасобку; але гэта было прыемнае здзіўленне, бо кожны сыходзіў ад князя з якой-небудзь узнагародаю, з якім-небудзь рэчавым знакам княжацкай міласці; наўзамен князь патрабаваў толькі адданасці і даверу, якія палкоўнікі і без таго аказвалі яму ад усёй душы. Гетман увесь час пытаўся, ці не вярнуўся Кміціч, і загадаў даць ведаць яму, калі харунжы вернецца.

Кміціч вярнуўся позна ўвечары, калі залы былі ўжо асветлены і госці пачалі збірацца на прыём. У арсенале, куды пан Андрэй зайшоў пераапануцца, ён сустрэў Валадыёўскага і пазнаёміўся з астатнімі рыцарамі.

– Я вельмі рады бачыць цябе, пане Міхал, і тваіх знакамітых сяброў, – сказаў ён, моцна паціскаючы маленькаму рыцару руку. – Усё роўна як роднага брата ўбачыў! Можаш мне верыць, я не здатны нешта ўдаваць. Што праўда, ты ладна знявечыў мне мазгаўню, але потым жа паставіў мяне на ногі, чаго я не забуду да смерці. Пры ўсіх скажу: калі б не ты, то я сядзеў бы цяпер за кратамі. Дай Божа, каб гэтакія людзі памнажаліся, як галубы. Хто інакш думае, той дурань, і хай мяне д’ябал возьме, калі я яму вушэй не абрэжу.

– Э, годзе ўжо!

– Я за цябе, мой пане, у агонь і ў ваду пайду, каб мне на гэтым месцы сканаць! Выходзь, хто не верыць!

Тут пан Андрэй з задзірлівым выглядам агледзеў афіцэраў; але ніхто яму не прэрэчыў, бо ўсе любілі і паважалі пана Міхала. Адзін толькі пан Заглоба прамовіў:

– Ну і адчайны ж хлопец, чорт пабірай! Бачу, моцна палюблю я цябе за пана Міхала, бо гэта ў мяне трэба пытацца, чаго ён варты.

– Больш за ўсіх нас! – адказаў Кміціч з уласцівай яму гарачнасцю. Ён паглядзеў на Скшэтускіх, на Заглобу і дадаў:

– Прашу мне прабачыць: я нікога не хацеў пакрыўдзіць; я ведаю, вы годныя людзі і вялікія рыцары. Не гневайся, я ад душы жадаю заслужыць ваша сяброўства.

– Нічога! – прамовіў Ян Скшэтускі. – Што думаеш, тое і кажаш.

– Дай жа я цябе пацалую! – сказаў пан Заглоба.

– Мне не трэба два разы паўтараць такія словы!

І яны моцна абняліся. Пасля гэтага Кміціч крыкнуў:

– Сёння нам трэба выпіць, іначай проста быць не можа!

– Мне не трэба два разы паўтараць такія словы! – як рэха адгукнуўся пан Заглоба.

– Уцячэм сёння крыху раней у арсенал, а пра выпіўку я паклапачуся.

Пан Міхал злосна натапырыў вусікі.

«Не надта ты захочаш уцякаць крыху раней, – падумаў ён сам сабе, гледзячы на Кміціча, – як даведаешся, хто сёння будзе ў княжацкіх палатах...»

Ён быў памкнуўся сказаць Кміцічу пра тое, што ў Кейданы прыехаў мечнік расейскі з Аляксандрай, але яму нешта зрабілася так сумна, што ён перамяніў тэму гаворкі.

– А дзе ж васпанава харугва? – спытаў ён у Кміціча.

– Тут. Напагатове! Быў у мяне Гарасімовіч, загад прынёс ад князя, каб у поўнач людзі былі на конях. Пытаўся я ў яго: ці ўсё рушым ў паход; кажа – не! Не разумею, што б гэта магло быць. Адны афіцэры атрымалі такія ж загад, іншыя – не. Але іншаземная пяхота ўся атрымала.

– Можа, частка войска пойдзе сёння ў ноч, а частка заўтра, – сказаў Ян Скшэтускі.

– Так або іначай, я тут з вамі вып’ю, а харугва няхай сабе адпраўляецца.

Я яе потым за якую гадзіну даганю.

У гэтай самай хвілі прыбег Гарасімовіч.

– Яснавяльможны харунжы аршанскі! – крыкнуў ён, кланяючыся ў дзвярах.

– У чым справа? Пажар, ці што? Тут я! – адказаў Кміціч.

– Да князя! Да князя!

– Зараз, вось толькі апрануся. Гэй, хлопец! Кунтуш і пояс – не тое галаву адсяку!

Служка тут жа падаў і ўсю астатнюю вопратку, і праз некалькі хвілін Кміціч, прыбраны, як на вяселле, адправіўся да князя. Такі прыгожы быў малады рыцар, што сваёю прыгажосцю асляпляў усё навокал. Жупан са срэбнай парчы, увесь затканы зоркамі, ад якіх бляск сыходзіў на ўсю постаць, быў зашпілены каля шыі буйным сапфірам. На жупан Кміціч накінуў кунтуш з блакітнага аксаміту і павязаў яго белым каштоўным поясам, які быў гэтка выраблены з такой тонкай тканіны, што яго можна было прасунуць скрозь пярсцёнак. Серабрыстая шабля, уся аздобленая сапфірамі, вісела збоку на шаўковым шнурам, а за пояс заткнуў рыцар і свой ратмістраўскі буздыган, які павінен быў сведчыць пра значнасць ягонай асобы. Дзіўным чынам упрыгожваў пана Андрэя гэты ўбор, і цяжка было, мабыць, знайсці рыцара больш гожага ва ўсім іх велізарным натоўпе, што сабраўся ў Кейданах. Уздыхнуў пан Міхал, гледзячы на яго, а калі Кміціч знік за дзвярыма арсенала, сказаў Заглобе:

– Паспрабуй вось пры ім сунуцца да дзяўчыны!

– Забяры ў мяне якія трыццаць гадоў! – адказаў пан Заглоба.

Калі Кміціч увайшоў да князя, той таксама быў апрануты і ў суправаджэнні двух мурынаў паспеў ужо выйсці з пакоя. Яны засталіся сам-насам.

– Дай Божа табе здароўя за тое, што ты паспяшаўся! – прамовіў Радзівіл.

– Да паслуг вашай княжацкай міласці.

– А харугва?

– Як было загадана.

– І людзі надзейныя?

– У агонь пойдучь, у самае пекла!

– Гэта добра! Мне такія людзі патрэбныя ... І такія, як ты вось, гатовыя на ўсё... Яшчэ раз паўтараю, ні на кога я гэтак не спадзяюся, як на цябе.

– Яснавяльможны княжа, дзе ўжо мне пры маіх заслугах са старымі ваярамі раўняцца, але калі трэба рушыць на ворагаў айчыны, я, Бог за сведку, не адстану.

– Я не прымяншаю заслуг старых ваяроў, – сказаў князь, – хоць могуць надысці такія *regicula*⁶, такія чорныя дні, што пахіснуцца і самыя верныя.

– Хай загіне нікчэмнай смерцю той, хто ў небяспецы адступіцца ад вас, вяльможны княжа.

Радзівіл кінуў на Кміціча хуткі позірк.

– А ты... не адступішся?

Малады рыцар успыхнуў.

– Яснавяльможны княжа!

– Што ты хочаш сказаць?

– Я пакаяўся перад вамі, ваша княжацкая міласць, ва ўсіх маіх грахах, і такое іх мноства, што толькі бацькоўскай тваёй дабрыні я абавязаны дараваннем. Але ва ўсіх гэтых грахах няма аднаго – няўдзячнасці.

– І вераломства!.. Ты пакаяўся мне ва ўсіх сваіх грахах, а я не толькі дараваў цябе, як бацька, але і палюбіў цябе, як сына, якога Бог не даў мне і без якога мне часам цяжка быць на свеце. Будзь жа мне сябрам!

З гэтымі словамі князь працягнуў руку, а малады рыцар схапіў яе і, не вагаючыся, прыціснуў да вуснаў.

Яны доўга маўчалі, аж раптам князь уталопіў у Кміціча позірк.

– Білевічанка тут! – прамовіў ён.

Кміціч збялеў і прамармытаў нешта невыразнае.

– Я знарок паслаў па яе, каб скончыўся разлад паміж вамі. Ты ўбачыш яе зараз, жалоба пасля дзедавай смерці ў яе ўжо скончылася. Галава ў мяне пухне ад працы, але я ўсё ж такі сёння пагаварыў з расейскім мечнікам.

Кміціч схапіўся за галаву.

– Чым аддзячу я вам, вяльможны княжа, чым аддзячу?..

– Я выразна даў зразумець пану мечніку, што гэта мая воля, каб вы хутчэй пажаніліся, і ён не будзе пярэчыць. Я загадаў яму спакваля падрыхтаваць дзяўчыну. Час ёсць. Усё залежыць ад цябе, а я буду шчаслівы, калі ты атрымаеш узнагароду з маіх рук, і дай табе Божа прычакаць яшчэ шмат

---

⁶ Цяжкія выпрабаванні (лац.).

якіх іншых узнагарод, бо ты далёка пойдзеш. Грашыў ты па маладосці, але і славу на полі бітвы здабыў немалую... і ўсе маладыя гатовы ісці за табою. Далібог, ты далёка пойдзеш. Не для такога гэта роду, як твой, быць павятовым начальнікам. Ты, пэўна, ведаеш, што ты ў сваяцтве з Кішкамі, а мая маці таксама была з роду Кішкаў. Табе трэба толькі пасталець, а шлюб для гэтага найлепшы сродак. Бяры ж дзяўчыну, калі яна табе па сэрцы, і памятай, хто табе яе дае.

– Яснавяльможны княжа, я проста трачу розум! Жыццё маё, кроў мая належаць вам! Што павінен я зрабіць, каб аддзячыць вам, што? Кажыце, вяльможны княжа! Загадвайце!

– За дабро адплаці мне добром. Павер мне і ведай: усё, што я здзейсню, я здзейсню дзеля агульнага дабра. Не адступайся ад мяне, калі будзеш бачыць здраду і адступніцтва іншых, калі будзе ў табе віраваць злосць, калі мяне самога ...

Тут князь раптоўна змоўк.

– Прысягаю! – з запалам выгукнуў Кміціч. – Слова рыцара даю да апошняга ўздыху стаяць за вас, майго правадыра, бацьку і дабрадзея.

Пры гэтых словах Кміціч скіраваў поўныя агню вочы на князя і жахнуўся, убачыўшы, як змяніўся раптам яго твар. Ён пачырванеў, жылы надзьмуліся на ім, на высокім ілбе выступілі кроплі поту, і вочы заблішчалі незвычайна.

– Што з вамі, вяльможны княжа? – з трывогай спытаў рыцар.

– Нічога, нічога! Радзівіл ўстаў, хуценька падышоў да аналойчыка і, схаліўшы распяцце, загаварыў адрывістым, здушаным голасам:

– На гэтым крыжы прысягні, што не пакінеш мяне да самай смерці.

Нягледзячы на ўвесь свой запал і гатоўнасць службыць князю, Кміціч хвіліну глядзеў на яго са здзіўленнем.

– Дай прысягу... на гэтым распяці! – настойваў гетман.

– Прысягаю... на гэтым распяці! – вымавіў Кміціч, кладучы пальцы на крыж.

– Аман! – урачыста прамовіў князь. Дзесьці пад скляпеннем высокага спакою водгуллем пачулася: «Аман!» – і запанавала доўгае маўчанне. Чуваць было толькі дыханне магутных грудзей Радзівіла. Кміціч не зводзіў з гетмана здзіўленых вачэй.

– Цяпер ты мой! – усклікнуў нарэшце князь. – Я заўсёды быў вашым, вяльможны княжа, – паспешліва адказаў малады рыцар, – але растлумачце мне, што сталася? Чаму вы ў гэтым засумняваліся? Ці ж вашай годнай асобе пагражае небяспека? Выкрыта чыя-небудзь здрада, чыесьці падкопы?

– Набліжаецца час выпрабаванняў, – панура прамовіў князь, – а што да ворагаў, то хіба табе не вядома, што пан Гасеўскі, пан Юдыцкі і пан ваявода віцебскі былі б радыя сапхнуць мяне ў прорву? Менавіта! Мацнеюць ворагі майго дому, шырыцца здрада, і навісла небяспека вялікай бяды. Таму я і кажу табе: набліжаецца час выпрабаванняў...

Кміціч маўчаў, аднак апошнія словы князя не рассялі змроку, які ахінаў ягоны клёк, і дарэмна пытаўся ён у сябе, што ў гэтую хвіліну можа пагражаць магутнаму Радзівілу. Бо князь узначальваў цяпер сілы куды большыя, чым калі-небудзь раней. У адных толькі Кейданах ды наваколлі места стаяла столькі войска, што, калі б у князя меліся такія сілы тады, калі ён рушыў пад Шклоў, фінал усёй вайны быў бы зусім іншым.

Гэта праўда, што паны Гасеўскі і Юдыцкі былі непрыязнымі да князя; але абодва яны былі ў яго ў руках, абодва былі ўзятыя пад варту; што ж да ваяводы віцебскага, то гэта быў занадта годны чалавек, занадта сумленны грамадзянін, каб напярэдадні новага паходу супраць ворагаў можна было асцерагацца з яго боку якіх-небудзь перашкодаў ці падкопаў.

– Бог за сведку, нічога не разумею! – усклікнуў Кміціч, які наогул не ўмеў хаваць сваіх думак.

– Ты ўсё зразумееш яшчэ сёння, – спакойна адказаў яму Радзівіл. – А зараз хадзем у залу.

І, узяўшы маладога палкоўніка пад руку, ён накіраваўся з ім да дзвярэй. Яны абмінулі некалькі пакояў. Здалёк, з велізарнай залы даляталі гукі капэлы, якой кіраваў француз, знарок прывезены князем Багуславам. Капэла грала менуэт, які тады танцавалі пры французскім двары. Лагодныя гукі змешваліся з гаманою гасцей. Князь Радзівіл прыпыніўся і пачаў слухаць.

– Дай Божа, – прамовіў ён праз хвілю, – каб усе гэтыя госці, якіх я прымаю пад сваім дахам, не перайшлі заўтра ў лагер маіх ворагаў.

– Яснавяльможны княжа, – заўважыў Кміціч, – я спадзяюся, сярод іх няма шведскіх паслугачоў.

Радзівіл уздрыгнуў і раптоўна спыніўся.

– Што ты хочаш гэтым сказаць?

– Нічога, вяльможны княжа, я хацеў толькі сказаць, што там бавяцца годныя ваяры.

– Хадзем! Час пакажа і Бог рассудзіць, хто з іх годны ваяр... Хадзем!

Каля самых дзвярэй стаялі дванаццаць пажаў, цудоўных хлопчыкаў у пёрах і аксаміце. Убачыўшы гетмана, яны сталі двума шэрагамі; князь, падышоўшы да дзвярэй, спытаў:

– А ці вяльможная княгіня ўжо ў зале?

– У зале, яснавяльможны княжа, – адказалі хлопчыкі.

– А ягамосці паслы?

– Таксама.

– Адчыняй!

Абедзве палавінкі дзвярэй разнасцежыліся імгненна, струмень святла пырснуў на гетмана і асвятліў яго магутную постаць; у суправаджэнні Кміціча і пажаў Радзівіл падняўся на ўзвышэнне, дзе стаялі крэслы для ганаровых гасцей. У зале адразу пачаўся рух, усе позіркі звярнуліся да князя, і вокліч вырваўся з сотняў рыцарскіх грудзей.

– Няхай жыве Радзівіл! Няхай жыве Радзівіл, наш гетман! Няхай жыве Радзівіл!

Князь ківаў галавою і махаў рукою, потым пачаў вітаць гасцей, якія паўставалі са сваіх месцаў, калі ён падымаўся, а цяпер тоўпіліся на ўзвышэнні. У тлуме шляхты, акрамя самой княгіні, былі два шведскія пасланцы, пасол маскоўскі, ваявода вендэнскі, біскуп Парчэўскі, ксёндз біскуп Белазор, пан Камароўскі, пан Межаеўскі, пан Глябовіч, стараста жамойцкі і швагер гетмана, малады Пац, палкоўнікі Ганхоф і Мірскі, пасол герцага Курляндскага Вайсэнгоф і некалькі паняў з атачэння княгіні. Гетман, як і належала ветліваму гаспадару, спачатку прывітаў амбасадараў, абмяняўшыся з імі кампліментарамі, потым павітаўся ўжо з іншымі; пасля, сеўшы ў крэсла з гарнастаевым балдахінам, ён пачаў глядзець на залу, дзе ўсё яшчэ чуліся крыкі:

– Няхай жыве наш гетман! Няхай жыве!

Кміціч, схаваўшыся за балдахінам, таксама глядзеў на натоўп. Позірк яго прабягаў па тварах, шукаючы сярод іх мілыя рысы той, якая ў гэтую хвіліну валодала сэрцам і душою рыцара. Сэрца калацілася ў яго ў грудзях. «Яна тут! Праз хвіліну я ўбачу яе, паразмаўляю з ёю!» – паўтараў ён сабе ў душы. І шукаў, шукаў прагна, трывожна. Вунь там, па-над пёрамі веера відаць нечыя чорныя бровы, белае чало і светлыя валасы. Гэта яна! Кміціч стаіў дыханне, нібы баючыся спудзіць прывід; але вось дама абмахваецца веерам, твар адкрываецца – не, не Алечка гэта, не яна, мілая, дарагая! Позірк яго скіроўваецца далей, акідае цудоўныя постаці, слізгае па пёрах, атласах, па тварах, падобных да пышнага квету, і падманваецца кожнае імгненне. Не яна, не, не яна! Але вось нарэшце ў глыбіні залы, пад акном прамільгнула штосьці белае, і ў рыцара памутнела ў вачах – гэта Алечка, яна, мілая, дарагая!.. Капэла зноў пачынае граць, натоўп рухаецца міма, кружацца пані, мільгаюць прыбраныя кавалеры, а ён, нібы аслеплы й аглухшы, нічога не бачыць, акрамя яе, і глядзіць так прагна, нібы першы раз яе ўбачыў. Як быццам гэта тая ж панна Аляксандра з Вадоктаў, і ўсё ж не тая. У гэтай велізарнай зале, у гэтым натоўпе яна здаецца яму меншай, і тварык у яе маленькі, зусім нейкі дзіцячы. Так бы вось узяў яе на рукі ды прыціснуў да сэрца! І ўсё ж такі яна ўсё тая ж, хоць і іншая; тыя ж рысы, тыя ж салодкія вусны, тыя ж вейкі, ад якіх на шчочкі падае цень, то ж яснае чало, спакойнае, мілае! Успаміны маланкай праносяцца ў галаве пана Андрэя: чалядня ў Вадоктах, дзе ён упершыню яе ўбачыў, ціхі пакойчык, у якім яны сядзелі разам. Якая асалода нават толькі прыгадваць пра гэта! А гэтая паездка на санях у Мітруны, калі ён яе цалаваў!.. Гэта пасля ўжо людзі разлучылі іх, падбухторылі яе супраць яго.

«О, каб жа іх пярун пабіў! – усклікнуў ў душы Кміціч. – Чым валодаў я і што страціў! Якой блізкай была яна і якая цяпер далёкая!» Сядзіць воддаль, як чужая, і нават не падазрае, што ён тут! Гнеў, але разам з тым і бязмежнае шкадаванне ахапілі пана Андрэя, шкадаванне, якое ён выліў ў душы ў адным толькі воклічы, так і не зьяцеліся з яго вуснаў: «Эх, Алечка, Алечка!» Шмат разоў пан Андрэй папракаў сябе за старыя свае правіны, раз-пораз гатовы быў уласным людзям загадаць, каб расцягнулі яго на лаўцы ды ўляпілі сотню бізуноў; але ніколі не душыў яго гэткай гнеў, як цяпер, калі ён зноў убачыў яе пасля доўгай разлукі, яшчэ больш цудоўную, чым заўсёды, яшчэ больш

цудоўную, чым ён уяўляў сабе. У гэтую хвіліну ён гатовы быў разадраць сябе, але ён быў на людзях, у натоўпе шляхты, а таму толькі сціскаў зубы і, нібы жадаючы яшчэ мацней абразіць сваю душу, паўтараў у думках: «Так табе і трэба, дурань! Так табе і трэба!»

Тым часам гукі капэлы зноў аціхлі, і пан Андрэй пачуў голас гетмана:

– Хадзі за мной!

Кміціч нібы прачнуўся ад сну. Князь спусціўся з узвышэння і ўмяшаўся ў натоўп гасцей. На твары яго гуляла зычлівая, лагодная ўсмешка, якая, здавалася, надавала яго постаці яшчэ больш велічы. Гэта быў той самы напышлівы ўладар, які ў свой час, прымаючы ў Непарэнце каралеву Марыю Людвіку, здзіўляў і агаломшваў французскіх прыдворных не толькі раскошай, але і свецкасцю свайго двара; той самы валадар, пра якога з такім захапленнем пісаў Жан Лябурэр у справаздачы пра сваё падарожжа. Цяпер ён раз-пораз спыняўся каля шаноўных паняў, паважных шляхціцаў ды палкоўнікаў і для кожнага знаходзіў ласкавае слова, здзіўляючы гасцей сваёй памяццю і тут жа скараючы іхнія сэрцы. Позіркі прысутных скіроўваліся на яго ўсюды, дзе толькі ён з'яўляўся. Паволі наблізіўшыся да расейскага мечніка, князь звярнуўся да старога з наступнымі словамі:

– Дзякуй табе, мой стары сябра, за тое, што ты прыехаў, хоць я і меў бы права злавацца на цябе. Ад Білевічаў да Кейданаў не сто міляў, а ты ў маім доме *para avis*⁷.

– Яснавяльможны княжа, – з нізкім паклонам адказаў мечнік, – шкоду наносіць айчыне той, хто адбірае ў цябе час.

– А я ўжо задумаў адпомсціць табе і ўчыніць наезд на Білевічы; спадзяюся, ты б ветліва прыняў старога таварыша-ваяра.

Пачуўшы такія словы, мечнік пачырванеў ад шчасця, а князь між тым працягваў:

– Ды вось часу, часу ўсё замала! Але калі станеш выдаваць сваю сваячку, унучку нябожчыка пана Гераклія, на вяселлейка абавязкова прымчу, гэта ўжо абавязак мой перад вамі абаімі.

– Пашлі Божа дзеўцы шчасця як хутчэй! – усклікнуў мечнік.

– А пакуль што я прашу вітаць пана Кміціча, харунжага аршанскага, з тых Кміцічаў, якія Кішкам, а праз Кішкаў і Радзівілам крэўныя. Ты павінен быў чуць гэтае прозвішча ад Гераклія, бо ён Кміцічаў любіў, як сваіх братоў.

– Чалом, чалом, пане Кміціч! – двойчы паўтарыў мечнік, які, даведаўшыся з вуснаў князя аб тым, які вядомы род Кміцічаў, набраўся павагі да маладога рыцара.

– Вітаю пана мечніка, і я ўвесь да вашых паслуг, – смела і не без пэўнай ганарлівасці прамовіў пан Андрэй. – Пан палкоўнік Гераклі быў мне бацькам і дабрадзеям, і хоць пазней разладзілася справа, распачатая ім, аднак жа я не перастаў любіць усіх Білевічаў гэтак, як калі б у іхніх жылах цякла мая ўласная кроў.

---

⁷ Рэдкі птах (лац.).

– Асабліва, – падхапіў князь, папросту паклаўшы руку на плячо маладому чалавеку, – не перастаў ён любіць пэўную панну Білевіч, у чым даўно мне адкрыўся.

– І кожнаму гэта скажу, не тоячыся! – з запалам усклікнуў Кміціч.

– Цішэй, цішэй! – перапыніў яго князь. – Вось бачыш, пане мечнік, не кавалер гэта – агонь, таму і нарабіў сяго-таго; але ж малады ён, ды й пад асаблівым маім заступніцтвам, вось таму і маю я надзею, што, калі мы ўдвух з ім пачнем маліць шаноўны трыбунал аб дараванні, з нас будзе зняты прысуд.

– Яснавяльможны княжа, вы можаш зрабіць усё, што толькі пажадаеце, – адказаў мечнік.

– Няшчасная вымушана будзе выклікнуць, як паганская жрыца Аляксандру: «А хто ж супроць цябе ўстоіць?» А мы, як той Аляксандр Македонскі, будзем задаволеныя гэтай варажбою, – засмяўся князь. – Але досыць пра гэта! Праводзь ж нас зараз да тваёй сваячкі, я таксама буду рады ўбачыць яе. Трэба паправіць справу пана Гераклія, якая была разладзілася.

– Да тваіх паслуг, яснавяльможны княжа. Яна вунь там сядзіць пад апекай пані Вайніловіч, нашай сваячкі. Прашу толькі мне прабачыць, калі дзяўчына збянтэжыцца: не было ў мяне часу папярэдзіць яе.

Засцярогі мечніка былі слушнымі. На шчасце, Аляксандра ўбачыла пана Андрэя побач з гетманам не ў той самай хвілі, таму яна магла крыху ачомацца, але напачатку ледзьве не страціла прытомнасць. Яна спалатнела, ногі ў яе аслаблі; яна глядзела на маладога рыцара гэтак, як глядзяць на здань, што з’явілася з таго свету. Доўга не хацела яна верыць сваім вачам. Яна ж сабе думала, што гэты няшчасны хлопец бадзьецца дзесьці па лясах, без даху над галавою, пакінуты ўсімі, што яго пераследуюць законам, як дзікага зверу, або ён у вязніцы распачным позіркам глядзіць скрозь краты на вясёлы свет Божы. Аднаму Богу вядома, які жаль да гэтага згубленага чалавека змушаў часам трымцець яе грудзі, аднаму Богу вядома, колькі слёз яна праліла ў самоце, аплакваючы яго долю, такую ліхую, але такую заслужаную, – а тым часам ён тут, у Кейданах, побач з гетманам, свабодны, ганарлівы, у парчы і аксаміце, з палкоўніцкім буздыганам за поясам, з паднятым чалом, з фанабэрыстым і ўладным маладым тварам; і сам вялікі гетман, сам Радзівіл папросту кладзе яму руку на плячо. Дзіўныя, супярэчлівыя пачуцці авалодалі раптам сэрцам дзяўчыны: і пачуцце велізарнай палёгкі, нібыта гара звалілася з плячэй, і як бы прыкрасць праз тое, што марныя былі ўсе яе шкадаванні, усе пакуты; і тое расчараванне, якое адчувае любая сумленняя душа пры выглядзе поўнай беспакаранасці за гэтакія цяжкія грахі й правіны; але і радасць, і ўласная слабасць, і здзіўленне, якое мяжуе са страхам, перад гэтым юнаком, які здолеў выбрацца з такой бездані.

Тым часам князь, мечнік і Кміціч скончылі размову і скіраваліся да яе. Дзяўчына стуліла вочы і падняла плечы, нібы птушка, якая хоча схваць галаву пад крыло. Яна была ўпэўненая, што яны ідуць да яе. Не ўздываючы вачэй, яна бачыла іх, чула, што яны набліжаюцца, што падышлі ўжо да яе, што

спыніліся. Яна так была ў гэтым упэўнена, што, не ўздываючы павек, раптам паднялася і нізка пакланілася князю.

А ён і сапраўды ўжо стаяў перад ёю.

– Ах, Божа! – усклікнуў ён. – То я цяпер і не дзіўлюся маладому чалавеку, бо гэта ж сапраўды кветка расцвіла... Вітаю цябе, мая панна, вітаю ад усёй душы і сэрца дарагую ўнучку майго Білевіча. Ці пазнаеш ты мяне?

– Пазнаю, вяльможны княжа! – адказала дзяўчына.

– А я ж бы цябе і не пазнаў, бо апошні раз бачыў цябе дзяўчынкаю, якая яшчэ не расцвіла і не ў такім уборы была, як сёння. Ссунь жа гэтыя фіранкі з вачэй! Далібог, шчаслівы той лавец, які вылавіць такую пярліну, і няшчасны той, хто меў і страціў яе. Вось жа стаіць перад табою такі няшчасны ў асобе гэтага кавалера. Ці пазнаеш таксама яго?

– Пазнаю, – прашаптала панна Аляксандра, не ўздываючы вачэй.

– Вялікі ён грэшнік, і я прывёў яго да цябе на пакаянне. Накладзі на яго якую хочаш кару, панна, але не адмаўляй яму ў адпушчэнні грахоў, каб у распачы не нарабіў ён яшчэ больш цяжкіх.

– Тут князь звярнуўся да мечніка і пані Вайніловіч:

– Не будзем чапаць маладых асобаў, шаноўнае панства, не належыць прысутнічаць пры споведзі, а мне гэта і мая вера забараняе.

Праз хвіліну пан Андрэй і панна Аляксандра засталіся адны. Сэрца калацілася ў яе ў грудзях, як у галубкі, над якой павіс шуляк; але і ён быў усхваляваны. Яго ў гэтай хвілі пакінула звычайная смеласць, гарачнасць і самаўпэўненасць. Доўгі час яны абое маўчалі. Нарэшце ён першы загаварыў нізкім, здушаным голасам:

– Ты не чакала ўбачыць мяне тут, Алечка?

– Не, – прашаптала дзяўчына.

– Далібог, калі б нейкі татарын стаяў каля цябе, ты б не была гэткай напалоханай. Не бойся! Паглядзі, колькі тут народу. Ніякай крыўды я табе не ўчыню. Ды калі б і адны мы былі, табе было б няма чаго баяцца, я ж даў сабе прысягу шанаваць цябе. Павер мне! На імгненне яна ўзняла вочы і паглядзела на яго.

– Як жа мне верыць табе?

– Грашыў я, гэта праўда; але ўсё прайшло і больш не паўторыцца. Калі пасля двубою з Валадыёўскім ляжаў я на ложку і быў паміж жыццём і смерцю, то я сабе сказаў: «Не будзеш ты больш браць яе ні сілай, ні шабляй, ні куляй, заслужыш любоў яе добрымі справамі і вымаліш у яе дараванне! І ў яе сэрца не камень, аціхне гнеў яе, убачыць яна, што ты выправіўся, і даруе!» Вось так даў я сабе прысягу выправіцца і выканаю яе!.. А тут і Бог паслаў мне сваё дабраслаўненне: прыехаў Валадыёўскі і прывёз мне грамату на набор войска. Ён мог і не аддаць мне гэтую грамату, але чалавек ён годны і ўручыў мне яе! Не было мне ўжо цяпер патрэбы ў суды з'яўляцца, зрабіўся я гетману падсудным. Як бацьку роднаму, пакаяўся я князю ва ўсіх грахах, і ён не толькі дараваў мне, але абяцаў усю справу залагодзіць і абараніць мяне ад нядобразычліўцаў. Няхай дабраславіць яго Бог! Не буду я выгнанцам, панна

Аляксандра, з людзьмі заміруся, зноў вярну сваю славу, айчыне паслужу, сплачу за ўчыненыя крыўды... Алечка, што ж ты на гэта скажаш? Ці не скажаш мне добрага слова? Ён скіраваў на яе погляд і малітоўна склаў рукі.

– Ці магу я верыць табе? – спытала дзяўчына.

– Можаш, далібог, ды й павінна! – адказаў Кміціч. – Ты паглядзі: і князь гетман, і пан Валадыёўскі паверылі мне. Ведаюць яны ўсе мае правіны, і ўсё-такі паверылі мне. Вось бачыш! Чаму ж ты адна не хочаш мне верыць?

– Я ж бачыла людскія слёзы, што ліліся па тваёй віне. Бачыла магілы, якія не зараслі яшчэ травой...

– Магілы травой пазарастаюць, а слёзы я сам табе высушу.

– Спачатку гэта самі зрабіце, васпане.

– Ты мне толькі надзею падай, што як зраблю я гэта, то цябе зноў знайду.

Добра табе казаць: «Спачатку сам зрабі!» А калі я зраблю, а ты тым часам выйдзеш за іншага? Барані Божа, не дай Божа такога мне спазнаць, я ж проста звар’яцею! Панам Богам малю цябе, Алечка, дай мне слова, што я не страчу цябе, пакуль заміруся з вашаю шляхтай. Памятаеш: ты ж сама мне пра гэта напісала? Я захоўваю твой ліст, і калі мне вельмі цяжка на душы, перачытваю яго зноў і зноў. Нічога я больш не прашу, скажы толькі мне яшчэ раз, што будзеш чакаць мяне, што не пойдзеш за каго іншага!

– Вы ведаеце, васпане, мне паводле тастаманту няможна пайсці за іншага. Я магу толькі сысці ў кляштар.

– Вось гэта б ты мне дагадзіла! Дзеля Хрыста і думаць кінь пра кляштар: у мяне пры адной думцы пра гэта мароз па скуры дзярэ. Кінь, Алечка, а не тое я пры ўсім народзе ўкленчу перад табою і буду маліць не рабіць гэтага. Я ведаю, ты адмовіла пану Валадыёўскаму, ён сам мне пра гэта распавёў. Ён жа і падштурхоўваў мяне да таго, каб я скарыў тваё сэрца добрымі справамі. Але да чаго ўсе гэтыя добрыя справы, калі ты сыдзеш у кляштар? Ты мне скажаш, што дабро трэба рабіць дзеля добра, а я табе адкажу, што люблю цябе адчайна і ведаць нічога не хачу. Калі ты з’ехала з Вадоктаў, я, ледзьве падняўшыся з ложка, кінуўся шукаць цябе. Харугву набіраў, хвіліны вольнай не было, не было калі ні паесці, ні паспаць, а я ўсё шукаў цябе. Такая ўжо мая доля, што без цябе няма мне жыцця, няма мне спакою! Гэтак вось яно ўсё за мяне ўчапілася! Аднымі ўздыханнямі жы яў. Даведаўся нарэшце, што ты ў пана мечніка ў Білевічах. Гэтак, скажу табе, я, як з тым мядзведзем, змагаўся з самім сабою: ехаць, не ехаць... Аднак жа пабаяўся ехаць, каб не апаіла ты мяне жоўцю. Сказаў, урэшце сабе: нічога добрага я яшчэ не зрабіў, то й не паеду... Але вось князь, дарагі бацька мой, злітаваўся нада мною і паслаў чалавека прасіць вас прыехаць у Кейданы, каб я хоць наглядзецца мог на цябе... На вайну ж ідзём. Я не прашу, каб ты заўтра ж за мяне выйшла. Але калі добрае слова ад цябе пачую, калі толькі ўпэўненасць займею, лягчэй мне стане. Адзіная ты мая! Не хачу я гінуць, але ў бітве ўсё можа стацца: не буду ж я хавацца за чужыя спіны... таму павінна ты дараваць мне, як даруюць грахі чалавеку, які памірае.

– Беражы цябе Божа, пане Андрэй, і няхай наставіць ён цябе на шлях праўдзівы! – адказала дзяўчына лагодным голасам, з якога пан Андрэй адразу зразумеў, што словы яго падзейнічалі.

– Золатка ты маё! Дзякуй табе і на тым. А ў кляштар не пойдзеш?

– Пакуль што не.

– Хай цябе Бог дабраслаўляе!

І як вясною знікаюць снягі, так паміж імі пачаў знікаць недавер, і яны адчулі большую блізкасць, чым за хвіліну да гэтага. На сэрцы ў іх стала лягчэй, вочы ў абаіх пасвятлелі. А яна ж нічога яму і не абяцала, і ў яго хапіла розуму нічога не прасіць. Але яна сама адчувала, што нельга, нядобра адрэзаць яму шляхі да выпраўлення, пра якія ён казаў з такою шчырасцю, а ў шчырасці яго яна ні хвіліны не сумнявалася: не гэтакі ён быў чалавек, каб нешта проста ўдаваць. Але галоўнай прычынай, чаму яна не адштурхнула яго зноў і пакінула яму надзею, было тое, што ў глыбіні душы яна яшчэ кахала яго. Цяжар расчараванняў, горычы і пакут пахаваў гэтую любоў; але яна жыла, заўсёды гатовая верыць і дараваць бясконца. «Нельга судзіць пра яго з ягоных учынкаў, напраўду ён лепшы, – думала дзяўчына, – і няма ўжо больш тых, хто штурхаў яго на злачынствы; у распачы ён можа зноў спатыкнуцца, то няхай жа ніколі не адчайваецца». І добрае яе сэрца ўзрадавалася з таго, што яна яму даравала. На шчоках панны зайграў румянец, свежы, як ружа, акропленая ранішняй расою; жвава і радасна заззяў яе позірк, нібы азараючы ўсю залу. Людзі праходзілі паўз іх і захапляліся цудоўнаю парай, бо такога кавалера і такую панну цяжка было знайсці ва ўсёй гэтай зале, дзе сабраўся ўвесь квет шляхціцаў і шляхцянак. Пры гэтым абое яны, нібы змовіўшыся, апрануліся аднолькава: на ёй таксама была сукенка са срэбнай парчы і блакітны кунтуш з венецыянскага аксаміту. «Відаць, брат з сястрою», – выказвалі здагадку тыя, хто не ведаў іх; але іншыя адразу звычайна адказвалі: «Не можа быць, надта ўжо ён вачыма яе галубіць». Тым часам маршалак падаў знак, што час сядзець за стол, і ў зале адразу ўсчаўся рух. Граф Лёвенгаўпт, увесь у карунках, ішоў наперадзе пад руку з княгіняй, шлейф якой неслі два надзвычай прыгожыя пажы; услед за імі барон Шытэ вёў пані Глябовіч і йшлі біскуп Парчэўскі з ксяндзом Белазорам, абодва змрочныя, нечым вельмі прыгнечаныя. Князь Януш, які саступіў першае месца ў працэсіі гасцям, але які за сталом потым заняў самае высокае месца побач з княгіняю, цяпер вёў пані Корф, жонку вендэнскага ваяводы, якая вось ужо тыдзень як гасцявала ў замку. Так пасоўвалася цэлая чарада параў, выгінаючыся і пераліваючыся шматколернай стужкаю, Кміціч вёў панну Аляксандру, якая злёгка абAPERлася на яго руку; палаючы, як паходня, пан Андрэй паглядаў збоку на яе далікатны тварык; ён быў шчаслівы, валадар над валадарамі, бо побач быў яго найкаштоўнейшы скарб. Гэтак, ідучы плаўна пад гукі капэлы, госці ўвайшлі ў сталовую залу, што ўяўляла сабою як бы цэлы асобны будынак. Стол, пастаўлены падковаю, быў падрыхтаваны на трыста персон і прагінаўся пад золатам і срэбрам. Князь Януш, як адзін з уладароў дзяржавы і сваяк шматлікіх каралёў, заняў побач з

княгіняй самае высокае месца, а госці, праходзячы паўз іх, нізка кланяліся і займалі месцы паводле тытулу і годнасці.

Але уяўлялася гасцям, што гетман памятае: гэта апошняя бяседа перад жахлівай вайною, у якой будуць вырашаны лёсы вялікіх дзяржаў, бо не было на яго абліччы спакою. Дарэмна намагаўся ён усміхацца і здавацца вясёлым: выгляд у яго быў такі, нібы яго спальваў ўнутраны пажар. Часамі воблака завісала на грозным яго чале, і тыя, што сядзелі побач, заўважалі, як праступаюць на ім кроплі поту; раз-пораз яго пранізлівы позірк, слізгануўшы па тварах гасцей, спыняўся на тварах асобных палкоўнікаў; потым князь зноў нахмарваў ільвіныя бровы, нібы працяты болем або ахоплены гневам пры выглядзе нейкай асобы. І дзіўная справа! Вяльможы, якія сядзелі побач з ім: паслы, біскуп Парчэўскі, ксёндз Белазор, Камароўскі, Межаеўскі, Глябовіч, вендэнскі ваявода ды іншыя, – таксама былі надта знерваваныя і збянтэжаныя. На двух канцах велізарнай, пастаўленага падковаю стала ўжо чуўся, як заўсёды на балях, вясёлы і шумны гоман, а каля вяршыні яго бяседнікі захоўвалі панурае маўчанне, або абменьваліся шэптам кароткімі словамі ці няўважліва і як быццам устрывожана пераглядаліся адзін з адным. Зрэшты, у гэтым не было нічога дзіўнага, бо на ніжніх канцах сядзелі палкоўнікі й рыцары, якім блізкая вайна пагражала, самае большае, смерцю. Лягчэй быць забітым на вайне, чым несці за яе цяжар адказнасці. Не будзе турбавацца душа жаўнера, калі, адкупіўшы крывёю грахі, ён будзе ўзносіцца з поля бітвы на неба, і толькі той цяжка схіліць галаву, толькі той будзе гутарыць у душы з Богам і сумленнем, хто напярэдадні вырашальнага дня не ведае, чару якога пітва ён падасць раніцою айчыне. Гэтак на ніжніх канцах стала і тлумачылі неспакой князя.

– Ён перад вайною заўсёды такі, бо з уласнай душою гутарыць, – тлумачыў Заглобе стары палкоўнік Станкевіч. – Але чым ён больш пануры, тым горш для ворага, бо ў дзень бітвы будзе напэўна вясёлы.

– Леў і тое пабурквае перад бойкаю, каб больш на няпрямую раз’юшыцца, – заўважыў пан Заглоба, – што ж да вялікіх ваяроў, то ў кожнага свой нораў. Ганібал, здаецца, гуляў у косці, Сцыпіён Афрыканскі чытаў вершы, пан Каяцпольскі, бацька наш, заўсёды пра кабетак любіў пагаварыць, ну а мне перад бітвай паспаць бы лішнюю гадзіну ды й чарку кульнуць з сябрамі я таксама не супраць.

– Зірніце, ксёндз біскуп Парчэўскі таксама ўвесь як бы спалатнеў! – сказаў Станіслаў Сکشэўскі.

– Гэта таму, што ён сядзіць за кальвінісцкім сталом і са стравамі лёгка можа праглынуць што-небудзь нячыстае, – растлумачыў напэўно Заглоба. – Да напояў, кажуць старыя, нячыстай сіле доступу няма, іх усюды можна піць, а вось ежы, асабліва супоў, трэба асцерагацца. Так было і ў Крыме, калі я сядзеў там у няволі. Татарскія мулы, або па-нашаму ксяндзы, так умелі прыгатаваць бараніну з часныком, што толькі пакаштуеш – і ўжо гатовы й веры зрачыся, і ў іхняга махляра-прарока паверыць.

– Тут пан Заглоба яшчэ больш сцішыў голас:

– Я пра князя не кажу, ну а ўсё-ткі мая парада вам, сябры, перажагнаць страву, на ўсялякі выпадак.

– Ну што ты, пан, кажаш! Хто перад ядою даручыў сябе Богу, з тым нічога не можа стацца: у нас у Вялікапольшчы процьма лютэран і кальвіністаў, а я нешта не чуў, каб яны наводзілі чары на ежу.

– У вас у Вялікапольшчы процьма лютэранаў і кальвіністаў, вось яны са шведамі адразу і схаўрусаваліся, – адрэзаў пан Заглоба, – а цяпер і зусім сяброўства з імі завялі. Я на месцы князя сабак бы нацкаваў на гэтых паслоў, а не набіваў ім каўбухі прысмакамі. Вы толькі паглядзіце на гэтага Лёвенгаўпта. Жарэ так, нібыта праз месяц яму вярнуць да нагі прывязаць і гнаць на кірмаш павінны. Яшчэ і для жонкі з дзеткамі поўныя кішэні прысмакаў панапихвае. Я ўжо забыўся, як тую іншую заморскую птушку зваць... Як, ага, той яго...

– Ты, бацька, у Міхала запытай, – сказаў Ян Скішэтускі.

Пан Міхал сядзеў непадалёк, але нічога не чуў, нічога не бачыў, бо леваруч ад яго сядзела Альжбета Сяляўская, шануюная панна, гадоў гэтак сарака, а праваруч – Аляксандра Білевіч, а адразу за ёю Кміціч. Панна Альжбета трэсла над маленькім рыцарам галавою, упрыгожанай пёрамі, і нешта надзвычай жвава яму распавядала, а ён, глядзячы на яе замгнёным позіркам, раз-пораз падтакваў: «Праўда, літасцівая панна, далібог, праўда!» – але не разумеў ні слова, бо ўсе яго ўвага была скіраваная ў іншы бок. Ён лавіў словы панны Аляксандры, шлох яе парчовае сукенкі, і ад шкадавання ў яго тапырыліся вусікі, нібыта ён хацеў запалохаць імі панну Альжбету. «Што за цудоўная дзяўчына! Што за прыгажуня! – казаў ён сам сабе. – Злітуйся, Божа, над мною, убогім, бо няма сіраты горшага за мяне. Так хочацца мне мець сваю любую, проста ўся душа змарнела, а на якую дзяўчыну ні зірну, там ужо іншы жаўнер на пастоі. Куды ж мне, няшчаснаму бадзягу, дзявацца?»

– А што ты, пане, думаеш рабіць пасля вайны? – спытала раптам панна Альжбета Сяляўская, склаўшы губкі «сэрцайка» і старанна абмахваючыся веерам.

– У кляштар пайду! – злосна адказаў маленькі рыцар.

– А хто гэта на бяседзе пра кляштар распавядае? – весела крыкнуў Кміціч, нагнуўшыся да яго за спінай панны Аляксандры. – Ага, ды гэта пан Валадыёўскі!

– А ў васпана гэта не ў галаве? А я веру! – сказаў пан Міхал.

Але тут у вушах яго пачуўся салодкі голас панны Аляксандры:

– Ды й васпану няма чаго думаць пра гэткае. Бог дасць табе жонку па сэрцы, мілую і такую ж годную, як сам васпан.

Шануюны пан Міхал адразу расчуліўся:

– Ды няхай бы мне хто на флейце зайграў, і тое мне не было б больш прыемна чуць!

Гоман за сталом усё мацнеў і перапыніў далейшую размову, ды й справа дайшла ўжо да келіхаў. Госці ўсё больш жвавелі. Палкоўнікі спрачаліся пра будучую вайну, хмарачы бровы і кідаючы вогненныя позіркы. Пан Заглоба на

ўвесь стол распавядаў пра аблогу Збаража, і слухачоў ажно кідала ў жар, а іх сэрцы напаўняліся адвагаю і натхненнем. Здавалася, дух неўміручага Ярэмы Вішнявецкага зляцеў у гэтую залу і волатаўскім подыхам напоўніў душы ваяроў.

– Вось гэта быў вайскавод! – сказаў заслужаны палкоўнік Мірскі, які камандаваў усімі гусарамі Радзівіла.

– Адзін раз толькі я яго бачыў, але і ў часіну смерці буду памятаць. – Юпітэр з грыватамі ў руках! – выгукнуў стары Станкевіч. – Калі б ён быў жывы, не дайшлі б мы да такога ганьбы! – Так! Ён тады за Ромнамі загадаў лес сячы, каб расчысціць сабе дарогу да ворагаў.

– Ён – здабыўца вікторыі пад Берастэчкам.

– І ў самую цяжкую часіну Бог забраў яго!..

– Бог забраў яго ў нас, – узвысіўшы голас, паўтарыў Сکشэтускі, – але застаўся яго завет будучым вайскаводам, валадарам і ўсёй Рэчы Паспалітай: ні з якім ворагам не весці перамоваў, а ўсіх біць!

– Не весці перамоваў! Біць! – паўтарылі дзясяткі два моцных галасоў.

– Біць! Біць!

Эмоцыі віравалі ў зале, кроў кіпела ў ваяроў, погляды зіхцелі, і ўсё больш распалляліся падголеныя галавы.

– Наш князь, наш гетман будзе выканаўцам ягонага завету! – прамовіў Мірскі.

Але тут велізарны гадзіннік, размешчаны на хорах, пачаў адбіваць поўнач, і ў тую ж хвіліну задрыжалі мury, жалобна зазвінелі шыбы, і гром салюту пачуўся ў двары замка.

Размовы змоўклі, запанавала цішыня.

Раптам з верхняга канца стала пачуліся крыкі:

– Біскуп Парчэўскі самлеў! Вады!

Усчаўся вэрхал. Некаторыя госці падхапіліся з месцаў, каб лепей разгледзець, што ж там здарылася. Біскуп не самлеў, але адчуў такую слабасць, што маршалак быў змушаны падтрымліваць яго ззаду за плечы, а жонка вендэнскага ваяводы пырскала яму ў твар вадою.

У гэтай хвілі другі залп салют страсянуў шыбы, за ім трэці, чацвёрты...

– Vivat Рэч Паспалітая! Pereant hostes!⁸ – крыкнуў пан Заглоба. Аднак новыя залпы гармат заглушылі яго словы. Шляхта пачала лічыць гэтыя залпы:

– Дзесяць, адзінаццаць, дванаццаць ...

Шыбы кожны раз адказвалі бразгатам. Ад страсення паветра дрыжала полымя свечак.

– Трынаццаць, чатырнаццаць!.. Ксёндз біскуп быў не прывыклы да страляніны. Спалохаўся і толькі ўцеху сапсаваў, бо і князь таксама ўстрыжываўся. Паглядзіце, які сядзіць хмурны... Пятнаццаць, шаснаццаць ... Ну і паляць, як у сапраўднай бітве! Дзевятнаццаць, дваццаць!

– Цішэй там! Князь хоча прамаўляць! – закрычалі раптам з розных канцоў стала.

---

⁸ Няхай загінуць ворагі! (лац.).

– Князь хоча прамаўляць!

Запанавала мёртвая цішыня, і ўсе погляды скіраваліся на Радзівіла, які стаяў магутны, як волат, з келіхам у руцэ. Але што за відовішча ўразіла погляды бяседнікаў!..

Твар князя ў гэтую хвіліну падаўся гасцям проста жаклівым: ён быў не бледны, а сіні; удаваная, ненатуральная ўсмешка спазмам перакрывіла яго. Дыханне яго, заўсёды хапатлівае, стала яшчэ больш перарывістым, шырокія грудзі ўздымаліся пад залатой парчою, вочы былі напалову схаваныя пад павекамі, і нейкі жах застыў на гэтым буйным твары, і адчуваўся той холад, які праступае ў рысах чалвека, які канае.

– Што з князем? Што здарылася? – са страхам шапталі наўкола.

І сэрцы ва ўсіх сціснуліся ад злавеснага прадчування; людзі застылі ў трывожным чаканні. А ён між тым загаварыў кароткім, дрыготкім ад астмы голасам:

– Дарагія госці! Шмат каго з вас здзівіць, а можа быць, і спалохае мой тост... але ... хто адданы мне і мне верыць ... хто сапраўды хоча добра бацькаўшчыне... хто шчыры сябар майго дому... той ахвотна падыме свой келіх... і паўторыць за мною:

– *Vivat Carolus Gustavus rex*⁹... які, пачынаючы з гэтага дня, літасцівы наш валадар!

– *Vivat!* – падхапілі паслы Лёвенгаўпт і Шытэ ды яшчэ дзясяткі два афіцэраў іншаземных войскаў. Аднак у зале запанавала няное маўчанне. Палкоўнікі й шляхта агаломшана пераглядаліся, нібы пытаючыся адзін у аднаго, ці князь раптам не звар’яцеў. Урэшце з розных канцоў стала данесліся галасы:

– Ці мы нешта недачулі тут? Што ўсё гэта значыць?

Потым зноў запанавала цішыня. Неапісальны жах і здзіўленне адбіліся на тварах, і ўсе погляды зноў звярнуліся на Радзівіла, а ён усё стаяў і дыхаў глыбока, быццам скінуў з плячэй самы вялікі цяжар. Колеры павольна вярталіся на яго аблічча; звяртаючыся да Камароўскага, ён сказаў:

– Час абвясціць дамову, якую мы сёння падпісалі, каб усе ведалі, чаго належыць трымацца. Чытай, ваша міласць!

Камароўскі падняўся, разгарнуў скрутак, што ляжаў перад ім, і пачаў чытаць жудасную дамову, якая пачыналася словамі:

«Не ведаючы ў цяперашні смутны час магчымасці лепш і больш дабрадзейна ўчыніць і страціўшы ўсялякае спадзяванне на дапамогу Яго вялікасці караля, мы, кіраўнікі і станы Вялікага Княства Літоўскага, змушаныя да таго неабходнасцю, аддаёмся пад заступніцтва Яго вялікасці караля шведскага на ніжэйвыкладзеных умовах:

1) Супольна ваяваць супраць агульных ворагаў, з выняткам караля і Кароны Польскай.

---

⁹ Няахай жыве кароль Карл Густаў (лац.).

2) Вялікае Княства Літоўскае не будзе далучана да Швецыі, але злучана з ёю тою ж уніяй, якая дагэтуль існавала з Каронай Польскай, гэта значыць народ ва ўсім будзе роўны народу, сенат сенату, а рыцары рыцарам.

3) Свабода галасавання на соймах не будзе нікому забароненая.

4) Свабода рэлігіі будзе непарушная...»

Так чытаў Камароўскі ў ахопленай цішынёю і жахам зале, але калі ён дайшоў да параграфа: «Акт гэты подпісамі нашымі змацоўваем за нас і нашчадкаў нашых, прысягаем у тым і даём запаруку...», хваля нязгоды прабегла па зале, нібы першы подых буры ускалыхнуў лес. Але бура не паспела выліцца: сівы, як голуб, палкоўнік Станкевіч выгукнуў з мальбою ў голасе:

– Яснавяльможны княжа, мы не верым сваім вушам! Раны Хрыстовыя! Гэта ж прахам пойдзе ўся справа Уладзіслава і Жыгімонта Аўгуста! Ці памыслная гэта справа – выракацца братоў, выракацца айчыны і рабіць унію з ворагам? Успомні, княжа, чыё імя ты носіш, успомні заслугі, якія аказаў ты радзіме, незаплямленую славу свайго роду і парві ды растапчы ганебны гэты дакумент! Ведаю я, што прашу аб гэтым не ад аднаго свайго імя, але ад імя ўсіх прысутных тут вайскоўцаў і шляхты. Бо і нам належыць права вырашаць наш лёс. Вяльможны княжа, не рабі гэтага, яшчэ ёсць час! Злітуйся над сабою, злітуйся над намі, злітуйся над Рэччу Паспалітай!

– Не рабі гэтага! Злітуйся! Злітуйся! – пачуліся сотні галасоў.

І ўсе палкоўнікі падхапіліся з месцаў і пайшлі да Радзівіла, а сівы Станкевіч уклечыў пасярод залы, паміж двума канцамі стала, а адусюль ўсё гучней даносілася:

– Не рабі гэтага! Злітуйся над намі!

Радзівіл падняў сваю буйную галаву, і маланкі гневу збаранілі яго чало.

– Няўжо вам, панове, належыць, – раптам выбухнуў ён, – першымі падаваць прыклад непадпарадкавання? Няўжо ваярам належыць выракацца вайскавода, гетмана і выступаць супроць яго? Вы хочаце быць маім сумленнем? Вы хочаце вучыць мяне, як належыць учыніць дзеля карысці айчыны? Не соймак тут, і вас паклікалі сюды не для галасавання, а перад Панам Богам я сам адкажу! І ён ударыў сябе рукою ў грудзі і зіхоткім позіркам акінуў ваяркоў, а праз нейкую хвілю выгукнуў:

– Хто не са мною, той супраць мяне! Я ведаў вас, я прадбачыў, што будзе! Але ж ведайце: меч вісіць над вашымі галовамі!

– Яснавяльможны княжа! Пане наш гетман! – маліў стары Станкевіч. – Злітуйся над намі і над сабою!

Але старога перапыніў Станіслаў Скішэтускі, – ушчаперыўшыся сабе ў валасы, ён закрычаў голасам, поўным распачы:

– Не благайце яго – усё марна! Ён даўно гадаваў у сэрцы гэтую змяю! Гора табе, Рэч Паспалітая! Гора ўсім нам!

– Двое вяльможжаў на двух канцах Рэчы Паспалітай прадаюць айчыну! – усклікнуў Ян.

– Праклён гэтаму дому, ганьба і гнеў Божы!

Пачуўшы гэтыя словы, апамятаўся пан Заглоба.

– Спытайце ў яго, – крыкнуў, абураючыся, стары, – што ён узяў за гэта ад шведаў? Колькі яны яму адлічылі? Што яшчэ паабяцалі? Гэта Юда Іскарыйт! Каб табе памерці ў распачы! Каб род твой згас! Каб д’ябал забраў тваю душу! Зраднік! Зраднік! Тройчы здраднік!

У вялікай распачы Станкевіч вырваў з-за пояса сваю палкоўніцкую булаву і з ляскатам шпурнуў яе да ног князя. За ім кінуў булаву Мірскі, трэцім Юзафовіч, чацвёртым Гошчыц, пятым, бледны як труп, Валадыёўскі, шостым Аскерка – і пакаціліся па падлозе булавы; і ў той жа час у гэтым ільвіным логаве, проста ў вочы льву ўсё больш вуснаў паўтаралі страшнае слова:

– Зраднік! Зраднік!

Кроў ударыла ў галаву пыхліваму магнату, ён увесь ссінеў і, здавалася, зараз як нежывы абрынецца пад стол.

– Ганхоф і Кміціч, да мяне! – зароў ён жахлівым голасам. У тую ж хвіліну чатыры палавінкі дзвюх дзвярэй з лясканнем разнасцежыліся, і ў залу ўвайшлі атрады шатландскай пяхоты, пагрозныя, нямыя, з мушкетамі ў руках. Ад галоўнага ўваходу іх вёў Ганхоф.

– Стой! – загрымеў князь.

Пасля ён звярнуўся да палкоўнікаў:

– Хто са мною, той няхай пяройдзе на правы бок!

– Я жаўнер і служу гетману! Бог мне суддзя! – сказаў Харлампі, пераходзячы на правы бок.

– І я! – дадаў Мялешка. – Не мой грэх будзе!

– Я пратэставаў як грамадзянін, але як жаўнер я мушу падпарадкавацца, – дадаў трэці, Невяроўскі, які спачатку быў кінуў булаву, але цяпер, відаць, спалохаўся Радзівіла.

За імі перайшлі яшчэ некалькі чалавек і досыць вялікая група шляхты; толькі Мірскі, найстарэйшы чынам, і Станкевіч, найстарэйшы ўзростам, Гошчыц, Валадыёўскі ды Аскерка засталіся на месцы, а з імі абодва Скшэтускія, Заглоба і пераважная большасць шляхты й харунжых з розных цяжкіх і лёгкіх харугваў. Шатландская пяхота атачыла іх, нібы мурам. Калі князь абвясціў тост у гонар Карла Густава, Кміціч ў першую хвіліну ускочыў разам з усімі астатнімі і стаяў здранцвелы, уталопіўшыся перад сабою, паўтараючы збялелымі вуснамі:

– Божа! Божа! Што я нарабіў!

Але тут ціхі голас, які ён, аднак, выразна пачуў, шапнуў яму на вуха:

– Пане Андрэй!

Ён учапіўся рукамі сабе ў валасы:

– Пракляты я навечна! Расступіся ж пада мною, зямля!

Панна Аляксандра ўспыхнула, вочы яе, нібы ясныя зоркі, скіраваліся на Кміціча:

– Ганьба тым, хто стае на бок гетмана! Выбірай! Божа ўсёмагутны! Што ты робіш, пане Андрэй! Выбірай!

– Езус-Марыя! – усклікнуў Кміціч.

У гэтай хвілі ў зале пачуліся крыкі: гэта палкоўнікі кідалі булавы пад ногі князю, аднак Кміціч не далучыўся да іх – ён нават не крануўся з месца ані тады, калі князь крыкнуў: «Ганхоф і Кміціч, да мяне!» – ані тады, калі шатландская пяхота ўвайшла ў залу, і стаяў, ахоплены распаччу, пакутуючы, з няўцямным позіркам, з пасінельнымі вуснамі. Раптам ён павярнуўся да панны Аляксандры і працягнуў да яе рукі.

– Алечка! Алечка! – жаласна прастагнаў ён, як пакрыўджанае дзіця. Але яна адхіснулася ад яго з агідай і жахам.

– Прэч, здраднік! – рашуча сказала панна.

У гэты момант Ганхоф скамандаваў: «Наперад!» – і атрад шатландцаў, атачыўшы палонных, рушыў да дзвярэй. Кміціч, нічога не цямячы, пасунуўся ўслед за імі, сам не ведаючы, куды й навошта ён ідзе. Бяседа скончылася...

РАЗДЗЕЛ XIV

(кароткі змест)

Падчас самотных раздумаў князь Януш разважае над сітуацыяй. Ён не чакаў такога вялікага процістаяння з боку афіцэраў. Ён разумее, што з ім застаюцца толькі некалькі малазначных афіцэраў, не здольных заваяваць салдацкія сэрцы, і праз гэта ён можа разлічваць толькі на некалькі наёмных нямецкіх і шатландскіх атрадаў. Урэшце, ён прыходзіць да высновы, што адзіным чалавекам, які можа дапамагчы яму ў гэты момант, з'яўляецца Кміціч. Аднак ведаючы, што пан Андрэй не адмаўляецца выконваць абавязкі толькі ў выніку прынятай ім на крыжы прысягі, князь вырашае перамагчы спрытнага і гарачага маладзёна хітрасцю. У той самы час ён атрымлівае ліст ад сваяка, нясвіжскага князя Міхала Радзівіла, які заклікае Януша не здраджваць Радзіме і аб'яўляе, што ў адваротным выпадку ён будзе процістаяць яму, ен зважаючы на сваяцкую повязь. Князь Януш выклікае да сябе Кміціча і, умела гуляючы на яго пачуццях, кажа, між іншым, што унія са Швецыяй толькі ўяўная, бо Радзівіл хоча спачатку кіраваць усёй Літвой, умацаваць яе, потым здабыць польскую карону, а ўрэшце павярнуцца супраць захопнікаў. Князь таксама заяўляе, што гэта адзіны спосаб, які не прывядзе да знішчэння Радзімы. Кміціч – першапачаткова адчайны і рашучы – павольна пачынае верыць словам магната і, урэшце, прыходзіць да высновы, што князь у сапраўднасці мае добрыя намеры.

РАЗДЗЕЛ XV

(кароткі змест)

Заглоба, Сکشэтускія і Валадыёўскі былі зачыненыя ў адным з падвалаў замка. Ім цікава, што з імі будзе далей. Але яны ў распачы не столькі адносна свайго становішча, колькі з прычыны катастрофы, якая абрынулася на іхнюю спакутаную айчыну. Раніцай – пачуўшы ляскат зброі і шум, які даносіцца з плошчы, – Міхал зазірае ў закратаванае акно і распавядае сваім таварышам пра тое, што бачыць. Аказваецца ў войску ўспыхнула паўстанне, як толькі жаўнеры даведаліся пра зняволенне сваіх камандзіраў. Пачынаецца бой паміж паўстанцкімі войскамі і княжацкай арміяй, у якім напачатку паўстанцкія войскі атрымалі перавагу. Аднак у нейкі момант Кміціч з'яўляецца з кавалерыйскім падраздзяленнем і разбівае праціўнікаў князя. Арыштаваныя рыцары моцна абураныя.

РАЗДЗЕЛ XVI

(кароткі змест)

Пасля бітвы Кміціч атрымлівае новыя загады ад князя. Ён таксама даведваецца пра смяротны прысуд, які Радзівіл вынес Валадыёўскаму, Заглобе, Скшэтускім і шэрагу іншых афіцэраў. Ён заступаецца за сваіх сяброў і просіць князя аб памілаванні для іх; князь, убачыўшы, што адмова можа прывесці да бунту афіцэра, урэшце, здавалася б, саступае і вырашае, што асуджаных адвязуць у Біржы і пасадзяць пад шведскі нагляд. Пасля гэтага Радзівіл адпраўляе Кміціча за спадара Тамаша Білевіча, які як цяперашні патрыярх роду павінен стаць закладнікам князя і забяспечыць своеасаблівыя гарантыі супраць бунту мясцовай шляхты.

РАЗДЗЕЛ XVII

(кароткі змест)

Па паваколлях распаўсюджваюцца чуткі наконт здрады Радзівіла і зняволення палкоўнікаў. Сярод войскаў, што дыслакуюцца каля Кейданаў, нарастаюць хваляванні. Жаўнеры хочаць трапіць у штаб Радзівіла. Князь Януш рыхтуецца да здушэння хваляванняў і ноччу адпраўляе ў турмы афіцэраў у Біржы пад канвоем драгунаў, якім камандуе Рох Кавальскі. Па дарозе Заглоба, выдаючы сябе за дзядзьку афіцэра, запрашае Кавальскага сесці да яго на фурманку і пагутарыць з ім, уваходзячы з Рохам у больш даверлівыя стасункі. Праз пэўны час Рох засынае, нападнітку і стаміўшыся ад размовы і, а Заглоба здымае з яго плашч і шалом, нацягвае на сябе, а потым, не прызнаны ў цемры жаўнерамі, залазіць на Рохавага каня і з'язджае прэч. Праз некалькі гадзін канвой спыняецца ў закінутай карчме. На досвітку зняволеныя, а потым і жаўнеры са здзіўленнем заўважаюць, што Рох Кавальскі спіць на фурманцы; прачнуўшыся, той раз'юшаны з прычыны знікнення Заглобы. Ён таксама не ведае, што рабіць далей. Урэшце канвой зноў адпраўляецца ў бок Біржаў. На другі дзень канвой быў спынены лаўданскай харугвай, якую прывёў пан Заглоба. Драгуны Кавальскага адмаўляюцца выконваць загады свайго камандзіра, а Роха, які быў кінуўся на атрад лаўданцаў, бяруць пад варту. Пан Валадыёўскі становіцца на чале харугвы, да якой далучаюцца драгуны. Афіцэры супольна вырашаюць яшчэ нарабіць хаосу ў княжацкіх землях, каб потым перайсці да пана Паўла Сапегі, віцэбскага ваяводы, які застаўся верны польскаму каралю. Яны таксама даведваюцца, што ў лісце, які вёз з сабою Кавальскі, быў загад Радзівіла, каб камандант Біржаў па прыбыцці да яго палонных таемна расстраляў іх пасля таго, як адправіць канвой назад у Кейданы. Харугва адпраўляецца ў дарогу. Увечары каля вёскі Кляваны афіцэры і жаўнеры бачаць святло ад пажару і чуюць гук званоў. Мяркуючы, што гэта шведы напалі на вёску, пан Валадыёўскі вырашае атакаваць варожыя сілы.

РАЗДЗЕЛ XVIII

(кароткі змест)

У вёсцы Кляваны адбываецца бітва, падчас якой гінуць усе шведы, акрамя афіцэра і некалькіх захопленых у палон рэйтараў. У той жа час Заглоба, ахоўваючы Роха Кавальскага ў лесе непадалёк ад вёскі, упарта і цярпліва тлумачыць Роху недарэчнасць яго папярэдніх паводзінаў і заклікае яго перайсці на службу да пана Валадыёўскага. Пасля доўгіх размоў ён урэшце пераконвае Кавальскага. Пасля вяртання атрада з вёскі Заглоба выказвае прапанову адпусціць шведскіх палонных на волю, паведаміўшы ім, што іх пабіла войска князя Януша, які, маўляў, толькі на паперы заключыў дамову са шведамі, а фактычна аддаў сваім жаўнерам загад ваяваць са шведскімі войскамі. Афіцэры падтрымліваюць такое хітраванне і вырашаюць выкарыстаць яго на практыцы, бо яно можа выклікаць шмат блытаніны і прывесці да шматлікіх непаразуменняў паміж шведамі і Янушам Радзівілам.

РАЗДЗЕЛ XIX

(кароткі змест)

У Літве пачалася грамадзянская вайна, паколькі большасць войскаў настроена супраць князя Радзівіла, сяляне і шляхта таксама бяруць у рукі зброю. Харугва Валадыёўскага імкліва павялічваецца. Сярод іншых, шматлікія рыцары паходзяць з харугваў, даўней разбітых Кміцічам. Прыдуманы Заглобам ход мае вынік: адносіны паміж князем Янушам і шведскім генералам Понтусам дэ ла Гардзі сапсаваліся. Кміціч, паранейшаму лічачы, што служэнне Радзівілу дапамагае ратаваць радзіму, заўзята выконвае ўсе ўказанні князя Януша. Пан Валадыёўскі і яго паплечнікі лічаць Андрэя подлым здраднікам, і ўсё больш асуджаюць яго. Лаўданская харугва прабіраецца на Падляшша, каб далучыцца да канфедэрацыі на чале з двума палкоўнікамі – Хараткевічам і Якубам Кміцічам (стрыечным братам пана Андрэя). Пад Нявежам харугва пана Мілаха трапляе ў акружэнне княжацкага войска, але «малому рыцару» амаль цудам, ужываючы незвычайныя захады, удаецца вывесці сваіх людзей з акружэння. Раз'юшаны Радзівіл хутка вяртаецца ў Кейданы, але бачачы, што ў яго ен атрымоўваецца злавіць уцекачоў, ён вырашае папрасіць у Караля Густава падтрымкі дзеля падтрымання міру і парадку ў Літве.

РАЗДЗЕЛ XX

(кароткі змест)

Пан Андрэй Кміціч, прыязджае ў маёнтка Білевічы, пакінуўшы сваіх жаўнераў у суседняй вёсцы, і збіраецца забраць і адвезці пана Тамаша і Аляксандру на княжацкі двор. З самага пачатку свайго візіту ён спрабуе пераканаць мечніка, каб той добраахвотна пакінуў маёнтка. Аляксандра прырэчыць і пры гэтым ставіцца да Андрэя з непрыхаванай пагардай. Гнеў, змяшаны са шкадаваннем, кіпіць у душы Кміціча. Пачуўшы тупат коней, ён думае, што пад'язджаюць яго жаўнеры і вырашае ўжыць сілу. Аднак неўзабаве высвятляецца, што гэта прыбыў Валадыёўскі са сваімі паплечнікамі. Пан Міхал загадвае вывесці Андрэя з вёскі і расстраляць за ваколіцай. Асуджаны выходзіць, не прамовіўшы ні слова. Крыху пазней пан Заглоба таксама выбягае з дому, вырашыўшы спраўдзіць, ці няма ў Кміціча з сабою якога-небудзь загаду ад Радзівіла. Праз нейкі час стары шляхціц амаль бягом вяртаецца і паказвае ліст, у якім князь нагадвае Кміцічу пра яго заступніцтва за Валадыёўскага ды яго паплечнікаў. Пана Андрэя прыводзяць анзад у маёнтка. Рыцары зразумелі, што ён іх дабрадзей, а не вораг, і яны вызваляюць яго, заклікаючы яго далучыцца да іхняй харугвы. Аднак Кміціч адмаўляецца, не называючы прычын гэткага свайго рашэння. Тады Заглоба паказвае яму ліст, які Рох Кавальскі вёз з сабою ў Біржы. Пан Андрэй бачыць, што князь яго падмануў, але ён усё яшчэ не перадумаў заставацца на баку Радзівіла. Ён не паказвае свайго абурэння і ад'язджае. Рыцары дзівяцца, але пра гэта больш не думаюць і адыходзяць, прапаноўваючы мечніку з Аляксандрай сысці разам з імі. Аднак пан Тамаш вырашае выправіцца з маёнтка крыху пазней, бо мае намер належным чынам падрыхтавацца ў дарогу. Рыцары развітваюцца з мечнікам і паннай Аляксандрай, якая моцна ўдзячная Заглобе за выратаванне Кміціча ад смерці.

РАЗДЗЕЛ XXI

(кароткі змест)

Князь Януш з войскам прыбывае ў Білевічы літаральна праз дзве гадзіны пасля ад'езду харугвы Валадыёўскага і забірае мечніка разам з Аляксандрай пад нагляд у Кейданы. Вярнуўшыся туды, ён сустракаецца з Кміцічам, які абвінавачвае князя ў ашуканстве. Радзівіл раз'юшаны, і пана Андрэя ўратаўвае толькі раптоўны прыступ астмы, ад якога князь ледзьве не памірае. Праз некалькі гадзін Радзівіл зноў кліча Кміціча да сябе і зноў гаворыць шмат узнёслых слоў пра свае абавязкі перад Радзімай ды скардзіцца на адступнікаў, якія пакідаюць Радзівіла. Гэтым разам Кміціч дае сябе пераканаць у разумных палітычных намерах князя і ўрэшце супакойваецца.

РАЗДЗЕЛ XXII

(кароткі змест)

Увечары таго самага дня князь Януш Радзівіл, жадаючы прадэманстраць сваім верным афіцэрам і шляхціцам, што канфедэрацыя і паўстанні супраць яго нічога для яго не значаць, ладзіць вялікі прыём, на які прыбывае, больш ці менш добраахвотна, амаль уся навакольная шляхта. За сталом Кміціч атрымлівае месца побач з Аляксандрай. Абое на працягу ўсёй бяседы адчуваюць унутраную барацьбу: сумленне пана Андрэя сцвярджае, што ён не заслужыў пагарды, з якой да яго ставяцца; і ён не можа перастаць думаць пра дзяўчыну і выяўляць сваю непрыязнасць, у той час як панна Білевіч, з аднаго боку, разумее, што сваімі паспешліва выказанымі меркаваннямі яна пакрыўдзіла кавалера, але з іншага боку, гонар не дазваляе ёй загаварыць першай. Між тым у бяседнікаў павольна паляпшаецца настрой. Аднак іх весялосць, сярод іншага, таймуецца іранічна-горкімі каментарамі, якія робяцца на адрас князя адважным панам Шчанецкім. Пераломным момантам свята аказваецца момант, калі Радзівіл атрымлівае весткі пра спусташэнне сваіх падляскіх уладанняў канфедэрацыяй, пра адыход ад Кароны Серадзкай зямлі, разгром караля Яна Казіміра пад Відавай і Жарноўцам, а таксама пра заняцце шведамі Варшавы. Весткі пра паразы Рэчы Паспалітай выклікаюць у магната радасць. Ён дзеліцца гэтымі паведамленнямі з удзельнікамі прыёму і не хавае свайго задавальнення. У зале пануе магільная цішыня. Радзівіл заўважае гэта і спрабуе згладзіць непрыемнае ўражанне, але пан Шчанецкі не хавае свайго абурэння і пакідае залу. Князь выкарыстоўвае апошні сродак, каб выратаваць становішча: ён загадвае выкаціць барылкі з самымі лепшымі вінамі. Праз пэўны час прысутныя пачынаюць зноў гаманіць, і настроі паляпшаюцца, у выніку чаго большасць без супраціву выслухоўвае Радзівілаў тост за шведскага караля і яго поспех.

РАЗДЗЕЛ XXIII

(кароткі змест)

Наступнага дня князь выклікае Кміціча да сябе і даручае яму выканаць новае заданне: ён мусіць паехаць да шведскага караля, а па дарозе наведаць некаторых іншых людзей і даставіць ім князевы канфідэнцыйныя лісты. Сярод іншага, ён павінен сустрэцца з князем Багуславам Радзівілам і панам Любамірскім як з чалавекам, які мае вялікія ўплывы ў Малапольшчы. Апошняму ён павінен спрытна, але непрыкметна намякнуць пра магчымасць далучыцца да князя Януша і пра карысць для Любамірскага ў выпадку, калі ён прыме прапанову супрацоўніцтва. Выслухаўшы шматлікія і складаныя ўказанні ад князя (як трэба дзейнічаць у імя «добра айчыны») і размовы пра сэнс яго асобных захадаў, Кміціч атрымлівае лісты і сыходзіць, а князь, якому прысутнасць пана Андрэя ў Кейданах ужо стала нязручнай, адразу ж аддае харугву Кміціца пад каманду Ганхофа.

РАЗДЗЕЛ XXIV

(кароткі змест)

Кміціч выбірае шэсць чалавек, якія павінны суправаджаць яго ў дарозе, а потым развітваецца з некалькімі знаёмымі афіцэрамі. Перад ад'ездам ён вагаецца: развітацца яму з Аляксандрай ці не. Урэшце міжвольна ён усё-такі скіроўваецца да панны Білевіч, дзе мае месца наступная сцэна:

«— Я прыйшоў развітацца з табою, панна Аляксандра, — сказаў ён, — не ведаю, ці ўбачымся мы яшчэ калі ў жыцці. — Раптам ён павярнуўся да служкі:
— А ты чаго тырчыш тут?..»

– Шаноўная панна, – працягваў ён, калі за служкам зачыніліся дзверы, – хацеў я не развітаўшыся з’ехаць, але не здолеў. Бог адзін ведае, калі вярнуся я, ды й ці вярнуся, бо можа стацца ўсё што заўгодна. То ўжо лепш нам развітацца, не маючы ў сэрцы крыўды й злосці, каб кара нябесная не нагнала каго-небудзь з нас. Ах, столькі мне трэба сказаць, столькі трэба сказаць, ды ўсё хіба скажаш! Што ж, не было шчасця, не было, відаць, волі Божай, а зараз хоць ілбом аб сцяну біся, нічым не дапаможаш! Не вінаваць ж мяне, панна Аляксандра, і я цябе вінаваціць не буду. Няма чаго нам звязваць сябе тастамантам, таму ўжо сказаў я сам сабе: воля Божая вышэйшая за чалавечую. Дай табе Божа спакою і шчасця. Галоўнае, трэба нам адно аднаму дараваць. Не ведаю, што чакае мяне там, куды я еду. Але няма больш моцы маёй трываць гэтыя пакуты, сваркі й крыўды. Б’ешся лбом аб сцяну і ніяк сабе, шаноўная панна, не дасі рады, ніяк не дасі рады!.. Няма чаго тут мне рабіць, хіба толькі з ліхам ісці ўзагрудкі, хіба толькі цалюткі дзень думу думаць, аж пакуль галава ад болю не разломіцца, і так нічога і не прыдумаць. Ад’езд мне патрэбны, як рыбе вада, як птушцы неба, не тое я звар’яцею.

– Дай Божа, пане Андрэй, і табе шчасця! – адказала панна Аляксандра. Яна стаяла перад ім, агаломшаная весткай пра яго ад’езд, яго словамі й выглядам. На твары яе чыталіся збянтэжанасць і здзіўленне, і відаць было, што яна намагаецца даць рады з сабою; шырока расплюшчанымі вачамі глядзела яна на рыцара.

– Я на цябе, васпане, зла не трымаю, – прамовіла яна праз хвіліну.

– Ужо лепш бы ўсяго гэтага не было! – усклікнуў Кміціч. – Злы дух стаў паміж намі й падзяліў нас, як тое мора. Ні пераплысці, ні ўброд не перайсці... Ці не рабіў я таго, што хацеў, не ішоў туды, куды хацеў, усё нешта мяне некуды штурхала, вось і прыйшлі мы абое ў сляпы завулак. Але калі даводзіцца ўжо нам навечна расставацца, дык лепш хоць здалёк крыкнуць адно аднаму: «З Богам!» Трэба і тое табе ведаць, што гнеў і злосць – гэта адно, а крыўда – зусім іншае. Суцішыўся ўжо мой гнеў, а крыўда засталася, – можа, і не на цябе. Хіба ж я ведаю, на каго і за што? Колькі ні думай, нічога не прыдумаеш; але здаецца, лягчэй стане і мне, і табе, калі пагаворым мы з табою. Ты вось лічыш мяне здраднікам... А гэта мне ўсё крыўдна, бо, прысягаю ў тым збавеннем душы маёй: не быў я і не буду здраднікам!

– Я ўжо гэтак не думаю! – адказала Алечка.

– Ах, ды як жа ты магла хоць аднюткую гадзіну думаць пра мяне такое! Ты ж ведала, што раней я гатовы быў на ўсякае ліхадзейства – засячы, падпаліць, застрэліць, але ж гэта адна справа, але здрадзіць дзеля сваёй выгоды, дзеля чыну і звання – ніколі! Барані Божа, судзі мяне Божа! Ты жанчына, і не ўразумець табе, у чым палягае выратаванне айчыны, і не належыць табе судзіць ды выносіць прысуды. Дык чаму ж ты мяне асудзіла? Дык чаму ж ты вынесла мне прысуд? Бог з табою! Ведай жа, што выратаванне наша – у гэтым князю Радзівіле і ў шведах, а хто думае інакш і асабліва чыніць інакш, якраз той і нішчыць бацькаўшчыну. Але ж час мне ехаць. Адно ведай, – не здраднік я, не здраднік. Ды лепш мне загінуць, калі зраблюся я ім! Ведай:

несправядліва ты зняважыла мяне, несправядліва асуджала на смерць!
Прысягаю табе ў гэтым у хвіліну развітання, прысягаю, каб тут жа сказаць:
дарую я табе ад усяго сэрца, але затое і ты мне за ўсё даруй!

Панна Аляксандра ўжо цалкам авалодала сабою.

– Несправядліва западозрыла я цябе ў здрадзе, гэта ты слухна сказаў,
мая ў тым віна, каюся я ... і прабачэння прашу!..

Голас яе задрыжаў, і блакітныя вочы напоўніліся слязьмі, а ён усклікнуў
з захапленнем:

– Дарую! Дарую! Я б табе і за смерць сваю дараваў!

– З Богам, пане Андрэй, і няхай скіруе ён цябе на шлях праўдзівы, каб
сышоў ты з таго шляху, на якім цяпер блукаеш!

– Не трэба пра гэта! Не трэба! – з запалам усклікнуў Кміціч. – А тое зноў
парушыцца мір паміж намі. Блукаю я ці не блукаю – не кажы пра гэта. Кожны
няхай робіць, як дазволіць яму яго сумленне, а Бог нас рассудзіць. Добра, што
прышоў я да цябе, што не з’ехаў, не развітаўшыся з табою. Дай жа мне на
развітанне руку! Адно толькі, бо заўтра ўжо я цябе не ўбачу, і паслязаўтра, і
праз месяц, а можа, і ніколі! Эх, Алечка! Розум у мяне ўскаламучаны!.. Алечка!
Няўжо ж мы болей не ўбачымся?..

Буйныя слёзы, нібы пярліны, пакаціліся ў яе з-пад павек, па шчоках.

– Пане Андрэй! Адступіся ад здраднікаў! .. І ўсё можа стацца...

– Маўчы! Маўчы! – перарывістым голасам адказаў Кміціч. – Не можа
быць гэтага!.. Не магу я!.. Лепш нічога не кажы! Лепш забітым мне быць,
меншымі былі б мае пакуты! Божа мой! За што ж усё гэта?.. Бывай здарова!
Апошні раз!.. А там няхай смерць мне вочы стуліць!.. Ну што ж ты плачаш?..
Не плач, а тое я звар’яцею!..

І ў надзвычайным хваляванні ён парывіста абняў яе і прымусам, хоць яна
пярэчыла, пачаў абсыпаць пацалункамі яе вочы, вусны, потым кінуўся да яе
ног, урэшце, ускочыў як шалёны і, схопіўшыся за галаву, выбег прэч са
стогнам:

– Д’ябал тут не дапаможа, не тое што чырвоная нітка!..»

Кміціч выбягае з пакоя, Аляксандра падыходзіць да вакна і бачыць, як ён паспешліва
выязджае праз браму.

РАЗДЗЕЛ XXV

(кароткі змест)

Кміціч вакольнымі шляхамі едзе ў бок Падляшша. Па дарозе яму сустракаецца шмат
уцекачоў з левага берага Вяллі, якія сведчаць пра тыя жахі, якія яны зазналі там ад расійскіх
атрадаў пад камандай казацкага палкоўніка Івана Залатарэнкі: у лесе сустракаюцца тыя, хто
проста звар’яцеў ад убачаных зверстваў. Сярод тых, хто ацалеў у часе разні, нямала людзей,
якія, молячы Бога, чакаюць, што князь Януш Радзівіл разам са шведамі вызваліць іх край і
ўратуе яго ад татальнага вынішчэння. Некаторыя называюць князя «літоўскім Гедэонам».
«Самсонам», «збаўцам». Гэта надае ўпэўненасці пану Андрэю: «Вось гэткаму пану я служу!
Заплюшчу вочы і слепа рушу за яго фартунаю. Старшны ён бывае і непрадказальны, але ён
разумнейшы за іншых, лепш ведае, што людзям трэба, і ў ім адным ратунак». У душы ён

апчынае наракаць і на Аляксандру за тое, што яна «не чуе гэтага енку і плачу людскога» і не хоча да канца зразумець яго.

Праз некалькі дзён Кміціч спыняецца ў Пільвішках на беразе аркі Шашупы. Тут ён сустракае князя Багуслава, які вяртаецца з Падляшша. Мяркуючы, што мае дачыненне з чалавекам, пасвечаным ва ўсе справы князя Януша, Багуслаў свабодна размаўляе з ім і не ўтойвае сапраўдных матываў сваіх паводзінаў. Высвятляецца, што ў сваім лісце князь Януш раіць Багуславу пераканацца, што бочкі з атручаным віном трапілі ў войска канфедэратаў. Пан Андрэй, пачуўшы гэта, урэшце пачынае верыць у падступнасць паводзінаў Радзівілаў. Аднак ён хавае свой гнеў і плануе адпомсціць, выкраўшы Багуслава. Праз гадзіну ён зноў прыходзіць да князя і, нібыта хочучы паказаць таму незвычайныя якасці свайго каня, запрашае Багуслава на прагулку. Калі ж яны ад'язджаюцца зусім далёка, Кміціч выкрадае яго з дапамогай двух сваіх жаўнераў.

РАЗДЗЕЛ XXVI

(кароткі змест)

Праз некалькі гадзін група вершнікаў спыняецца побач з прыдарожнай кузняй. Тут князь раніць Кміціча ў твар стрэлам з ягонага ж пісталета і ўцякае, забіваючы двух жаўнераў, якія гоняцца за ім. Пазней, упэўнены, што пан Андрэй сканаў, ён спакойна вяртаецца ў Пільвішкі. Між тым, Сарока, адданы служка пана Андрэя, перавязвае раны свайму камандзіру і разам з ім ды іншымі жаўнерамі з'язджае, баючыся пагоні.

Том другі

РАЗДЗЕЛ I

(кароткі змест)

Сарока хаваецца разам з Кміцічам і таварышамі ў лесе. У гушчары яны знаходзяць смалярню, які ўяўляе сабою схованку для невядомай групы людзей. Сарока падазрае, што яны могуць быць бандытамі, але вырашае, што яны тут на нейкі час спыняцца. Смаляр, які там жыве, дае толькі абмежаваную інфармацыю пра таямнічых – і ў той час там адсутных – насельнікаў, якія займаюцца ў асноўным каньякравствам. Ноччу ён уцякае. На заўтра Кміціч прыходзіць у сябе і падымаецца з ложка. Ён робіць выснову, што яго цяперашняе становішча жудаснае: усе, хто яго ведае, лічаць яго здраднікам. І ён дае сабе прысягу адпомсціць Радзівілам. Яго пакутлівыя развагі перапыняюцца гукам стрэлу і прыездам Сарокі, які паведамляе, што да хаціны падыходзіць група ўзброеных людзей.

РАЗДЗЕЛ II

(кароткі змест)

Высвятляецца, што таямнічымі жыхарамі хаціны з'яўляюцца Кемлічы, якія моцна здзіўлены, але таксама рады прыняць свайго былога камандзіра. Пан Андрэй даведваецца ад іх пра месцазнаходжанне канфедэрацыйных войскаў, а потым піша два лісты: адзін князю Янушу і другі Валадыёўскаму. У лісце, адрасаваным князю, Кміціч адмаўляе яму ў далейшай службе і прысягае адпомсціць за падман і тое, што ў руках Радзівілаў ён мусіў стаць прыладай злачынстваў. Ён таксама папярэджвае, што ў выпадку, калі Білевічам будзе прычынена хоць якая шкода, ён перадасць польскаму каралю і пану Сапегу – а ўскосна таксама і шведам – лісты, якія з'яўляюцца відавочным сведчаннем княжацкіх змоваў, мэтай якіх было атрыманне польскай кароны і знішчэнне Рэчы Паспалітай. У лісце да спадара Валадыёўскага (пад якім ён падпісваецца ўжо як Бабініч) пан Андрэй раскрывае загады

Радзівіла адносна запланаваных замахуў на жыццё канфедэратаў. Сам ён вырашае адправіцца да караля Яна Казіміра.

РАЗДЗЕЛ ІІІ

(кароткі змест)

Кміціч мае намер забраць Кемлічаў разам з іх чаляднікамі ў Сілезію (на Шлэнск), дзе ў гэты час знаходзіцца польскі кароль. Выконваючы парады старога Кемліча, яны вырашаюць пераапрунуцца і, удаючы з сябе дробных шляхціцаў, накіравацца ў Саботу, вядучы з сабой табун коней на вялікі кірмаш, які там адбываецца. Пазней яны павінны будуць адправіцца ў Варшаву і далей на поўдзень. Чамусьці – на здзіўленне жаўнераў Кміціча – гэта атрымліваецца і група з больш як дзесяці чалавек на чале з панам Бабінічам рушыць у дарогу.

РАЗДЗЕЛ ІV

(кароткі змест)

Праз пэўны час Бабініч прыязджае ў Лэнг, званы таксама Элкам, размешчаны ў Прусіі. Тут пан Андрэй даведваецца, што Каралеўская Прусія стаіць на баку Яна Казіміра. Потым Кміціч спыняецца ў прыдарожнай карчме каля Вансошы. Ён сустракае Жэндзяна, які спыняецца тут, па дарозе да Шчучына, дзе стаіць войска канфедэратаў, якім камандуюць Валадыёўскі і яго сябры. Размова перапыняецца прыездам падраздзялення, на чале якога стаіць Юзва Бутрым. Бабініч, хочучы застацца непазнаваным, адыходзіць у цень, але праз пэўны час Бутрым углядаецца ў твар пана Андрэя і пазнае яго. Ён таксама не чакае тлумачэнняў, а адразу ж выклікае сваіх жаўнераў. Разгараецца кароткая бойка, падчас якой Кміціч вымушаны нанесці рану Юзве і знішчыць яго атрад пры дапамозе сваіх людзей. Пазней ён аддае параненага і забітых Жэндзяну, перадае засцярогі для пана Валадыёўскага і сыходзіць. Жэндзян не можа зразумець Андрэевых паводзінаў, але ён бачыць, што Кміціч прыхільны да канфедэратаў.

РАЗДЗЕЛ V

(кароткі змест)

Неўзабаве Жэндзян прыязджае ў Шчучын. Назаўтра ён сустракаецца з Валадыёўскім і распавядае пра інцыдэнт у карчме і перадае папярэджанні, пачутыя ад Кміціча. Пан Міхал і яго сябры здзіўленыя і не вельмі ўпэўненыя, ці верыць словам пана Андрэя. Тады прыбывае пасланец, які прыносіць ліст ад Кміціча. У лісце падаецца падрабязная інфармацыя пра намеры Радзівілаў, якія – пасля атрымання шведскага падмацавання, колькасцю паўтары тысячы жаўнераў – хочуць напасці на канфедэратаў. Рыцары яшчэ больш усхваляваныя: яны задаюць адзін аднаму пытанні, ці Кміціч усё яшчэ служыць князю Янушу, і не могуць зразумець, чаму пан Андрэй ідзе ў бок шведаў. Яны вырашаюць, нягледзячы на шматлікія сумневы, прыслухацца да яго парадаў.

РАЗДЗЕЛ VI

(кароткі змест)

Пан Валадыёўскі накіраваў лісты палкоўнікам канфедэратыўных войскаў, што знаходзіліся ў розных месцах, у якіх паведамлялася пра Радзівілаў паход. Пад Беластокам збіраюцца войскі канфедэратаў. Сюды таксама прыбываюць шматлікія новыя добраахвотнікі. Пан Заглоба, які сярод жаўнераў адчувае сябе ў сваёй стыхіі, набывае папулярнасць праз гісторыі аб сваіх прыгодах. Гэта неўзабаве прыводзіць да таго, што, калі палкоўнікі вырашаюць забраць рэгіментара (часовага засатпніка гетмана), які павінен

камандававаць войскамі канфедэрацыі да прыбыцця пана Сапегі, войска аднагалосна – пры падтрымцы шматлікіх афіцэраў – выбірае Заглобу на гэтую пасаду. Высвятляецца, што, хоць яму і не хапае тактычнага досведу, ён выдатны арганізатар: пан Заглоба хутка стварае ўмацаваны лагер, наводзіць парадак сярод жаўнераў і спрытна назапашвае вялікую колькасць харчавання і зброі. Ён дзейнічае на сваёй пасадзе з вялікай пашанотлівасцю і годнасцю, яму ўдаецца заваяваць сэрцы вайскоўцаў. У адказ на просьбу жыхароў Ваўкавыска, абложаных казакамі, ён накіроўвае на дапамогу 1500 жаўнераў пад камандай пана Валадыёўскага. Праз некалькі дзён пан Сапега прыбывае ў лагер, вядучы сваё войска, і Валадыёўскі, які, дзякуючы падтрымцы Сапегі, атрымаў важную перамогу пад Ваўкавыскам, вяртаецца разам з ім. Пан Заглоба дае справаздачу віцэбскаму ваяводзе і епрадае яму камандаванне войскамі. У лагеры моцна ўзрастае баявы дух жаўнераў. Да каралеўскіх сілаў даходзіць вестка, што князь Януш і яго войскі ўжо зусім недалёка ад лагера канфедэратаў.

РАЗДЗЕЛ VII

(кароткі змест)

Князь Януш даведваецца пра канцэнтрацыю канфедэрацыйных войскаў пад Беластокам і рыхтуе свае войскі да выступу. Аднак ён усведамляе ўсё большую складанасць свайго становішча. Між іншым, ён таксама не ўпэўнены, што шведскі кароль, бачачы паслабленне ўплыву сям’і Радзівілаў у Літве, не адвернецца ад яго. У гэты час у Кейданы прыбывае князь Багуслаў. Ён прывозіць навіны пра нядаўнія дзеянні Кміціча і ліст, які пан Андрэй напісаў князю Янушу. Князь Януш мяркуе, што Кміціч можа выкарыстаць творы, якія дыскрэдытуюць абодвух Радзівілаў. Багуслаў даведваецца пра знаходжанне ў Кейданах Аляксандры Білевіч, якой ён перад тым яшчэ не ведаў, і вырашае спакусіць яе.

РАЗДЗЕЛ VIII

(кароткі змест)

Увечары таго самага дня князь Януш запрашае на бяседу свайго брата, Аляксандру, пана Тамаша і некалькі кейданскіх афіцэраў ды прыдворных князя Багуслава. Багуслаў спрабуе спакусіць панну Білевіч, што, паміж іншага, павінна стаць часткай ягонай помсты Кміцічу. Каб дасягнуць сваёй мэты, малады князь удае з сябе вялікага патрыёта, і ў нейкі момант абвясчае прысутным, нібыта Кміціч узяўся выкрасці ў Сілезіі Яна Казіміра і перадаць яго шведам. Спачатку Аляксандра не хоча ў гэта верыць і моцна шакаваная гэтымі словамі, але Багуслаў па-майстэрску ўмацоўвае яе ў перакананні, што пан Андрэй – падступны здраднік. Пасля вячэры Тамаш Білевіч даведаўся ад князя Януша, што ён павінен адправіцца ў Таўрогі ў якасці закладніка. Ён моцна абураны, але дзякуючы майстэрскаму ўмяшанню Багуслава, у якога ён нібыта павінен стаць «госцем», ён неўзабаве паддаецца намовам і нават захапляецца асобай маладога князя. Пазней, калі князь Януш застаецца сам-насам са сваім братам, яны чытаюць ліст ад пана Сапегі, у якім ён заклікае Радзівіла павярнуць назад са шляху здрады і адкупіць свае правіны змаганнем са шведам. Князь Януш, аднак, не мае намеру адмаўляцца ад сваіх намераў і вырашае назаўтра адправіцца на Падляшша.

РАЗДЗЕЛ IX

(кароткі змест)

Кміціч накіроўваецца ў бок Варшавы, але трымаецца далей ад гарадоў і буйных паселішчаў. Ён сустракае курпаў – лясных жыхароў, гатовых змагацца са шведам. Рухаючыся ўглыб краіны, Андрэй атрымоўвае ўсё больш і больш навін пра тое, што, нягледзячы на ўсе дадзеныя папярэдне гарантыі, абяцанні й запэўніванні, шведы

пачынаюць рабіцца ўсё больш нахабнымі, не спыняючыся перад рознага кшталту гвалтам і рабункамі. Польская шляхта, якая жыве на тэрыторыях, што былі добраахвотна перададзены чужаземцам, падзяляецца на тры групы: тыя, хто ўсё лепш і лепш бачыць злачынасць здрады сваёй Радзіме, але яны не могуць ёй дапамагчы, бо ў іх амаль няма зброі або камандзіраў; тыя, хто сцвярджае, што рабункі й гвалт скончацца, як толькі Карл Густаў скончыць вайну з Янам Казімірам і акупае ўсю Рэч Паспалітую, а таксама іншаверцы, якія з захапленнем братаюцца з акупантамі і беспакarana рабуюць і забіваюць каталіцкую шляхту. У Пшаснішы Кміціч чуе вестку, што Кракаў здаўся шведам, а Чарнецкі трапіў у палон. Аднак у Пултуску ён даведваецца, што Чарнецкі атрымаў магчымасць вывесці свае войскі з Кракава і, хутчэй за ўсё, пайшоў у Сілезію.

РАЗДЗЕЛ X

(кароткі змест)

Кміціч праходзіць праз Варшаву, у якой цяпер кіруе Радзяёўскі. Пан Андрэй чуе тут – і асабіста ў гэтым пераконваецца, – што польская шляхта або супрацоўнічае са шведамі, або занадта запалоханая, не маючы мужнасці процідзейнічаць захопнікам і спадзяванняў на надыход лепшых часоў. Толькі жыхары ніжэйшых станаў – мяшчане, сялянства і рамеснікі – гатовыя змагацца, яны можна трываюць прыгнёт, пераслед, рызкуюць сваім жыццём, але захопнікам не паддаюцца. Недалёка ад Сахачава Кміціч разбівае жаўнераў са шведска-нямецкага атрада, які аблажыў пана Люшчэўскага, старосту Сахачава, у ягоным маёнтку ў Стругах. Вораг разбіты ўшчэнт, а староста, якому ўжо амаль семдзсят гадоў, гасцінна і з удзячнасцю прымае свайго выратавальніка. Кміціч даведваецца ад пана Шчабжыцкага, які прыбыў неўзабаве пасля здарэння, што ў шведскія рукі трапілі чарговыя ваяводствы: Кракаўскае, Сандамірскае, Рускае, Люблінскае, Бэлзаўскае, Валынскае і Кіеўскае. Ён у роспачы і тут жа збіраецца адправіцца далей, але перад ад'ездам робіцца сведкам дзіўнага збегу акалічнасцяў: дачка гаспадара, Аляксандра, дае яму на развітанне грошы й просіць замовіць імшу на Яснай Гары ў Чанстахове «ў інтэнцыі Анджэя, каб Бог навярнуў яго з грахоўнага шляху». Пан Андрэй узрушаны і, разглядаючы гэтую падзею як прароцтва, пытаецца, ці захавае гэтая панна веру ў свайго каханага, калі яго навяртанне адбудзецца. Атрымаўшы станоўчы адказ, ён адбывае з надзеяй у душы.

РАЗДЗЕЛ XI

(кароткі змест)

Шведы выглядаюць усё мацнейшымі, у той час як Рэч Паспалітая ўсё больш і больш занепадае, пад цяжарам няспынных войнаў, што ідуць на ўсходзе. Ян Казімір з некалькімі адданымі яму людзьмі застаюцца ў Глаговай, але і гэтыя некалькі прыхільнікаў польскага караля неўзабаве паддаюцца і пераходзяць на бок Карла Густава. Пан Андрэй прыязджае ў Крушыну – апошні прыпынак перад прыбыццём у Чанстахову. Тут ён становіцца міжвольным сведкам размовы паміж Вэйхардам Ужашчовічам і баронам Лізалем. Яны размаўляюць па-нямецку, не зважаючы на Кміціча, які не выдае перад імі свайго ведання гэтай мовы. Пан Андрэй, сярод іншага, даведваецца, што шведскі кароль мае намер захапіць кляштар на Яснай Гары і разрабаваць скарбніцу. Абодва суразмоўцы прыходзяць да высновы, што польская нацыя, якая знішчыла сябе і аддала ў шведскія рукі, напэўна памрэ, бо ўжо не мае аніякіх станоўчых якасцяў. Кміціча балюча закранаюць гэтыя словы, але ён тлуміць свае пачуцці. І толькі ноччу ён сам-насам з сабою разважае над месцам гэтай размовы і прыходзіць да высновы, што абодва вяльможы мелі рацыю. Назаўтра пан Андрэй са сваімі людзьмі прыбывае на Ясную Гару.

РАЗДЗЕЛ XII

(кароткі змест)

Пабыўшы на набажэнстве, Кміціч просіць сустрэчы з прыёрам кляштара і паведамляе яму пра план захопу святыні шведамі. Айцец Кардэцкі склікае нараду, у якой удзельнічаюць чацвёрта старэйшых святароў і некалькі шляхціцаў. Ён паведамляе ім кепскія навіны. Сабраныя асобы не хочуць верыць і з падазрэннем ставяцца да расповеду Бабініча. Урэшце, аднак – пасля шматлікіх утомных для яго распытаў, – прысутныя на нарадзе даюць веры атрыманым звесткам і вырашаюць узмацніць пільнасць і замкнуць нанач лясцарную браму. Потым усе разыходзяцца, а прыезджы спавядаецца айцу Кардэцкаму.

РАЗДЗЕЛ XIII

(кароткі змест)

Наступнай раніцай кляштар пачынае рыхтавацца да абароны: рамантуюцца муры, збіраюцца зброя і харчаванне, гарнізон абаронцаў папаўняецца і праходзіць падрыхтоўку. Замяшанне ўзнікае сярод навакольнага насельніцтва. Кміціч пад імем Бабініча актыўна ўдзельнічае ў падрыхтоўцы да абароны. Кемлічы пакідаюць кляштар, але ўсё ж такі прапаноўваюць надалей аказваць свае паслугі Андрэю, які моцна расстроены іх рашэннем. 8 лістапада, ноччу, шведскія войскі на чале з Ужашчовічам прыбываюць да кляштарных муроў. Яны хочуць заняць святыню. Святары і рыцары, якія сабраліся на раду, вырашаюць бараніць кляштар. Раз'юшаны супрацівам, Ужашчовіч задавальваецца рабаваннем і забойствамі жыхароў Чанстаховы, а пасля адыходзіць ад муроў святыні.

РАЗДЗЕЛ XIV

(кароткі змест)

Назаўтра падрыхтоўка да абароны кляштара працягваецца, але гэтым разам яна ідзе больш грунтоўна. Айцец Кардэцкі сочыць за ўсім, а манахі, жаўнеры і людзі, што туды прыйшлі, дадаюць моцы духу сваім спакоем, самаарганізацыяй і словамі ўзаемнай падтрымкі. Тым часам Мілер, які стаіць са сваімі войскамі ў Велюні, вырашае – насуперак парадам Садоўскага – атакаваць святыню. Ён плануе пачаць аблогу 18 лістапада і рушыць з войскам у Чанстахову. Аднак ужо ў самы першы дзень войскі, якія неасцярожна наблізіліся да муроў, церпяць вялікія страты. Сярод абаронцаў Яснай Гары пануюць вялікі энтузіязм і вера ў перамогу, якую падтрымліваюць частыя працэсіі з Найсвяцейшым Сакрамантам на чале з айцом Кардэцкім, што адбываюцца проста пад шведскім агнём. З самага пачатку аблогі вылучаецца Бабініч, які сам стаіць пры адной з гармат і трапнай стральбою ўчыняе вялікі хаос у шведскім лагеры. Ён уласнаручна абясшкоджвае адно з ядраў, што падае непасрэдка ад яго. Гэтае апошняе дзеянне выклікае вялікае захапленне ў тых, хто назірае за бітвай.

РАЗДЗЕЛ XV

(кароткі змест)

У наступныя дні і ночы шведы актыўна абстрэльваюць кляштар, але абаронцы не церпяць ніякіх страт і паспяхова адказваюць, наносячы ворагу вялікую шкоду. Ва ўдзельнікаў аблогі падае баявы дух, бо яны бачаць нейкую зачараванасць становішча. Такое ўражанне не змяншаецца тым фактам, што ў аблозе знаходзяцца 9000 чалавек, а ім процістаяць толькі 200 абаронцаў. Аднае начы Кміціч, пад камандай аднаго з рыцараў, з атрадам жаўнераў і ўзброеных сялян робіць вылазку за муры святыні. Атрад наносіць удар па адным з бліжэйшых валоў і ўчыняе вялікую шкоду, забіўшы вялікую колькасць шведскіх жаўнераў і некалькі іх камандзіраў. Гэта падзея выклікае паніку ў шведскім лагеры. Цішыня надыходзіць толькі на досвітку. Мілер бачыць прыніжэнне, якое ён перажывае, але вырашае

трымаць аблогу кляштара, пакуль ён не капітулюе. Тым часам да яго прыходзяць данясенні, што ў Вялікапольшчы шляхта ўзялася за зброю.

РАЗДЗЕЛ XVI

(кароткі змест)

Мілер зноў спрабуе дамовіцца з абложанымі. Ён пасылае аднаго з палякаў, які ваюе пад яго камандай. Пасланец распавядае сабраным айцам і рыцарам пра нібыта амючае адбыцца адрачэнне караля Яна Казіміра ад трона на карысць Карла Густава. Айцец Кардэцкі выяўляе хлусню пасланца, і той хуценька сыходзіць, але сярод абаронцаў гэтая навіна выклікае збянтэжанасць і сумневы, якія ледзьве атрымоўваецца здушыць і выкараніць. Цягам наступных дзён узаемныя абстрэлы працягваюцца. Аднак Мілер, які лічыць, што яго далейшая кар’ера або яе канец наўпрост залежаць ад поспеху аблогі, імкнецца весці далейшыя перамовы. У шведскі лагер прыязджаюць два святары, якія назаўтра ад’язджаюць і зноў вяртаюцца туды з адказам абаронцаў на ўмовы капітуляцыі. Адказ адмоўны для шведскага генерала, які вырашае затрымаць перамоўнікаў і павесіць іх. Аднак Садоўскі выступае супраць гэтага, і яго таксама падтрымлівае князь Гескі. Пад ціскам гэтых двух афіцэраў і, усведамляючы тое, што пасля гібелі пасланцоў ужо не будзе нават гаворкі пра нейкія дамовы з кляштарам, генерал саступае. Наступным шведскім перамоўнікам становіцца Кукліноўскі, які, акрамя выканання сваёй місіі, прагне «бачыць усё і кінуць тут і там кепскае насенне». Аднак яго дзеянні ні да чаго не прыводзяць, і ён вяртаецца ў свой лагер позна ўвечары. З дзвярэй пакоя, дзе адбылася сустрэча, яго за суры кляштара вядзе Кміціч, які хітра выцягвае з перамоўніка сапраўдную інфармацыю пра падзеі, якія адбываюцца ў іншых частках Польшчы. Высвятляецца, што пан Сапега аблажыў князя Януша Радзівіла, а ў некаторых мясцовасцях краіны палякі бяруцца за зброю. Кукліноўскі спрабуе пераканаць Кміціча перайсці на бок шведаў, аднак пан Андрэй у гэтай хвілі раскрывае матывы сваіх паводзінаў і кажа здрадніку проста ў вочы, што ён пра яго думае, пасля чаго дае яму поўху і кухталь саштурхоўвае таго з адхону насыпу. Пасля гэтага ён вяртаецца ў мury кляштара і пераказвае навіны айцу Кардэцкаму.

РАЗДЗЕЛ XVII

(кароткі змест)

Далейшыя перамовы чаргуюцца з бойкамі, але ў шведскім лагеры сітуацыя робіцца ўсё больш складанай, бо польскія войскі, якія прыйшлі сюды хутчэй з неабходнасці і не ўдзельнічалі ў ваенных дзеяннях, пачынаюць бунтаваць. Усё часцей паміж імі й шведскімі войскамі ўзнікаюць сваркі ды канфлікты. Па ўсёй краіне тым часам усё больш людзей бярэ зброю ў рукі, і шмат польскіх атрадаў, якія былі перайшлі на службу да шведаў, выказваюць гатоўнасць выступіць супраць захопнікаў. Гэтыя навіны даходзяць і да кляштара дзякуючы пану Слядкоўскаму, які быў хутчэй шведскім палонным, а не калабарантам. Ён падбадзёрвае абложаных і заахвочвае іх да заўзятай абароны, бо хутка павінна прыйсці падмога. Прыблізна ў сярэдзіне снежня ў шведскі лагер дастаўляюць велізарныя гарматы, самыя буйныя з якіх наносяць асабліва вялікую шкоду мурам і будынкам святыні. Страты сярод абаронцаў кляштара таксама павялічваюцца. Ubачыўшы гэта, Кміціч прыходзіць да думкі ўзарваць самую вялікую гармату ў лагеры шведаў і, паведаміўшы пра свій план айце Кардэцкаму і афіцэрам-абаронцам, бярэцца асабіста здзейсніць гэтую сваю задуму. Адночы ўначы ён маскіруецца пад шведа і выходзіць за мury кляштара. У тую ноч абаронцы прачынаюцца ад магутнага выбуху.

РАЗДЗЕЛ XVIII

(кароткі змест)

Кміціч дабіраецца да штурмавой гарматы, наладоўвае ствол і запальвае knot, пасля чаго кідаецца наўцёкі. Аднак адб'ягаючыся, на хвілю затрымліваецца. Выбух ладунку кідае яго на зямлю і пазбаўляе яго прытомнасці. Раніцай шведскія салдаты знаходзяць пана Андрэя і прыводзяць да Мілера. Пасля кароткага допыту генерал выносіць яму смяротны прысуд. Кміціч раскрывае сваё сапраўднае імя, што выклікае пэўную разгубленасць сярод польскіх афіцэраў. Кукліноўскі, аднак, просіць генеральскага дазволу ўзяць Кміціча да сябе, каб адпомсціць яму за ўчыненыя ім абразы. Ён вязе палоннага ў пусты хлеў непадалёк ад лагера. Там ён апчынае тыцкаць Кміцічу ў бок задпаленай паходняй, але, на шчасце, тут з'яўляюцца Кемлічы з весткай, што Кукліноўскага нібыта выклікаюць да Мілера. Афіцэр тут жа сыходзіць, і Кемлічы, папярэдне расправіўшыся з выстаўленай вартай, вызваляюць пана Андрэя. Пасля таго, як афіцэр вяртаецца, ролі змяняюцца, і Кміціч адплачвае Кукліноўскаму за папярэдняе абыходжанне. Урэшце ён ад'язджае, пакінуўшы павешанага афіцэра ў халодным хляве. Па дарозе ён высвятляе, што Кемлічы толькі ўдавалі з сябе, нібыта яны служаць шведам, а прытым таёмна забівалі і рабавалі асобных шведскіх жаўнераў, якія міжволі адыходзіліся ад свайго лагера. Такім чынам бацька і двое сыноў дапамагалі абаронцам кляштара і адначасова шукалі нагоды далучыцца да Кміціча.

РАЗДЗЕЛ XIX

(кароткі змест)

Наступнага дня Мілер – ужо гатовы адступіць ад кляштара – склікае раду, падчас якой Ужашчовіч прапаноўвае выкарыстаць хітрасць: распусціць чуткі пра пошук падземнага ходу, які нібыта вядзе да кляштара, і напалохаць абложаных пагрозай узарваць цвярдзіню. Генерал, нягледзячы на грэблівыя позіркі афіцэраў у бок Ужашчовіча, хапаецца за гэтую думку і дазваляе рэалізоўваць план. У нейкай хвілі адзін з польскіх афіцэраў прыносіць навіну пра смерць Кукліноўскага і ўцёкі Кміціча. Высвятляецца таксама, што харугва, якою раней камандаваў Кукліноўскі, разбеглася, а некаторыя жаўнеры, імаверна, маюць намер айсці пад каманду Кміціча. Ужашчовіч пачынае здзяйсняць сваю задуму. Распаўсюджаныя чуткі даходзяць да вушэй абаронцаў і выклікаюць сярод іх паніку, якую, аднак, сцішвае айцец Кардэцкі, напаяючы душы абаронцаў святыні мужнасцю і спакоем. Ультыматум аб капітуляцыі абаронцы адхіляюць і ўсцешана бачаць, што пагрозы ворага былі толькі пустымі словамі. Баявыя дзеянні спыняюцца напярэдадні Калядаў. Падчас поснае вячэры айцец Кардэцкі ўзгадвае імя пана Андрэя, якога абаронцы лічаць мёртвым і раскрывае яго сапраўднае прозвішча – Кміціч. Назаўтра папоўдні шведы пачынаюць свой апошні штурм муроў святыні. 26 снежня пад сховам ночы збянтэжаныя і расчараваныя нападнікі адступаюць ад муроў кляштара, які самаўпэўнены шведскі генерал называў «куратнікам» і хацеў захапіць адным ударам...

РАЗДЗЕЛ XX

(кароткі змест)

Кміціч разам з Кемлічамі дабіраюцца да Сілезіі. Сярод меншых шведскіх падраздзяленняў і атрадаў, раскіданых па ўсёй Польшчы, шырыцца разгубленасць з прычыны ўзмацнення нападаў сялянскіх і шляхецкіх войскаў. Кароль Рэчы Паспалітай Ян Казімір, знаходзячыся па-ранейшаму ў сілезскай Глаговай, выдае маніфест наступнага зместу:

«Як бы далёка ні прасунуўся вораг, а ўсё яшчэ не страчаны час, шаноўныя сенатары, адданая нам шляхта і вялебныя айцы, каб мы не маглi вярнуць сабе страчаныя правінцыі і гарады і зноў аддаць Богу належную хвалу, і напайць варожай крывёю апаганеныя святыні, і аднавіць спрадвечныя вашыя вольнасці ды правы й старапольскія звычаі, адно каб толькі

зноў вярнулася ваша старопольская цнота і старажытных вашых продкаў *observantia*¹⁰ ды любоў да свайго гаспадара, якою дзед наш, Жыгімонт Першы, перад іншымі ганарыўся народамі. Часіна прыспела, адышоўшы ад злых учынкаў, выйці на поле хвалы. Уставайце ж на шведа ўсе, для каго Бог і святая вера вышэйшыя за ўсё. Не чакайце правадыроў і ваяводаў, ані таго парадку, што запісаны ў законе, бо ўсе змяшаў цяпер вораг; але далучайцеся адзін да аднаго, да двух трэці, да трох чацвёрты, да чатырох пяты і гэтак *per consequens*¹¹ і кожны са сваімі падданымі, а з'яднаўшыся, давайце, дзе магчыма, адпор ворагу. Тады толькі абірайце сабе правадыра. Збірайцеся да кучы, а як складзецца баявое войска і вы абераце сабе слаўнага вайскавода, чакайце нас, наносячы, як толькі надарыцца аказія, страты ворагу. Мы ж, шаноўныя сенатары, адданая нам шляхта і вялебныя айцы, пачуўшы пра гатоўнасць вашу і пакорлівасць нам, адразу прыбудзем на месца і жыццё наша пакладзём, калі патрабаваць таго будзе абарона непадзельнай нашай айчыны».

Карл Густаў, які ў гэты час знаходзіцца ў Прусіі, аддае загады аб крывавым здушэнні ўсіх бунтаў. Паміж двума бакамі пачынаецца смяротнае змаганне.

РАЗДЗЕЛ XXI

(кароткі змест)

Кміціч прыбывае ў Глагову. Тут ён трапляе на аўдыенцыю да Яна Казіміра. Паранейшаму выдаючы сябе за Бабініча, ён распавядае каралеўскай пары і вяльможам гісторыю абароны Яснай Гары і паведамляе навіны пра падзеі ў іншых частках Рэчы Паспалітай. Пан Андрэй высвятляе, што князь Багуслаў паведаміў каралю пра нібыта сінуючы план выкрадання ўладара, і гэты ганебны ўчынак меўся здзейсніць Кміціч. Героя Чанстаховы, аслабленага ранами і ліхаманкаю, гэтая навіна літаральна шакуе. Ян Казімір, узбудзёраны добрымі навінамі, вырашае адправіцца ў Аполе, паслухаць парады сенатараў, якія сабраліся ў гэтым горадзе, а потым вярнуцца ў Польшчу. Ён таксама вырашае, што Бабініч павінен суправаджаць яго.

РАЗДЗЕЛ XXII

(кароткі змест)

Кароль адпраўляецца ў Аполе і там, атрымаўшы парадку сенатараў, вырашае адправіцца ў Любоўлю, да кароннага маршалка Любамірскага. Вярнуўшыся ў Глагову, кароль, разам з Кміцічам і маладым афіцэрам Тызенгаўзам, абмяркоўваюць бяспечны шлях па дарозе, дзе шмат шведаў. Кміціч мяркуе, што атрад драгунаў, які будзе каралеўскім канвоем, мусіць адправіцца крыху раней, а кароль і 40 жаўнераў павінны будучь ехаць за драгунамі на пэўнай адлегласці. Таксама маюць быць распаўсюджаны чуткі, нібыта Ян Казімір едзе ўсярэдзіне гэтай вялікай групы драгунаў. Нягледзячы на прэрэчэнні Тызенгаўза, кароль цалкам давярае пану Андрэю і прымае ягоны план. Драгуны адпраўляюцца неадкладна, а манарх вырашае рушыць праз два дні.

РАЗДЗЕЛ XXIII

(кароткі змест)

Кароль і вяльможы адправіліся ў дарогу. Картэж праходзіць Рацібуж і трапляе ў Польшчу. Увесь гэты час Тызенгаўз падазрае Кміціча ў магчымай здрадзе і ўважліва сочыць за кожным яго крокам. Гэтыя падазрэнні робяць прыгнечвальнае ўздзеянне на пана Андрэя, які ўжо не ў добры настроі. Кароль, аднак, верыць у шчырасць Кміціча-Бабініча і не зважае на шмат якія з пастаянных папярэджанняў Тызенгаўза. Адночы ўвечары падарожнікі

---

¹⁰ Пашанота (лац.).

¹¹ Па парадку (лац.).

бачаць на небасхіле свячэнне. Высвятляецца, што гэта нямецкія атрады рабуюць і спальваюць Жывец. Таксама прыходзяць навіны, што шведы раней ужо нанеслі ўдар па атрадзе, які нібыта суправаджаў караля. Кміціч разам з Кемлічамі выязджае наперад і праз пэўны час вяртаецца з навіною, што дарога вольная, бо немцы пакінулі горад і што можна будзе там спакойна заначаваць. Ён таксама прыводзіць палоннага рэйтара, які пацвярджае словы Кміціча. Падазраючы магчымае падступства, Тызенгаўз мае намер спраўдзіць атрыманыя звесткі. Вярнуўшыся да картэжу, ён выбачаецца перад Кміцічам за ўсе свае ранейшыя падазрэнні, і паміж двума рыцарамі ўсталёўваецца згода.

РАЗДЗЕЛ XXIV

(кароткі змест)

Уначы каралеўскі картэж прыбывае ў Жывец, а назаўтра рушыць адлей. Гуралі¹²-праваднікі вядуць падарожнікаў па складаных, але невядомых шведам горных сцяжынах. У адной з цяснін картэж раптоўна сутыкаецца тварам да твару са шведскім атрадам з трохсот чалавек. Кміціч і Кемлічы адразу ж кідаюцца наперад і люта наносяць удары па шведах, маючы намер ахвяраваць сваім жыццём, баронячы караля. Іх раптоўная атака на пэўны час спыняе шведаў, але ў выніку абаронцы слабеюць і трапляюць пад ціск шведаў. У гэтай хвілі, аднак, са стромых адхонаў цясніны пачынаюць валіцца камяні й ствалы дрэў, у той самы час гуралі пачынаюць скакаць проста на шыі шведаў і праз кароткі час канчаткова перамагаюць ворага. Яны вітаюць свайго валадара з захапленнем. Кароль загадвае знайсці пана Андрэя. Усе думаюць, што герой загінуў. На шчасце, высвятляецца, што ён – хоць і шмат разоў паранены – усё яшчэ дыхае. Апынуўшыся перад каралём, ён на імгненне прыходзіць у прытомнасць, паказвае сваю велізарную радасць з прычыны выратавання караля і з апошніх сіл вымаўляе: «Я не Ба-бі-ніч, я Кмі-ціч».

РАЗДЗЕЛ XXV

(кароткі змест)

Далейшае падарожжа адбываецца спакойна і бяспечна, бо каралеўскі картэж суправаджаюць гуралі, гатовыя бараніць караля да апошняй кроплі крыві. Пазней са сваёй харугвай да картэжу далучаецца таксама Вайніловіч. Урэшце манарх прыбывае да кароннага маршалка Любамірскага; той вітае караля з вялікай радасцю, дэманструючы поўную адданасць, а пасля прыезду ў сваю цудоўную і багата абстаўленую рэзідэнцыю ў Любоўлі арганізуе ўрачыстую бяседу і рыцарскі турнір з нагоды прыбыцця манарха.

РАЗДЗЕЛ XXVI

Акружаны натоўпамі вяльможаў, шляхты і рыцараў, якія ўсё прыбывалі ў замак, не забыўся добры кароль сярод баляў на свайго адданага служку, які ў горнай цясніне гэтак адважна падставіў сваю грудзі пад шведскія мячы; назаўтра ж пасля прыбыцця ў Любоўлю ён наведваў параненага пана Андрэя. Ён заспеў яго цалком прытымным, вясёлым, хоць і смяротна бледным, бо, не атрымаўшы ў выніку шчаслівага збегу абставінаў ніводнай занадта цяжкай раны, рыцар ўсё ж такі страціў шмат крыві. Ubачыўшы караля, Кміціч прыўзняўся і сеў на ложку і, нягледзячы на ўсе намовы, ні за што не хацеў прылегчы.

---

¹² Горцы, карэнныя жыхары Заходніх Карпатаў.

– Літасцівы пане! – прамовіў ён, – дні праз два я і ў сядло сяду, і з вамі, калі будзе на тое вашае каралеўскае міласці воля, далей паеду; сам я адчуваю, што нічога такога са мною не сталася.

– Цябе, напэўна, цяжка паранілі. Нечуваная гэта рэч – аднаму ўдарыць на столькі ворагаў ...

– Ці не аднойчы даводзілася мне гэта рабіць, я ж так лічу, што ў небяспецы шабля і адвага – першая справа! Ах, літасцівы пане, і на валовай шкуры не спішаш тых ран, што на маёй загаіліся. Такое ўжо маё шчасце!

– Ты на шчасце не наракай, сам, ведаць, лезеш навослеп туды, дзе не тое што ад ран, ад смерці абароны няма. З якіх жа гэта часоў ты ваюеш? Дзе раней можна змагаўся?

Лёгкі румянец афарбаваў бледны твар Кміціча.

– Літасцівы пане! Бо гэта я ўчыняў набегі на князя Хаванскага, калі ва ўсіх ужо рукі апусціліся, ён і кошт за маю галаву прызначыў.

– Паслухай, – сказаў раптам кароль, – ты мне там, у цясніне, адно дзіўнае слова сказаў, але я тады падумаў, што delirium¹³ у цябе і розум памутнеў. А цяпер вось ты зноў вытлумачыў, што набегі ўчыняў на Хаванскага. Хто ж ты? Няўжо і сапраўды не Бабініч? Мы ж ведаем, хто ўчыняў набегі на Хаванскага!

На хвіліну запанавала маўчанне; урэшце малады рыцар узняў засмучаны твар і сказаў:

– Але, літасцівы пане! Не гарачка ў мяне, праўду я кажу: я нападаў на Хаванскага, і з тае вайны імя маё прагрымела на ўсю Рэч Паспалітую. Я Андрэй Кміціч, харунжы аршанскі!

Тут Кміціч заплюшчыў вочы і яшчэ больш спалатнеў; але кароль маўчаў, узрушаны, і пан Андрэй працягваў:

– Я, літасцівы пане, той самы выгнаннік, што быў Богам і людзьмі выкляты за забойствы й свавольствы, я службыў Радзівілу і разам з ім здрадіў вам, літасцівы пане, і айчыне, а цяпер вось, праколаты рапірамі, растаптаны конскімі капытамі, ляжу нямоглы, і б’ю сябе ў грудзі, паўтараючы: «Mea culpa! Mea culpa!»¹⁴ – і, як бацьку, малю вас аб міласэрнасці. Даруйце мне, літасцівы пане, бо сам я пракляў свае злачынствы і даўно сышоў са шляху грэшнікаў.

Слёзы пакаціліся тут з вачэй рыцара, і дрыготкімі рукамі ён пачаў шукаць руку караля. Ян Казімір рукі не адабраў, але пасуровеў і сказаў:

– Літасцівы павінен быць той, хто носіць карону ў гэтай краіне, і заўсёды гатовы адпусціць віну. Вось і табе гатовыя мы дараваць, асабліва таму, што верай і праўдаю, не шкадуючы жыцця, службыў ты нам у Чанстахове і ў дарозе...

– Даруйце ж мне, літасцівы пане! Суцішце мае пакуты!

– Аднаго толькі не магу дараваць я табе: не запэцкаў да сёння наш народ свайго гонару, не чыніў ён зроду замахаў на маястат каралеўскі, а ты ж

---

¹³ Гарачка (лац.).

¹⁴ Мая віна! Мая віна! (лац.).

прапаноўваў князю Багуславу выкрасці мяне і жывым або мёртвым аддаць у рукі шведаў.

І, хоць за хвіліну да гэтага Кміціч сам казаў, што ён ляжыць зусім нямоглы, аднак тут сарваўся з ложка, схапіў распяцце, што вісела над ім, і з абліччам у чырвоных плямах ад жару, з запаленымі вачымаі загаварыў, цяжка дыхаючы:

– Прысягаю выратаваннем душы бацькі майго і маёй маці, ранами ўкрыжаванага, гэта хлусня! Калі вінаваты я ў гэтым граху, няхай пакарае мяне Пан Бог раптоўнай смерцю і вечнай гееннай вогненнаю! Літасцівы пане мой, калі вы не даяце мне веры, я зараз жа сарву гэтыя павязкі! Лепш мне сплыць крывёю, якую яшчэ пакінулі шведы ў маіх жылах! Зроду я гэтага не прапаноўваў. І ў думках такога не было! За ўсе каралеўствы свету ніколі не здзейсніў бы я такога злачынства! Даю прысягу на гэтым распяці! Аман! Аман!

І яго ажно калаціла ад гарачкі ды абурэння.

– То значыць, князь зманіў? – здзіўлена спытаў кароль. – Навошта ж яму гэта спатрэбілася? Дзеля чаго?

– Напраўду, літасцівы пане, ён схлусіў! Гэта была д'ябальская помста за тое, што я яму ўчыніў.

– Што ж ты яму ўчыніў?

– Я выкраў яго на вачах ва ўсяго ягонага двара і ўсяго ягонага войска і хацеў звязанага кінуць да вашых ног, літасцівы пане.

Кароль правёў рукою па сваім чале.

– Дзіўна мне гэта! Дзіўна! – сказаў ён. – Я табе веру, але не магу зразумець! Як жа так? Ты служыў Янушу, а выкраў Багуслава, які не быў такі вінаваты, як яго брат, і звязанага хацеў прывезці да мяне?

Кміціч хацеў быў адказаць, але кароль у гэтай хвілі ўбачыў, які бледны ён і змучаны, і прамовіў:

– Адпачні, а тады мне ўсё з самага пачатку распавядзеш. Мы табе верым, і вось табе наша рука!

Кміціч прыціснуў да вуснаў руку караля і пэўны час маўчаў, дыханне ў яго заняло, і ён толькі з невымоўнай любоўю глядзеў на свайго ўладара; урэшце, сабраўшыся з сіламі, пачаў ён свой расповед:

– Я ўсё раскажу ад самага пачатку. Ваяваў я з Хаванскім, але і сваіх не шкадаваў. Змушаны я быў людзей крыўдзіць, браць у іх усё, што спатрэбіцца; але збольшага чыніў так праз свавольства: кроў віравала ўва мне. Таварышы мае былі ўсе годныя шляхціцы, але не лепшыя за мяне. То, бывае, засякуць некага, то чырвонага пеўня пусцяць, то бізунамі па снезе прагоняць. Усчаўся гармідар. У тых мясцінах, куды вораг яшчэ не дайшоў, пакрыўджаныя падавалі на мяне ў суд. Прайграваў я завочна. Прысуды сыпаліся адзін за адным, а я ведаць нічога не хацеў: мала таго, д'ябал мяне спакушаў, нашэптваў

мне, каб я самога пана Лашча¹⁵ перасягнуў, які тымі прысудамі сабе ферэзію¹⁶ падшыць загадаў, а ўсе ж яго славілі і да сёння імя яго шанаванае.

– Бо пакаяўся ён і памёр у пабожнай пакоры, – заўважыў кароль.

Перадыхнуўшы, Кміціч працягваў свой расповед:

– Тым часам палкоўнік Білевіч, – шляхетны род у Жамойці гэтыя Білевічы, – пакінуўшы тленную сваю плоць, перасяліўся ў лепшы свет, а мне адпісаў вёску і ўнучку як нарачоную. Не патрэбна была мне гэтая вёска, у пастаянных набеггах багатую ўзяў я здабычу і не толькі я вярнуў сабе ўсё, што страціў, калі вораг захапіў мае маёнткі, але і памножыў свае багацці. Столькі яшчэ засталася ў мяне ў Чанстахове, што і дзве такія вёскі я б мог купіць, і ні ў кога не трэба мне было прасіць хлеба. Але калі мае майно страты панесла, паехаў я на зімовы пастой у Лаўданскі край. І так спадабалася мне дзяўчына-сіраціна, што быў забыўся я пра ўсё на свеце. Такая цнатлівая яна і добрая, што сорамна мне было перад ёю за даўнія мае грахі. Ды і яна, з маленства пястуючы агіду да граху, пачала настойваць, каб пакінуў я ранейшае жыццё, людзей супакоіў, за крыўды узнагародзіў і пачаў жыць сумленна...

– І ты пачуў яе парады?

– Дзе там, літасцівы пане! Што праўда, хацеў я, бачыць Бог, хацеў! Але пераследуюць мяне даўнейшыя грахі. Напачатку ва Упіце жаўнераў маіх пабілі, за што я аддаў горад агню...

– О, Божа! То гэта ж злачынства! – усклікнуў кароль.

– Гэта б яшчэ нічога, літасцівы пане! Потым таварышаў маіх, годных рыцараў, хоць і бунтаўнікоў, лаўданская шляхта пасекла. Не мог я не адпомсціць і ў тую ж ноч напаў на засценак Бутрымаў ды агнём і мечам пакараў іх за забойства. Але яны мяне адолелі, бо процьма іх там, гэтых шарачковых. Хавацца мне давялося. Дзяўчына ўжо і глядзець на мяне не хацела, бо шарачкі гэтыя паводле тастаманту былі ёй бацькамі ды апекунамі. А гэтак яна мяне да сябе прываражыла, што хоць ілбом аб сцяну біся! Не мог я жыць без яе, сабраў новую хеўру і гвалтам, са зброяй у руках вывез яе.

– Ды што гэта ты! Гэта ж толькі татары дзевак крадуць!

– Прызнаюся, злачынная то была справа! Вось і пакараў мяне Пан Бог рукою пана Валадыёўскага. Сабраўшы шляхту, вырваў пан Валадыёўскі ў мяне дзяўчыну, а самога так шабляй секануў, што я ледзьве не аддаў Богу душу. Сто разоў лепш было б гэта для мяне, бо не звязаўся б я тады з Радзівілам, вам і айчыне на пагібель. Але што зробіш? Новыя суды пачаліся. Зладзейства такое, што кара горлам мяне чакала. Я ўжо і не ведаў, што мне рабіць, калі віленскі ваявода сам раптам прыйшоў мне на дапамогу...

– Ён узяў цябе пад абарону?

– Праз таго ж пана Валадыёўскага ён мне грамату прыслаў на набор войска, і зрабіўся я яму падсудным і мог ужо не баяцца тых sudoў. Як паратунак з'явіўся мне тады ваявода. Адразу сабраў я харугву з адных

¹⁵ Каронны стражнік Самуэль Лашч вядомы быў тым, што атрымаў больш за дзвесце прысудаў за свае правіны і злачынствы, але праз заступніцтва явлікага гетмана Кароны Каняцпольскага быў вызвалены ад адказнасці.

¹⁶ Ядвабная вышытая накідка паўзверх шляхецкага ўбору.

забіякаў, на ўсю Літву слаўных. Лепшае харугвы ва ўсім войску не было. Павёў я яе ў Кейданы. Як роднага сына, прыняў мяне там Радзівіл, пра сваяцтва нашае з Кішкамі ўспомніў, пад абарону ўзяць паабяцаў. У яго ўжо былі разлікі на мяне. Яму патрэбны былі людзі адчайныя, гатовыя на ўсё, а я, прасцяк, як на прынаду лез. Калі задумы яго яшчэ не выйшлі навонкі, загадаў ён мне на распяці даць яму прысягу, што ніколі не пакіну там яго ні пры якіх варунках. Думаў я, што пра вайну са шведамі або маскоўцамі гаворка йшла, і з ахвотаю даў яму прысягу. Але вось пачаўся той жахлівы баль, на якім была падпісана Кейданская ўгода. Відавочнай стала здрада. Іншыя палкоўнікі пакідалі да ног гетмана булавы, а мяне тая прысяга, як сабаку на ланцугу, трымала, не мог я ад князя адрачыся...

– А хіба ж усё тыя, што потым пакінулі нас, не прысягалі нам на вернасць? – з сумаў заўважыў кароль.

– Але я хоць і не кінуў булавы, але ж не хацеў запэцкаць сябе здрадаю. Адзін Бог толькі ведае, якія прыняў я пакуты! Нібы хто жывым агнём мяне паліў, гэтак я цяпеў! Бо і дзяўчына мая, хоць і замірыліся мы ўжо з ёю пасля сваркі, назвала мяне здраднікам, адварнула ад мяне, як ад гадзіны плюгавай. А я ж прысягнуў, я прысягу даў не пакідаць Радзівіла! О, літасцівы пане, хоць жанчына яна, але розумам сваім мужа зацьміць, а табе адданая, як ніхто іншы.

– Няхай дабраславіць яе Бог! – прамовіў кароль. – За гэта люблю яе!

- Яна думала перарабіць мяне, меркавала, што я стану тваім прыхільнікам і за айчыну буду змагацца, а калі прахам пайшлі ўсе яе намаганні, угнявілася на мяне так, што як перад тым любіла, гэтак жа пачала цяпер мяне ненавідзець. Між тым Радзівіл заклікаў мяне да сябе і пачаў намаўляць. Выходзіла паводле яго, як два ў два – чатыры, што справядліва ён учыніў, што толькі гэтак і мог ён выратаваць бацькаўшчыну, якая гіне. Я і пераказаць не магу, што ён мне тлумачыў, то былі гэтка вялікія думкі і гэткае шчасце абяцалі яны айчыне! Ды ён бы ў сто разоў мудрэйшага пераканаў, а чым я, прасты жаўнер, быў супраць такога дзяржаўнага мужа! Кажу вам, літасцівы пане, што абедзвюма рукамі ўхапіўся я за гэтыя яго думкі, сэрцам прыняў іх, думаючы сабе: усе сляпыя, адзін князь праўду бачыць, усе грэшнікі, адзін ён чысты перад Богам. Я за яго б тады ў агонь скочыў, як цяпер за вас, літасцівы пане, бо не ўмею я ані напалову служыць, ані напалову любіць.

– Я гэта бачу! – заўважыў Ян Казімір.

– Вялікую аказаў я яму паслугу, – панура працягваў Кміціч. – Каб не я, ніякага атрутнага плёну не прынесла б гэтая здрада, уласнае войска пасекла б князя шаблямі. Справа да таго ішла. Ужо драгуны ўзбунтаваліся, вугорская пяхота ды лёгкія харугвы, ужо секлі яны шаблямі ягоных шатландцаў, калі прымчаўся я са сваімі людзьмі і тут жа ўшчэнт іх пасек. Але заставаліся яшчэ харугвы, што стаялі на пастоі. Я і іх знішчыў таксама. Адзін толькі пан Валадыёўскі уцёк з-пад арышту і цудам вывеў сваіх лаўданцаў на Падляшша, каб далучыцца там да пана Сапегі. Шмат сабралася там тых, каму пашчасціла ацалець, але адзін Бог ведае, колькі з маёй віны загінула добрых жаўнераў. Каюся ў тым, як на споведзі каюся. Па дарозе да пана Сапегі захапіў мяне

Валадыёўскі і ўжо не хацеў ашчаджаць маё жыццё. Ледзьве вымкнуў я тады з ягоных рук, ды й тое толькі таму, што знайшліся пры мне лісты, з якіх выявілася, што, калі ён сядзеў у сутарэнні й князь хацеў яго расстраляць, я горача за яго заступіўся. Адпусціў ён тады мяне, я ж вярнуўся да Радзівіла і зноў служыў яму. Але горка было мне, скаланалася душа мая ад учынкаў князевых, бо няма ў яго ні веры, ні гонару, ні сумлення, а ўласнае слова для яго тое самае, што для шведскага караля. Пачаў я дзёрзка з ім сябе паводзіць. Гневаўся ён на мяне за маю дзёркасць. І адправіў урэшце ад сябе з лістамі.

– Вельмі важна ўсё тое, што ты тут распавядаеш, – прамовіў кароль, – мы цяпер ад відавочцы, які *pars magna fuit*¹⁷, будзем ведаць, як яно ўсё адбывалася.

– Гэта праўда, што *pars magna fui*, – адказаў Кміціч. – З радасцю з’ехаў я з тымі лістамі, бо не мог уседзець у Кейданах. У Пільвішках сустрэў я князя Багуслава. Дай жа Божа, каб ён мне ў рукі патраіў: усе сілы я да таго прыкладу, каб напаткала яго мая помста за паклёп, які ён узвёў на мяне! Нічога я яму там не прапаноўваў, бессаромная усё гэта хлусня, мала таго, – менавіта там стаў я на слушны шлях, там даведаўся пра тое, чаго раней не бачыў, і на свае вочы пераканаўся ў бессаромнасці гэтых ерэтыкоў.

– То кажы хутчэй, як яно было, а тое нам тут усё так падалі, нібыта князь Багуслаў толькі пад прымусам дапамагаў брату.

– Ён, літасцівы пане? Ён горшы за Януша! Бо ў чыёй жа галаве раней за ўсіх выспеў здрадлівы намер? Ды хіба не ён першы пачаў спакушаць князя гетмана каронай? Судзі яго Бог! Князь Януш хоць маску нацягваў і *bono publico*¹⁸ сябе апраўдваў, а Багуслаў, вырашыўшы, што я з нягоднікаў нягоднік, усю душу адкрыў мне. І паўтарыць страшна, што ён мне сказаў. «Да д’ябла, кажа, паляціць ваша Рэч Паспалітая; але яна як бы кавалак чырвонага сукна, і мы не толькі не паварухнём пальцам дзеля яе выратавання, але і самі раздзіраць будзем, каб у нас у жмені большы кавалак застаўся. Літва, кажа, нам павінна дастацца, а пасля смерці брата Януша я вялікакняскую шапку надзену, ажаніўшыся з яго дачкою».

Кароль затуліў рукамі вочы.

– Ах, Божа! – усклікнуў ён. – Радзівілы, Радзяёўскі, Апаліньскі... Як жа было не стацца таму, што сталася! Карона ім патрэбна была, няхай бы нават давялося раз’яднаць тое, што Пан Бог злучыў!

– І мяне ахапіў жах, літасцівы пане! Вадою галаву я сабе абліваў, каб хоць не звар’яець. Але ў адзінае імгненне змянілася душа мая, нібы гром яе аглушыў. Сам я уласных справункаў жахнуўся. Не ведаў, што рабіць: Багуслава ці сябе пырнуць нажом? Як дзікі звер, я выў, – у такія патрапіў сілкі! Не служыць Радзівілам ужо хацеў я, а помсты прагнуў! І тут мяне нібы агаломшыла: адправіўся я са сваімі людзьмі ў сядзібу князя Багуслава, павёз яго за горад, схапіў там і да канфедэратаў хацеў адвезці, каб коштам яго галавы да іх і да цябе на службу вярнуцца.

¹⁷ Вялікую справу зрабіў (лац.).

¹⁸ Агульным дабром (лац.).

– Я ўсё табе дарую! – усклікнуў кароль. – Бо падмануты быў ты, але адплаціў здрадніку! Адзін толькі ты мог на такое наважыцца, больш ніхто. Усё я табе за гэта дарую і ад усяго сэрца адпускаю табе твае правіны, толькі хутчэй раскажвай далей, бо я знемагаю ад цікаўнасці: як там яно было?

– На першым жа прыпынку выхапіў ён у мяне пісталет з-за пояса і стрэліў мне ў твар. Вось шнар! Сам адзін людзей маіх перапыніў і пайшоў. Вялікі ён рыцар, тут нічога не скажаш; але мы яшчэ спаткаемся з ім, хай гэта нават будзе мая апошняя гадзіна!

Тут Кміціч пачаў церабіць коўдру, якою быў накрыты; але кароль адразу перапыніў яго:

– І гэта дзеля помсты ён у лісце ўзвёў паклёп на цябе?

– Дзеля помсты паслаў ён гэты ліст. Рана ў мяне ў лесе падзагаілася; але горай балела душа. Да Валадыёўскага і ягоных канфедэратаў я не мог пайсці: лаўданцы б шаблямі мяне пасеклі. Ведаў я, што князь гетман задумаў супраць іх паход, і папярэдзіў іх, каб яны разам трымаліся. Гэта і была мая першая добрая справа, бо Радзівіл перабіў бы іх, харугву за харугвай, а цяпер вось – яны яго адолелі і трымаюць, як я чуў, у аблозе. Хай дапаможа ім Бог, а на яго кару пашле, аман!

– Можа, яно гэтак ужо і сталася, а не, дык станецца напэўна, – сказаў кароль. – Што ж ты потым рабіў?

– Не мог я, літасцівы пане, служыць табе ў канфедэратаў і вырашыў прабівацца проста да цябе і вернаю службай задкупіць сваю віну. Але як было мне прабіцца? Хто б прыняў Кміціча? Хто б яму паверыў? Хто б яго не назваў здраднікам? Таму прыняў я імя Бабініча і, праехаўшы з канца ў канец усю Рэч Паспалітую, дабраўся да Чанстаховы. Ці там ужо вялікія мае заслугі, няхай пра тое ксёндз Кардэцкі скажа. Дзень і ноч думаў я пра адно: як бы страты залагодзіць, што ўчыніў я радзіме, кроў за яе праліць, вярнуць сваю славу і гонар. Астатняе вы самі ведаеце, самі бачылі, літасцівы пане. І калі твая добрая бацькава сэрца схіляецца да маіх мольбаў, калі новая мая служба перавысіла меру старых грахоў або хоць зраўнялася з імі, будзьце ж да мяне міласэрны, літасцівы пане, і супакойце мяне, адйце мне ласкі ў сваім сэрцы, бо ўсё ад мяне адступіліся і ніхто мяне не суцешыць, толькі вы адзін! Вы адно бачыце маё пакаянне і мае слёзы! Я выгнаннік, я здраднік, я парушальнік прысягі, аднак, літасцівы пане у, я люблю радзіму і вашага маястату веліч і, бачыць Пан Бог, хачу служыць вам абодвум!

Буйныя слёзы паліліся тут з вачэй маладога рыцара, і горка ён расплакаўся, а кароль, добры бацька, абняў яго, стаў у лоб цалаваць і супакойваць:

– Ендрак, любы ты мне, як сын родны! Што я табе казаў? Што зграшыў ты ў асляпленні, а колькі людзін грэшыць з намерам? Ад усяго сэрца дарую табе за ўсё, бо адкупіў ты ўжо сваю віну. Супакойся, Ендрак! Не адзін быў бы рады пахваліцца такімі заслугамі, як твае, далібог! І я дарую табе, і айчына даруе, і мы яшчэ табе абавязаны будзем! Ну, хопіць табе лямантаваць!

– Хай Бог вас узнагародзіць, літасцівы пане, за вашу спагаду! – са слязьмі прамовіў рыцар. – А я яшчэ на тым свеце павінен буду адпакутаваць за прысягу, што даў Радзівілу. Не ведаў я, у чым прысягаў, а ўсё адно: прысяга – гэта прысяга.

– Не асудзіць цябе Бог за яе, – адказаў кароль, – бо палова Рэчы Паспалітай трапіла б тады ў апраметную, усе, хто парушыў дадзеную нам прысягу.

– І я, літасцівы пане, думаю, што не патраплю ў апраметную, у тым мне і ксёндз Кардэцкі запаруку мог даць, хоць і не быў упэўнены, ці мяне чысцец абміне. Цяжка гэта – у агні гарэць сотню гадоў! Ну, ды няхай ужо! Чалавек усё можа вытрываць, калі ў яго ёсць надзея на вечнае збавенне, ды й модлы моцна могуць дапамагчы й зменшыць пакуты.

– Ты адно пра тое не думай! – сказаў Ян Казімір.

– Я ў самога нунцыя папрашу, каб ён адправіў службу за тваё збавенне. Пры такіх заступніках не прыйдзеца табе шмат пакут трываць. Вер у міласэрнасць боскую!

Кміціч усміхнуўся праз слёзы.

– Вось, дасць Бог, папраўлюся, – сказаў ён, – то не з аднаго шведа душу выму, і будзе ад таго не толькі заслуга ў небе, але і добрая слава на зямлі.

– Спадзявайся на Бога, – адказаў кароль, – і не думай раней часу пра славу. Слова маё ў тым запарукаю, што не абміне цябе тое, што табе належыць. Прыйдзе пара спакайнейшая, то я сам узнагароджу цябе за заслугі, – яны ж і без таго немалыя, а будуць, пэўна, яшчэ большыя. І на сойме, дасць Бог, загадаю абмеркаваць тваю справу, і зноў гонар ты набудзеш.

– Але, літасцівы пане, бо як толькі ўсё крыху аціхне, а можа, нават і раней, пачнуць мяне па судах цягаць, і ўжо тут і вы сваёй каралеўскай уладаю не зможаце мяне ўратаваць. Але досыць пра гэта! Не дамся я, пакуль жывы, пакуль шаблю трымаю ў руках! Вось з дзяўчынай гора. Алечкай клічуць яе, літасцівы пане! Ах, колькі ўжо часу я не бачыў яе! Колькі выпакутаваў я без яе і праз яе, і, хоць калі-нікалі хачу выкінуць яе з сэрца прэч і з каханнем змагаюся, як з тым мядзведзем, – усё дарэмна, не адпускае сякая-такая – і ўсё тут!

Ян Казімір весела і лагодна засмяяўся. – Чым жа я тут табе, небараку, магу дапамагчы?

– А хто ж мне дапаможа, калі не вы, літасцівы пане?! Адчайная яна ваша прыхільніца, і ніколі не даруе яна мне маіх кейданскіх справаў, хіба што толькі ты за мяне заступішся і засядчыш, што не той ужо я, што зноў служу я табе і айчыне, і не з прымусу, не таму, што зваблены ўсялякімі дабротамі, але з уласнае волі, наракаючы толькі на самога сябе...

– Калі ў гэтым ёсць патрэба, заступлюся я за цябе, а калі такая яна мая прыхільніца, як ты тут патлумачыў, то і заступніцтва маё будзе паспяховым. Толькі б дзяўчына вольная была ды якой бяды з ёй не ўчынілася, – у ваенны час усякае бывае.

– Анёлы будуць яе ахоўваць!

– Яна ж таго вартая. А каб па судах цябе не цягалі, ты вось што зробіш: мы цяпер будзем як мага хутчэй набіраць войска; але я не магу даць табе грамату на набор як Кміцічу, калі на табе, як ты кажаш, ганьба, але на імя Бабініча дам; то будзеш і ты войска набіраць, а праз тое і айчыне будзе карысць, бо мне добра відаць: адважны ты ваяр і дасведчаны. У паход пойдзеш пад нкамандаю кіеўскага кашталяна: у ягоным войску лягчэй за ўсё і галаву скласці, і славу здабыць. А трэба будзе, так і сваёю воляю пачнеш учыняць набегі на шведаў, як учыняў іх некалі на Хаванскага. З тае пары, як назваўся ты Бабінічам, ты пачаў выпраўляцца і дабро чыніць. Мянуйся ж так і надалей – вось і суды не будуць цябе чапаць. А калі зазьяе слава твая, як сонца, калі розгалас пра твае заслугі пройдзе па ўсёй Рэчы Паспалітай, няхай даведаюцца тады людзі, хто слаўны гэты кавалер. Шмат хто тады засаромеецца цягаць па судах такога рыцара. Адны за гэты час загінуць, іншых ты сам улагодзіш. Шмат прысудаў зусім адваліцца, а я яшчэ раз табе абяцаю, што да нябёсаў услаўлю цябе за твае заслугі й на сойме да ўзнагароды прызначу, бо ў вачах маіх ты ўжо цяпер гэтага варты.

– Літасцівы пане! Чым жа заслужыў я такую ласку?

– Ты яе яшчэ больш заслужыў, чым шмат хто з тых, што думаюць, нібыта маюць на тое права. Ну-ну, не засмучайся ж, дарагі мой прыхільнік, бо ўпэўнены я, што і прыхільніца мая ад цябе не сыдзе, і, дасць Бог, неўзабаве вы мне яшчэ больш прыхільнікаў народзіце!

Хоць і хворы быў Кміціч, аднак жа сарваўся са свайго ложка і ўпаў да ног каралю.

– Богам прашу, што ты робиш? – усклікнуў кароль. – Кроў жа ў цябе пойдзе! Ендрак!.. Гэй, сюды хто-небудзь!

Прыбег сам маршалак, які даўно ўжо шукаў караля па ўсім замку.

– Святы Юры, заступнік мой, што я бачу?! – крыкнуў ён, убачыўшы, як кароль уласнымі рукамі падымае Кміціча з зямлі.

– Гэта пан Бабініч, мой самы дарагі жаўнер і самы адданы служка, які ўчора ўратаваў мне жыццё, – сказаў кароль.

– Дапамажыце мне, пане маршалак, перанесці яго на ложак...

РАЗДЗЕЛ XXVII

(кароткі змест)

На радасць Яна Казіміра, утвараецца магутны саюз на чале з: вялікім гетманам Рэвэрам Патоцкім, палявым гетманам панам Лянцкароньскім, панам Чарнецкім, Паўлам Сапегам, князем Міхалам Радзівілам і шэрагам іншых вяльможаў. Гэтае аб'яднанне носіць найменне Тышовецкай канфедэрацыі, паводле назвы мястэчка ў Люблінскім ваяводстве, дзе яна паўстала. Польскія войскі пад камандай гетманаў таксама адыходзяць ад шведаў. З Чанстаховы да караля прыбывае пан Кшыжтапорскі, які паведамляе пра заканчэнне шведскай аблогі й смерць аднаго са здраднікаў радзімы – Апаліньскага.

РАЗДЗЕЛ XXVIII

(кароткі змест)

25 снежня пан Сапега на некаторы час пакінуў сваё войска, што трымала ў аблозе Януша Радзівіла, які абараняўся з рэшткамі сваіх сіл у Тыкоціне, і адправіўся ў Тышоўцы. Сярод тых, хто трымае аблогу, гучаць абураныя галасы, скіраваныя супраць князя Януша, а таксама і галасы незадаволенасці, выкліканыя тым, што пан Сапега трымае ўсе свае войскі пад гарадскімі мурамі, у той час як у гэтым няма відавочнай неабходнасці. Шмат якія жаўнеры таксама хацелі б адправіцца на падмацаванне сіл абаронцаў Яснай Гары. Пан Заглоба належыць да групы «незадаволеных» і хоча сабраць добраахвотнікаў ды павесці іх у адсутнасць пана Сапегі ў Чанстахову. На шчасце, яго разважлівыя сябры не даюць яму здзейсніць гэтыя планы.

РАЗДЗЕЛ XXIX

(кароткі змест)

Тым часам у Тыкоціне лютуе голад, а пры князю засталася толькі жменька шведскіх жаўнераў. Адным з нешматлікіх ваяроў, хто застаўся адданы князю, з'яўляецца Харлампі. Князь Януш знясілены і голадам, і чарговым абвастрэннем хваробы. Урэшце, 31 снежня – падчас чарговай атакі на цвярдню – гэты некалі магутны магнат, які апошнім часам пакутаваў ад згрызотаў сумлення і жахлівых відзежаў, памірае, прамовіўшы ў апошняй хвілі імя Марыі. Праз кароткі час пан Валадыёўскі ўрываецца ў пакой, у якім таксама знаходзіцца Харлампі, вядучы за сабою пана Заглобу і групу шляхціцаў. Тыкоцін заваяваны. Абаронцы-шведы падрываюць сябе разам з замкавай вежай, у якой яны раней былі зачыніліся. З іншага боку, у канфедэратаў, якія незадоўга перад тым былі гатовыя проста пасекчы князя шаблямі, варажыя настроі суцішваюцца. Яны маўчаць, глядзячы на цела таго, хто ўжо стаіць перад Божым справядлівым, але міласэрным судом.

РАЗДЗЕЛ XXX

(кароткі змест)

Пасля прыбыцця караля Яна Казіміра Львоў апынаецца ў цэнтры ўвагі ўсіх палякаў. Тут можна бачыць таксама шматлікія натоўпы людзей з розных краін, якія хочуць змагацца са шведамі ў шэрагах каралеўскай арміі. Татарскі хан прысылае сваё пасольства і прапануе адправіць на дапамогу Рэчы Паспалітай 100 000 ардынскіх ваяроў. Сюды з'язджаюцца шматлікія іншыя дэлегацыі і місіі. Надыходзіць дзень, калі Ян Казімір у адным са львоўскіх касцёлаў аддае польскі народ пад цэптар Найсвяцейшае Панны Марыі. Гэты ўчынак выклікае яшчэ большае захапленне і радасць у сэрцах патрыётаў Рэчы Паспалітай.

РАЗДЗЕЛ XXXI

(кароткі змест)

Пан Сапега ідзе з войскамі на поўдзень Польшчы, а перад сабой адпраўляе да караля харугву, якой камандуе Валадыёўскі. Прыбыўшы ў Львоў, маленькі рыцар прапануе валадару свае паслугі й перадае навіны з Падляшша і ліст ад пана Сапегі. Ян Казімір прызначае пана Сапегу на месца нябожчыка князя Януша Радзівіла, вялікага літоўскага гетмана, і адпраўляе харугву да пана Чарнецкага. Кароль распытвае Валадыёўскага пра Кміціча, а потым узгадвае пана Андрэя і расказвае пра яго заслугі перад радзімай. Валадыёўскі здзіўлены, але ў той жа час рады і ставіцца да Кміціча прыязна. Ён таксама паведамляе яму, што панна Аляксандра знаходзіцца ў Таўрогах, пры двары князя Багуслава.

РАЗДЗЕЛ XXXII

(кароткі змест)

Валадыёўскі вядзе Кміціча ў свае пакоі. Тут знаходзяцца Сکشэтускія, Заглоба, Жэндзян і Харлампі, якія вітаюць гасця з распасцёртымі абдымкамі. Ад апошняга пан Андрэй даведваецца аб падрабязнасцях паводзінаў князя Багуслава у дачыненні да панны Білевіч. Кміціча бярэ распач: ён хоча неадкладна дабрацца да Багуслава і адпомсціць яму за ўсе крыўды, але рыцары спыняюць яго і раяць пакуль што далучыцца да пана Чарнецкага. Потым яны суправаджаюць пана Андрэя. Па дарозе яны назіраюць за ўваходам татарскага чамбула (атрада), які быў прапанаваны ханам польскаму каралю і павінен увайсці ў склад яго войска для ўдзелу ў вайне са шведамі. Кміціч, дачуўшыся, што гэты атрад, імаверна, стане часткай войска Чарнецкага і атрымае за камандзіра польскага афіцэра, вырашае папрасіць у караля пераняць камандаванне над гэтымі татарамі.

РАЗДЗЕЛ XXXIII

(кароткі змест)

Насуперак жаданню Акбах-Улана, цяперашняга татарскага камандзіра, Кміціч атрымоўвае ад караля татараў пад сваю каманду. Акбах-Улан хутка пераконваецца, што пан Андрэй будзе суровым і непакісным камандзірам. У ноч перад ад'ездам Кміціча да Чарнецкага да яго з Яснай Гары прыбывае вахмістр Сарока. Пан Андрэй адпраўляе яго ў Таўрогі, дзе ён, не кідаючыся ў вочы князю, павінен высветліць, што там у сапраўднасці адбываецца. Назаўтра Кміціч развітваецца з каралём і выпраўляецца са сваім новым атрадам да Чарнецкага. Аднак па дарозе пан Валадыёўскі даганяе яго і перадае загад татарам ісці на дапамогу пану Сапегу, супраць якога павінен выступіць паходам князь Багуслаў. Кміціч з радасцю скіроўвае свой атрад на поўнач.

РАЗДЗЕЛ XXXIV

(кароткі змест)

Кміціч прыбывае ў Замосце, жорстка караючы сваіх ардынцаў за кожную правіну на гэтым шляху, але адначасова клапацічыся, каб ім хапала правіянту, як і фуражу для коней. Яго жорсткія дзеянні выклікаюць страх і павагу ў татараў. У Замосці пана Андрэя гасцінна прымае пан Замойскі, пры двары якога ён знаёміцца з княгіняй Грызельдай, Анусяй Борзабагатай-Красенскай і шмат якімі іншымі адметнымі асобамі. Гаспадар просіць Кміціча адвезці Анусю да пана Сапегі й пераконвае сваю сястру ў неабходнасці зрабіць менавіта гэтак.

РАЗДЗЕЛ XXXV

(кароткі змест)

Пан Замойскі хоча падступна адбіць Анусю па дарозе ў Красныстаў, і таму ён прапануе Кміцічу адправіць туды татараў, а наўзамен часова атрымаць эскорт ад старасты. Пан Андрэй, падазраючы яго ў хітрыках, удае, нібыта ён з гэтым пагаджаецца, але загадвае татарам таемна схвацца ў лесе адразу за Замосцем і чакаць умоўнага сігналу. Гэты загад прымаецца да выканання, і ўвечары Кміціч, разам з Анусіяй, пані, якая суправаджае яе, і эскортам, у які ўваходзіў больш за дзясятка нямецкіх рэйтараў, развітваецца са старастам ды княгіняй і ад'язджае. За горадам ганец даганяе яго з лістом ад спадара Замойскага. У лісце стараста просіць, каб у сувязі з раптоўнай небяспекай, якая нібыта пагражае падарожнікам з-за набліжэння шведаў, Ануся вярталася пад аховаю ў Замосце, а Кміціч тым часам павінен ехаць далей у адзіноце. Пан Андрэй, прачытаўшы ліст, аддае загад працягваць рух наперад, на што афіцэр, які камандаваў рэйтарамі, рэагуе рэзка адмоўна. Кміціч, ужо ўпэўнены, што ўсё гэта – змова, скіраваная на паняволенне Анусі панам старастам, выклікае сваіх татараў, якія адразу акружаюць дружыну і, на загад камандзіра, раззбройваюць немцаў, забіраюць у іх вопратку, а потым, задаўшы папярэдне лупцоўку,

адпраўляюць голых назад у Замосце. Атрад разам з дамамі рушыць далей. Назаўтра стараста, даведаўшыся аб правале сваёй задумы, шалее ад гневу, але праз некалькі дзён ён супакойваецца і забывае пра ўвесь той інцыдэнт.

РАЗДЗЕЛ XXXVI

(кароткі змест)

Кміціч прыбывае ў лагер пана Сапегі і перадае яму лісты ад караля і княгіні Грызельды. Пан Сапега задаволены атрыманай пасадай і прымае пана Андрэя з распасцёртымі абдоймамі; ён вырашае, што Кміціч і татары будуць весці супраць князя Багуслава партызанскую вайну. Потым новапрызначаны гетман са здзіўленнем выслухоўвае прызнанні Кміціча, які распавядае пра свае папярэднія ўчынкі й называе сваё сапраўднае імя. Пан Сапега, у сваю чаргу, не расказвае сваім афіцэрам і жаўнерам, хто такі напраўду Бабініч, але паведамляе ім пра «навяртанне» Кміціча і яго гераічныя паводзіны й дзеянні. Ануся адпраўляюць у Гродна пад апеку пана Костшыца.

РАЗДЗЕЛ XXXVII

(кароткі змест)

Пан Сапега чакае звестак пра колькасць войскаў, што ідуць на чале з князем Багуславам. Доўгі час пра гэта нічога не вядома, але ёсць навіны пра разгром некалькіх асобных харугваў канфедэратаў і перамогу радзівілаўскіх войскаў над атрадам пана Костшыца. Урэшце Кміціч атрымлівае дазвол адпраўляцца і адразу знікае са сваімі татарамі, хаваючыся ў лясах і рухаючыся ў бок Багуслава. Гетман неўзабаве выпраўляецца ўслед за ім з усім сваім войскам. Праз дзесяць дзён пасля таго, як пан Андрэй нібыта пад зямлю праваліўся, прыбывае група татараў, якія вядуць з сабой каля трохсот палонных і прывозяць ліст ад Кміціча. У сваім данясенні ён паведамляе, што ён рэгулярна з'яўляецца перад харугвамі арміі Багуслава, якія адступаюць, і даймае ворага пастаяннымі нападамі, разбурае перад ім дарогі, захоплівае абозы з правізіяй і тым самым моцна знясільвае войска князя. Ён таксама раіць пану гетману скарыстацца магчымасцю і як мага хутчэй ударыць па аслабленым праціўніку.

РАЗДЗЕЛ XXXVIII

(кароткі змест)

Пад Саколкай войска князя Багуслава урэшце сутыкаецца з войскам гетмана Сапегі. Багуслаў спачатку спрабуе дамовіцца і накіроўвае да апошняга пана Саковіча, які павінен сваёй упэўненасцю, а і таксама хітрасцю, вытаргаваць лепшыя ўмовы замірэння. Аднак намаганні пасланца не робяць аніякага ўражання на пана Сапегу, бо той занадта дасведчаны палітык і салдат, каб яго было лёгка ашукаць. Аднак з размовы, пры якой таксама прысутнічае Кміціч, гетман высвятляе, што князь Багуслаў захапіў у палон Сароку. Пан Андрэй тлумачыць гетману, хто такі гэты жаўнер і з якой місіяй ён быў пасланы. Пан Сапега хоча дапамагчы Кміцічу і пакінуць Саковіча ў сябе як закладніка, а пан Андрэй асабіста ідзе ў лагер праціўніка, каб паспрабаваць вызваліць Сароку.

РАЗДЗЕЛ XXXIX

(кароткі змест)

Кміціч прыязджае да князя Багуслава і просіць вызваліць свайго сябра. Пан Андрэй ідзе нават на тое, што, на загад ганарыстага Радзівіла, ён перасільвае сябе і падае да ног здрадніка. Аднак бескампрамісны князь выходзіць, не сказаўшы ні слова. Праз гадзіну

прыбывае пан Глоўбіч – польскі афіцэр на службе ў Багуслава – прыбывае і вядзе Кміціча за лагер, да месца, дзе стаіць раз’езд лёгкай польскай кавалерыі князя Багуслава. Аказваецца, што гэта месца пакарання: паводле загаду князя Сарока на вачах пана Андрэя і прысутных жаўнераў павінен быць насаджаны на кол. Асуджаны не выказвае страху. У шэрагах салдат мацнее абурэнне. У нейкі момант Кміціч не вытрымае і заклікае ўсіх адмовіцца ад службы падступнаму магнату. Сярод жаўнераў узнікае вэрхал, і праз пэўны час Глоўбіч разам з Кміцічам і вызваленым Сарокам ды яшчэ паўсотню чалавек сыходзяць у лагер да пана Сапегі.

РАЗДЗЕЛ XL

(кароткі змест)

Наступнай ноччу ўспыхвае бітва. Кміціч акружае войска Багуслава і наносіць удары разам з татарамі ззаду, у той час як гетман атакуе варожыя валы наўпрост. Татары выражаюць ушчэнт заспету імі знянацку харугву, але падчас далейшай сечы яны сутыкаюцца тварам да твару з самім Багуславам, які вядзе за сабой электарскіх рэйтараў. Прускі атрад прабіваецца цераз татарскія шэрагі, а Кміціч падае непрытомны пасля магутнага ўдару, атрыманага ад рукі Багуслава. Аднак татары хутка падымаюцца і кідаюцца ў пагоню за рэйтарамі. Вярнуўшыся з палоннымі й трафеемі, яны знаходзяць параненага пана Андрэя і адвозяць яго да гетмана Сапегі. Войска князя разбіта, але Багуслаў пазбягае палону і ўцякае. Гетман мае намер выступіць на дапамогу Чарнецкаму, які, напэўна, будзе змушаны абараняцца ад наступу шведскай арміі на чале з каралём, якая набліжаецца да яго пазіцыі. Ачуняўшы, Кміціч вырашае адправіцца разам з панам Сапегам.

Том трэці

РАЗДЗЕЛ I

(кароткі змест)

Карл Густаў наступае са сваім магутным войскам на поўдзень Польшчы, сеючы на сваім шляху смерць і разбурэнні. Аднак яго паходу чыніць перашкоды пан Чарнецкі, які са сваімі атрадамі кружляе вакол шведаў, руйнуючы масты, грэблі, перашкаджаючы маршу ўсялякімі спосабамі, разбіваючы падраздзяленні й конныя раз’езды, якія неасцярожна адстаюць ад асноўных сіл. Нарэшце, Карл Густаў атакуе Чарнецкага каля Галэмбем і расейвае ягонае войска. Радасць шведаў нядоўгая, бо назаўтра праціўнік дарэшты высякае іхнія два палкі драгунаў. Шведскі кароль і афіцэры не могуць зразумець, якім разрозненыя войскі могуць зноў так хутка паяднаць свае сілы. Аднак гэтая параза не спыняе маршу шведаў.

РАЗДЗЕЛ II

(кароткі змест)

Шведскі кароль умацоўвае свой гарнізон у Любліне і накіроўваецца ў бок Замосця. Тым часам туды прыбываюць дзве харугвы. высланыя Чарнецкім: лаўданская і Шэмбекава. Гэтыя войскі там з радасцю вітаюць. Пан Заглоба заваёўвае прыхільнасць пана Замойскага, а герцагіня Грызельда вельмі рада прыезду самых адважных палкоўнікаў, Валадыёўскага і Яна Скшэтускага, якія калісьці служылі яе нябожчыку-мужу, Ярэме Вішнявецкаму. Дзень за днём праходзіць у пачостках і размовах, аж пакуль урэшце не прыходзіць вестка аб прыбыцці шведаў у недалёкі адтуль Шчабжэшын.

РАЗДЗЕЛ III

(кароткі змест)

Наступнага дня шведская армія пачынае аблогу Замосця. Перад пачаткам баёў Карл Густаў адпраўляе перамоўнікаў да Замойскага, каб падманам, падступствамі й хітрыкамі намовіць старасту адчыніць перад шведамі браму цвярдзіні. Аднак – пры актыўным удзеле Заглобы, чые каментары выклікаюць сярод абаронцаў выбухі смеху – перамоўнікі змушаны вярнуцца да свайго караля ні з чым. Караль Густаў, які не падазраваў, што Замосць – магутная і добра ўмацаваная фартэцыя, абкладае яе, але без вялікай перакананасці ў слушнасці сваіх дзеянняў. Пасля прыкладна двух тыдняў бескарыснай страяніны васямнаццацітысячная армія, галодная і стомленая (бо пан Чарнецкі зноў увесь час робіць са сваімі войскамі вылазкі), шведскі кароль адходзіць са муроў Замосця і адпраўляецца далей на поўдзень, каб нанесці ўдар па Яне Казіміру.

РАЗДЗЕЛ ІV

(кароткі змест)

Выпетраныя голадам, хваробамі й няспыннымі нападамі войскаў Чарнецкага, а таксама шматлікіх сялянскіх і шляхецкіх атрадаў, шведская армія даходзіць да Яраслава і робіць тут на некалькі дзён прывал. У гэты час Карл Густаў – дзеля таго, каб атрымаць звесткі пра размяшчэнне войска Яна Казіміра – адпраўляе на другі бераг ракі Сан кавалерыйскі полк з тысячай адборных ваяроў на чале з палкоўнікам Канэбергам. Атрад пераходзіць цераз часовы мост і адпраўляецца ў дарогу, поўны энтузіязму і надзеі. Неўзабаве ў лесе шведы натыкаюцца на лаўданскую харугву, якая, удаючы, нібыта яна ўцякае, зацягвае ворага ў засаду, адкуль іншыя харугвы пана Чарнецкага ўдараюць па шведах. Бітва хутка ператвараецца ў татальную бойню. Шведы бязладна адступаюць і ўцякаюць у бок свайго лагера. Іх праціўнікі, якія літаральна сядзяць у іх на карку, б'юцца бязлітасна і жорстка. Урэшце ацалелыя ваяры Канэберга дасягаюць Сана, але мост цераз раку ўжо разабраны, і яны не могуць перабрацца на іншы бок. Апошні акт драмы адбываецца на вачах у Карла Густава і шведскіх жаўнераў, якія засталіся ў лагеры. Апошнія кавалерысты Канэберга забітыя, сам камандзір гіне ў двубоі з панам Валадыёўскім, у той час як войскі Чарнецкага памалу вяртаюцца ў лес.

РАЗДЗЕЛ V

(кароткі змест)

Ноччу шмат якія шведы пакідаюць лагера, шукаючы сабе ў наваколлі правізію. Аднак большасць з іх гіне ў сутычках з узброенымі атрадамі сялян і шляхты. У самім лагеры ўзнікае паніка, і з гэтым цяжка даць рады. Назаўтра шведскі кароль загадвае адступіць. Але Чарнецкі доўга не пакідае шведаў у спакоі. Даведаўшыся, што каронны маршалак Любамірскі набліжаецца да яго лагера, ён адпраўляе Яна Скшэтускага і Заглобу з лістом і просьбай да маршалка аб'яднаць ягоныя сілы з войскамі Чарнецкага і разам змагацца з ворагам. Па дарозе пан Заглоба бярэ на сябе ўвесь цяжар перамоваў на сябе і ў Яраславе, дзе пан Любамірскі спыняецца, дэманструе перад магнатам ды афіцэрамі ўсе свае аратарскія здольнасці. Яго прамова, моцна аздобленая рознага кшталту пахваламі ды кампліментамі на адрас маршалка, дасягае такога эфекту, што неўзабаве пан Любамірскі вырашае добраахвотна перайсці пад камандаванне Стэфана Чарнецкага. Два рыцары вяртаюцца да свайго камандзіра, прыносячы яму гэтую радасную вестку.

РАЗДЗЕЛ VI

(кароткі змест)

Пан Чарнецкі з нецярпліваасцю дачакаўся вяртання сваіх пасланцоў. Яму, аднак, цяжка паверыць у тое, што ён чуе ад іх, таму ён адразу ж выпраўляецца ў суправаджэнні сваіх афіцэраў да Любамірскага, каб падзякаваць пану маршалку за яго патрыятычную паставу. Пасля гэтага абодва кіраўнікі прадпрымаюць супольныя дзеянні. Адноўчы Карл Густаў, ідучы з атрадам тылавой варты, спыняецца на абед і адпачынак у вёсцы Руднік. Служка мясцовага ксяндза паведамляе пра гэта пану Чарнецкаму, які занходзіцца непадалёк і адразу ж наносіць ўдар па варожым падраздзяленні. Усе шведскія жаўнеры, якія ўваходзяць у склад тылавой варты, забітыя, а кароль, за якім заўзята гоніцца Рох Кавальскі, літаральна- цудам пазбягае смерці й вымыкае з рук палякаў.

РАЗДЗЕЛ VII

(кароткі змест)

Шведскія войскі даходзяць да вугла кліна, утворанага Віслай і Санам, і закладаюць там умацаваны лагер. Водным шляхам яны атрымліваюць крыху правіянту, што паляпшае іх становішча і самаадчуванне жаўнераў. Тым часам пан Чарнецкі займае Сандамір і ставіць свой лагер насупраць шведскага, на другім баку Віслы, а ў той час Сапега займае пазіцыі на другім баку Сана. Шведы загнаныя ў кут. Камандзіры польскіх і літоўскіх войскаў сустракаюцца, і з гэтай нагоды ладзіцца вялікае свята. У гэты час сустракаюцца Заглоба, Скшэтускія, Валадыёўскі, Рох Кавальскі і Кміціч. Пасля бяседы рыцары адпраўляюцца ў намёт Кміціча і дзеляцца адзін з адным навінамі з розных куткоў краіны. Пан Валадыёўскі, даведаўшыся пра выкраданне Анусі Борзабагатай, уваходзіць у хаўрус з Кміцічам, абяцае яму дапамагчы ва ўдасканаленні навыкаў біцця на шаблях і прысягае адпомсціць князю Багуславу. Уначы Рох Кавальскі спрабуе здзейсніць задуму, якая прыйшла яму ў галаву падчас вячэры, пад уплывам алкаголю: пад сховам цемры ён перапляўляецца ў чоўне на другі бок ракі і збіраецца «выкрасці варту» са шведскага лагера. Аднак ён трапляе ў палон да шведаў, што прымушае Заглобу, які любіць Кавальскага амаль як сына, адчуць гора і шкадаванне з прычыны няўпэўненасці ў тым, ці застаўся Рох жывы.

РАЗДЗЕЛ VIII

(кароткі змест)

Заглоба просіць у пана Чарнецкага дазволу адправіцца да шведскага караля на перамовы з просьбай вызваліць Кавальскага. Пан Чарнецкі дазваляе, пры гэтым Валадыёўскі і Кміціч далучаюцца да Заглобы. На другім беразе яны бачаць моц умацаванага лагера шведаў; па іх прыезджае Садоўскі, і яны разам адпраўляюцца да караля; той якраз атрымлівае асалоду ад таго, як Рох, барукаючыся, кладзе на зямлю аднаго за адным дванаццаць дужых рэйтараў. Рыцары называюць каралю свае імёны, а Заглоба выказвае сваё сваю просьбу, якую кароль у добрым гуморы выслухоўвае. Рыцары вяртаюцца ў польска-літоўскі лагер ужо ўчатырох.

РАЗДЗЕЛ IX

(кароткі змест)

Становішча шведскіх войскаў, заблакаваных паміж дзвюма рэкамі, пагаршаецца, але 20 сакавіка Мальбарк паддаецца генералу Штэйнбеку, і гэтыя войскі, вызваліўшыся, адпраўляюцца на дапамогу Карлу Густаву. З іншага боку да яго далучыцца спяшаецца бадэнскі маркграф з нядаўна сфарміраваным войскам. Сілы, якія трымаюць у аблозе армію шведскага караля, дзеляцца на дзве часткі: пан Сапега застаецца пільнаваць абложаных, а пан Чарнецкі выступае насустрач бадэнскаму маркграфу, які знаходзіцца ўжо недалёка і ўяўляе вялікую пагрозу для польска-літоўскага войска. Пад Казяніцамі войскі пана Чарнецкага разбіваюць восем шведскіх харугваў. Урэшце дзве арміі, з якіх шведская

налічвае некалькі соцень жаўнераў больш, чым польская, сутыкаюцца пад Варкай. Абедзве арміі падзелены ракой Піліцай, цераз якую ў гэтым месцы перакінуты мост. Пан Чарнецкі нібыта рыхтуецца захапіць мост, і ў той час, калі на гэтым засяроджваецца практычна ўся ўвага шведаў, польскія жаўнеры пераплываюць раку і наносяць удар у фланг праціўніка, не падрыхтаванага да такога манеўру. Бітва ператвараецца ў разню, якая доўжыцца да захаду сонца і сканчваецца поўным разгромам і знішчэннем шведскай арміі, пасля чаго пан Чарнецкі накіроўваецца назад у Сандамір.

РАЗДЗЕЛ X

(кароткі змест)

Ла пана Чарнецкага прыбывае Харлампі, які паведамляе, што Карлу Густаўу ўдалося выбрацца з рачнога кліна і накіравацца ў бок Варшавы. Гэтая навіна вельмі непакоіць кашталяна. Харлампі таксама прывёз загад для Валадыёўскага, каб ён і лаўданская харугва далучыліся да атрадаў Сапегі, што выправіліся ўслед за шведамі. Гэты загад засмучае пана Міхала, які мусіць развітацца з моцна камандзірам, да якога ён займеў велізарную павагу.

РАЗДЗЕЛ XI

(кароткі змест)

Лаўданская харугва прыбывае ў лагер пана Сапегі. Гетман, у сваю чаргу, неўзабаве загадвае выступіць у бок Любліна і ўчыніць аблогу гэтага горада. Падчас аблогі Кміціч атрымлівае ўрокі фехтавання ад Валадыёўскага і вельмі хутка становіцца адным з найлепшых фехтавальнікаў у літоўскім лагеры. Люблін капітулюе, а Сапега рушыць на Варшаву. Тут літоўскае войска становіцца лагерам і таксама знаходзілася ў аблозе, чакаючы прыбыцця пана Чарнецкага, які ў міжчасці адправіўся на Памор'е, і Яна Казіміра. Кожны вечар пан Сапега ладзіць грандыёзныя прыёмы, на якія запрашае сваіх афіцэраў. Пакуль яны знаходзяцца на адной з такіх пачостак, шведы пакідаюць Варшаву і нападаюць на літоўскі лагер. Мэта нападу – адцягнуць увагу тых, хто трымае аблогу, ад каравану, які падвозіць абложаным правіант. У войску Сапегі разумеюць сітуацыю, але ўжо запозна: з выняткам атраду рэйтараў князя Багуслава Радзівіла ўвесь караван трапляе ў горад. Сярод захопленых у палон рэйтараў Багуслава знаходзіцца Хаслінг, якога Кміціч адразу ж пачынае распытваць пра навіны з Таўрогаў.

РАЗДЗЕЛ XII

(кароткі змест)

Пан Сапега, навучаны досведам, больш не ладзіць такія вялікіх бясед па вечарах, і пільнасьць у яго лагеры ўзмацняецца. Са сведчанняў Хаслінга вынікае, што князь Багуслаў і яго брат караля Швецыі, знаходзяцца ва ўмацаваным лагеры, размешчаным «каля Нараваў і Буга», а Карл Густаў стаіць са сваімі войскамі ў Прусіі. У Варшаве, якой цяпер кіруе генэрал Вітэнберг, шмат шведскіх афіцэраў высокага рангу, туды звезены шматлікія скарбы з усёй Польшчы. Ян Казімір прыязджае пад Варшаву. Польшка-літоўскія войскі, сканцэнтраваныя тут, маюць ужо больш за 70 тысяч жаўнкараў. 15 чэрвеня каля 6 000 вайскоўцаў, збольшага чаляднікаў, пачалі свой першы штурм, які шведы адбілі, праліўшы шмат крыві наступоўцаў. Аднак невялікі, але добра ўмацаваны форт застаецца ў руках апошніх; і ў ім Кміціч упарта адбівае наступныя шведскія атакі, не даючы ім забраць гэты стратэгічна важны пункт.

РАЗДЗЕЛ XIII

(кароткі змест)

Праз некалькі дзён прыбываюць пан Замойскі, які вядзе пяхоту і цяжкую артылерыю, і пан Чарнецкі. Войска Рэчы Паспалітай рыхтуецца пачаць апошні штурм. Кміціч вяртаецца з форту, які ён перадаў пад каманду генералу Градзіцкаму. Пасля вяртання яго выклікаюць да караля, які не шкадуе для героя незлічоных пахвал. Пазней Кміціч ідзе ў свой намёт, куды ўвечары таксама прыходзяць Заглоба, Валадыеўскі і Хаслінг. Апошні распавядае пра тое, што адбывалася дагэтуль у Таўрогах.

Багуслаў Радзівіл – закаханы ў Аляксандру Білевіч – арганізоўваў грандыёзныя гульні, ладзіў турніры, ловы ды шмат іншых забаваў. Праз сваю жарсць ён нават не дапамог абложанаму ў Тыкоціне князю Янушу. Спачатку Аляксандра прыгустнічала на забавах, але, заўважыўшы, што яны былі арганізаваны адмыслова для яе, змяніла свае паводзіны. Багуслаў, які любым спосабам хацеў заваяваць панну Білевіч, нават зрабіў ёй прапанову шлюбу, ад якой яна, аднак, катэгарычна адмовілася. Князь вырашыў заняволіць яе прымусам, але ў той вечар, калі ён збіраўся рэалізаваць свае намеры, сур’ёзная хвароба раптам зваліла яго з ног. Ён ужо не цікавіўся Аляксандрай і выехаў з Таўрогаў. Спачатку ён апынуўся недалёка ад Тыкоціна, дзе выкраў, сярод іншага, панну Борзабагатую, якую ён пасля таксама адправіў у Таўрогі, а пасля паразы ў бітве перайшоў да курфюрста. У Таўрогах, аднак, распачала сваё «караляванне» Ануся, якая адразу пасябрала з Аляксандрай і змусіла закаханца ў сябе ўсіх афіцэраў і вяльможаў, у тым ліку і самога Саковіча, які ў адсутнасць князя ажыццяўляў там абсалютную ўладу. Асоба панны Борзабагатай і той уплыў, што яна мела на афіцэраў, спрыялі ўзнікненню плана ўцёкаў, і ў сапраўднасці быў распрацаваны план, дзякуючы якому Аляксандра, Ануся і пан Тамаш павінны былі ўцячы ў лес і дабрацца да Белавежы.

Размова афіцэраў перапыняецца прыбыццём ганца, які прывозіць загады заняць пазіцыі перад наступленнем, запланаваным на наступны дзень.

РАЗДЗЕЛ XIV

(кароткі змест)

1 ліпеня з усіх бакоў адначасова пачынаецца вялікі штурм. Пасля крывавага і жорсткіх баёў воска Рэчы Паспалітай прабіваецца за мury й працягвае прасоўвацца наперад, аж пакуль шведы не вырашаюць здацца. Падчас бітвы пан Заглоба, атрымаўшы каманду над служкамі, якія стаялі на роўных з войскам і шляхтай, вылучаецца сваёй мужнасцю і адвагай, але падчас адступлення з Варшавы варожых войскаў ён ініцыюе вялікі разлад сярод шляхты і афіцэраў, і толькі хуткае ўмяшанне некалькіх каралеўскіх харугваў ратуе Вітэнберга і іншых шведскіх генералаў ад смерці з боку раз’юшанага натоўпу. Як вынік становішча, што склалася, гэтыя генералы знаходзяцца пад апекай і наглядом пана Замойскага, які пэўны час павінен утрымліваць іх у Замосці. Палякі й ліцвіны радуюцца сваёй перамозе. Кміціч, маючы каралеўскі дазвол, накіроўваецца на чале паўтары тысячы ваяроў у Літву, каб весці там партызанскую вайну.

РАЗДЗЕЛ XV

(кароткі змест)

Панна Білевіч знаходзіцца ў Таўрогах. Князь Багуслаў жадае яе, але ён, з розных прычын, не наважваецца ўзяць яе гвалтам і спрабуе далікатна – акружаючы дзяўчыну раскошай і па-ранейшаму выказваючы знакі ўвагі – адолець супраціў і пераканаць яе зрабіцца пакорлівай яму. З іншага боку, Аляксандра пакутуе ад кожнай узгадкі пра Кміціча, якога яна за здраду і ўсе іншыя сапраўдныя і ўяўныя правіны пачынае ненавідзець; але яна не можа на яго забыцца. Заляцанні князя яна ўспрымае як – крыху занадта ўдаваную, але ўсё ж такі – гасціннасць. Аднак праз некалькі месяцаў яна даведваецца з вуснаў Кетлінга (Хаслінга) усю праўду. Акрамя таго, ёй адкрываецца, што князь з’яўляецца хаўруснікам

шведаў. Усё гэта приводзіць да таго, што панна Білевіч вырашае ўцячы ў Белавежу, а ў будучыні – сысці ў кляштар.

РАЗДЗЕЛ XVI

(кароткі змест)

Панна Аляксандра разам з панам Тамашом распрацоўваюць план уцёкаў, здзяйсненню якога, аднак, перашкаджае нечаканы прыезд князя Багуслава. Ён даведваецца пра тое, што ў маёнтку сям’і Білевічаў схаваныя грошы. Гэтыя грошы, згодна з тлумачэннем пана Тамаша, павінны стаць пазыкай, якая прапаноўваецца князю. Багуславу патрэбны грашовыя сродкі гатоўкаю, бо ён збіраецца выправіцца на Падляшша, каб процістаяць пану Сапегу. Менавіта таму наступнага дня ён размаўляе з Аляксандрай і мечнікам на гэтую тэму, але, бачачы тую ўпартасцю, з якой пан Тамаш настойвае на тым, каб яго адпусцілі за грошы толькі з дзяўчынай і без усялякага суправаджэння, князь прыходзіць да высновы, што яны маюць намер уцячы, і не дазваляе ім ехаць. Паміж ім і мечнікам узнікае вострая спрэчка. Пазней Саковіч прадбывае князя еа думку, што ён павінен ажаніцца з паннай Аляксандрай, але з увагі на тое, што асоба, якая здзейсніць шлюбны сакрамэнт, павінна быць каталіцкім святаром, які перайшоў у лютэранства («нейкі Пляска з Тыльзіта»), – гэтае вяселле будзе прызнана абедзвюма цэрквамі неса-праўдным. Аднак факт заключэння шлюбу да каца вайны мусіць застацца таемным: пра яго будуць ведаць толькі Саковіч ды князь Багуслаў, а пасля задавальнення княжацкага юру будзе лёгка скасаваць гэты шлюб. Князь зваліць Саковіча за яго вынаходлівасць.

РАЗДЗЕЛ XVII

(кароткі змест)

Назаўтра князь прыходзіць да пана Тамаша з прабачэннямі й просіць у яго рукі панны Аляксандры, не шкадуючы лісліваці й разнастайных кампліментаў («жыць без яе не магу!»). Багуслаў расказвае яму таксама, як ён хітрыкамі хоча «ўратаваць вольнасць і будучыню айчыны», што пасля смерці Карла Густава «мы сабе выберам караля, якога захочам... хоць бы й таго Радзівіла, якога цяперашняя панна Білевіч народзіць», а сам мечнік у будучыні «з яго розумам» можа стаць літоўскім канцлерам. Пан Тамаш прыходзіць у захапленне, дае князю веры і ідзе да панны Аляксандры, каб паведаміць ёй пра княжацкую прапанову. Князь разам з Саковічам, якому ён за зробленую паслугу паабяцаў аддаць маёнтак Пруды каля Ашмянаў, ужо цешацца перамозе, калі пан Тамаш уваходзіць і абвяшчае, што паводле волі памерлага бацькі панна не можа выйсці замуж за князя і што, паводле шляхецкіх звычаяў, тастамант не можа быць парушаны. Багуслаў раз’юшаны: ён абухом сякеры збівае шляхціца з ног і бяжыць да Алеччыных пакояў. Аднак тут у яго адбываецца прыступ хваробы, ён спаралізаваны, пра што ўсхваляная панна паведамляе Саковічу, які адразу ж кідаецца на дапамогу свайму князю.

РАЗДЗЕЛ XVIII

(кароткі змест)

Праз два дні князь прыходзіць у поўную прытомнасць, расказвае Саковічу, што адбыўся тым вечарам:

«– Зараз я табе раскажу, што са мной тады здарылася... Я заляцеў да яе як вар’ят. Што казаў, не памятаю... Але ўзгадаю, што дзеўка крыкнула: «Лепш я ў агонь кінуся!» Ведаеш, там камін такі велізарны. І тут жа кінулася! Я за ёю. Схапіў яе за пояс. На ёй ужо адзенне тлела. Я і гашу і трымаю яе, усё разам. І тут ачмурэнне на мяне найшло, звяло сківіцы... Нібыта хто, так сказаць, за жылы на шыі мяне тузануў... Потым мне падалося, што

гэтыя іскры, што вакол нас лётаюць, перакінуліся ў пчолаў і гудуць, як пчолы... Вось так, як ты мяне бачыш, праўда!

– А далей што?

– Анічога больш не памятаю, адно толькі такі страх, нібыта я лячу ў бяздонны калодзеж, у бясконцую глыбіню. Вось гэта страх... трэба сказаць, гэта страх! У мяне і цяпер яшчэ валасы на галаве ўстаюць дыбарам ... Не, не той страх, а ... Як гэта выказаць ... І млоснасць, і туга невымерная, і незразумелая знямога... Шчасце яшчэ, што сілы нябесныя мяне не пакінулі, а тое я з табою б цяпер не размаўляў».

На трэці дзень – хоць і яшчэ вельмі слабы – князь Багуслаў выпраўляецца ў Падляшша на чале свайго войска. Па дарозе ён адкопчае схаваныя грошы Білевіча і бярэ іх з сабою, пра што, выклікаючы вялікае абурэнне і роспач мечніка, ён паведамляе пану Тамашу і Аляксандры, якія застаюцца ў Таўрогах.

РАЗДЗЕЛ XIX

(кароткі змест)

Праз нейкі час Аляксандра даверліва распавядае Кетлінгу пра свае намеры і просіць дапамогі ў выратаванні. Аднак той, хоць і з сардэчным болям, адмаўляецца, бо, відавочна, атрымаў загад аб затрыманні Білевіча ў Таўрогах у якасці вязняў, а гонар жаўнера не дазваляе яму не выконваць атрыманых загадаў. Пан Тамаш і панна Аляксандра бачаць толькі адно выйсце: пакуль што чакаць. І яны з нецярплівацю чакаюць як мага больш кепскіх навін пра Багуслава, але доўгі час, да іхняга засмучэння, прыходзяць толькі весткі пра чарговыя перамогі княжацкай арміі; адзінае суцяшэнне – гэта паведамленні пра гераічную і пераможную абарону Яснай Гары ў Чанстахове.

РАЗДЗЕЛ XX

(кароткі змест)

Аднаго дня ў Таўрогі прыбывае Ануся Борзабагатая-Красенская. Яна адразу наладжвае сяброўства з Білевічамі, распавядае ім пра добрыя навіны з бітваў супраць шведаў, і заваёўвае сэрцы ўсіх афіцэраў, пачынаючы ад немца Браўна, сумленнага служкі з радзівілаўскага атачэння, але з выняткам суровага шатландца Кетлінга. Дзякуючы пастаяннай вясёлай і бесклапотнай балбатні, яна запальвае самыя памутнелыя твары. Мечнік і панна Аляксандра пасвячаюць яе ў планы ўцёкаў. Аднак Білевіч чакае зручнага моманту, калі нейкія значныя сілы польскага караля наблізяцца да Таўрогаў. Неўзабаве яны чуюць пра паспяховыя вылазкі пана Бабініча і невялікія, але балючыя страты, якія ён учыняе Багуслававым войскам. Ануся Борзабагатая абяцае як наймацней намаўляць Браўна, каб той разам з імі, а таксама са сваімі коньмі і людзьмі перайшоў да Бабініча.

РАЗДЗЕЛ XXI

(кароткі змест)

Праходзяць яшчэ два тыдні, і ў Таўрогі прыбываюць рэшткі войскаў Багуслава Радзівіла, якія паведамляюць усім пра паразу, атрыманую пад Янавам-Падляскім. Сам князь прыбывае ўслед за імі. Саковіч – збіраючыся дамагацца сімпатыі Анусі – просіць у Багуслава дазволу застацца ў Таўрогах. Князь, даведаўшыся пра намеры свайго паверніка, не прырэчыць гэтаму і пакідае маёмасць у яго руках, у той час як сам ёе рыхтуецца да паездкі ў Прусію.

РАЗДЗЕЛ XXII

(кароткі змест)

Наступнае раніцы князь Багуслаў атрымлівае ліст ад курфюрста, у якім той заклікае яго неадкладна адправіцца ў Каралевец і ўзяць на сябе камандаванне створанымі там атрадамі. Багуслаў адпраўляецца туды. Пасля яго ад'езду ў Таўрогах камандуе і ікруе Саковіч, зачараваны Анусяй. Пан Тамаш, атрымоўваючы ўсё новыя і новыя весткі пра перамогі Чарнецкага, крыху думае, не доўга думаючы ўцякае з Таўрогаў, а потым збірае вакол сябе іншых Білевічаў і стварае ўзброены атрад, да якога з усёй акругі цягнецца шматлікая мясцовая шляхта. Гэты атрад забывае нямала перамог над невялікімі шведскімі падраздзяленнямі, якія дзейнічаюць у гэтых мясцінах. Саковіч вырашае адправіцца ў Прусію, але Ануся не дазваляе яму гэтага зрабіць. Прыходзяць навіны пра капітуляцыю шведаў у Варшаве. Пасля доўгага перыяду няпэўнасці Саковіч атрымлівае ліст ад князя Багуслава, з якога ён даведваецца, што Карл Густаў разам з Багуславам і генералам Штэйнбэкам збіраюцца ў польскую сталіцу, каб даць там вырашальную бітву. Саковіч бачыць, што зямля гарыць пад нагамі чужаземцаў, бо мясцовая шляхта ўжо ўзялася за зброю і без літасці ваюе са шведамі й з усімі іхнімі прыхільнікамі. Ануся заклікае Браўна дапамагчы ім арганізаваць уцёкі. Яна таксама паведамляе панне аляксандры пра тое, што пан Бабініч ужо недалёка і нясе смерць і знішчэнне ўсім ворагам Рэчы Паспалітай.

РАЗДЗЕЛ XXIII

(кароткі змест)

Генерал Дуглас, разам з Радзьяёўскім і Багуславам Радзівілам, маюць намер спыніць Кміціча, які прасоўваецца у кірунку Прусіі ды Літвы. Аднак іх намаганні не прыносяць аніякага поспеху, бо пан Андрэй, войска якога збольшага складаецца з татараў, не толькі няўлоўнае для праціўніка, але нават небяспечнае: яно наносіць адчувальныя ўдары па шведах сваімі нечаканымі атакамі, манеўрамі й пастаянным вылазкам і наваколлі шведскіх войскаў. У гэтых мясцінах таксама дзейнічае польны гетман Гасеўскі з шасцю тысячамі літоўцаў і татараў. Ён рушыць бок усходняй часткі Прускага герцагства. Дуглас адмаўляецца ад намеру змагацца з Кміцічам і спрабуе спыніць паход Гасеўскага. Пан Андрэй сустракаецца з польным гетманам каля Астралэнкі. Ён таксама сустракае тут сваіх сяброў пана Заглобу і пана Валадыёўскага, якія прывялі туды лаўданскую харугву. Кміціч даведваецца, што Рох Кавальскі, каб мець магчымасць асабіста напасці на шведскага караля ў бітве, далучыўся да гусараў пад камандай князя Палубінскага.

РАЗДЗЕЛ XXIV

(кароткі змест)

Праз тыдзень Кміціч прыходзіць з войскам у Прусію і тут ён ужо не спыняе сваіх татараў, якія заліваюць усю краіну крывёю. Праз пэўны час ён атрымлівае вестку пра тое, што Ян Казімір пацярпеў вялікую паразу пад Варшавай. Гэтая навіна толькі запальвае лютасць у сэрцы пана Андрэя. Ён часта атакуе колькасна большыя прускія войскі, ушчэнт разбіваючы іх. Потым ён адступае да межаў Рэчы Паспалітай, каб асвяжыць свае сілы і даведваецца, што польскае войска, хоць і прайграла бітву пад Варшавай, але ўся яго моц – акрамя разбітага паспалітага рушэння, якому не хапала ўмення змагацца і дысцыпліны ў выкананні загадаў – засталася непарушнай. Гэтаму моцна паспрыяў Чарнецкі, нанёшы некалькі магутных удараў па шведах, якія адыходзілі. Лёс шведскай арміі ўжо прадвызначаны. Кміціч далучаецца да Гасеўскага, які пераследуе войскі князя Багуслава і графа Вальдэка. Падчас сустрэчы з Валадыёўскім пан Андрэй даведваецца, што Багуслаў акупваецца пад Просткамі. Валадыёўскі таксама апавядае яму пра гераічную смерць Кавальскага, які пасля адважнай і нечаканай для ворага вылазкі польскіх і літоўскіх гусараў пад Варшавай – сутыкнуўся з самім шведскім каралём і нават выйшаў на яго з мечам, аж князь Багуслаў забіў рыцара стрэлам са свайго пісталета. Пасля страты Роха пана Заглобу

ахапіла вялікая распач, і ён застаўся ў лагеры Сапегаў. У той самы час Гасеўскі рушыў са сваімі войскамі ў бок лагера князя Багуслава.

РАЗДЗЕЛ XXV

(кароткі змест)

Даведаўшыся, што шведская армія пакідае свае ўмацаванні, каб далучыцца да пяхоты, якая набліжалася з боку Элка, пан Гасеўскі вырашае паскорыць марш і нанесці ўдар па праціўніку ў адкрытым полі. Такая бітва адбываецца. Кміціч са сваімі татарамі атакуе першы, а праз пэўны час ягоным войскам прыходзяць на дапамогу лёгкія і цяжкія харугвы. Шведы церпяць балючую паразу. Кміціч пераследуе князя Багуслава. На досыць вялікай адлегласці ад поля бітвы абодва рыцары сутыкаюцца адзін з адным, але князь не спраўляецца з сіламі й фехтавальнымі здольнасцямі пана Андрэя і падае паранены. Аднак яму ўдаецца выратавацца жывым, бо ён абвясчае Кміцічу, што ў выпадку ягонай смерці таксама загіне і панна Аляксандра. Пан Андрэй змагаецца сам з сабою, але ўрэшце аддае палоннага князя сваім татарам, ад якіх князь потым трапляе ў рукі войскаў польскага караля і павінен стаць перад трыбуналам, каб адказваць за сваю здраду і здзейсненыя злачынствы. Кміціч – трыумфатар бітвы, і ўсе пагаджаюцца, што найперш дзякуючы яму гэтая бітва і была выйграная.

РАЗДЗЕЛ XXVI

(кароткі змест)

Аляксандра і Ануся выходзяць пад апекаю Браўна з Таўрогаў і дабіраюцца да пана Тамаша, які разам з некалькімі сотнямі жаўнераў стаіць каля замка. Выконваючы парады Аляксандры, меч вядзе сваю частку да Вадоктаў і праз пэўны час яны спыняюцца ў Любічах. Тут панне Аляксандры ўсё нагадвае пра Кміціча, і гэтыя ўспаміны балюча раняць яе сэрца. Пачуўшы пра вяртанне пана Тамаша і паненкі, навакольнае насельніцтва выходзіць з лесу і вяртаецца ў свае гаспадаркі. Неўзабаве пасля гэтага сюды прыходзяць навіны пра перамогу польска-літоўскага войска пад Просткамі і пра паход пана Бабініча, які праз Прусію трапляе ў Жамойць, а па дарозе толькі «зямлю і неба цэлымі пакідае». Урэшце, дачуўшыся, што пан Бабініч спаліў Таўрогі, а Саковіч набліжаецца да сядзібы Білевічаў, відавочна шукаючы атрад пана Тамаша, Ануся перадае пасланцам два лісты, з анолькавым тэкстам у якіх яна просіць пана Андрэя аб дапамозе. Аднак абодва ганцы гінуць, і лісты трапляюць у рукі да ворага.

РАЗДЗЕЛ XXVII

(кароткі змест)

Саковіч, які хоча адпомсціць перш за ўсё Анусі, пасля захопу лістоў, адрасаваных Бабінічу, дасылае да мечніка падкупленага ім чалавека з лістом нібыта ад пана Андрэя. Пан Тамаш перабіраецца ў Волмантавічы, у той час як вакол яго збіраюцца шматлікая шляхта, бо кожны хоча бачыць вялікага ваяра, які павінен прыйсці сюды. Тым часам Саковіч звяртаецца па дапамогу да шведскага гарнізона, які зстаіць у не занадта далёкім Панявежы, акружае Волмантавічы й наносіць раптоўны ўдар. Пан Тамаш добры камандзір, гатовы да любых нечаканасцяў, але нашмат большыя сілы праціўніка падчас зацятай бітвы пчынаюць браць верх. У гэты момант Бабініч наносіць Саковічу ўдар з тылу і перамагае ворага. Яго жаўнеры, аднак, імгненна знікаюць з вачэй здзіўленых абаронцаў. Пазней прыходзяць навіны, што пан Андрэй захапіў Панявеж і знік. Ніхто з мясцовых жыхароў не ведае, што іх выратавальнік – гэта той самы чалавек, імя якога калісьці ў гэтых мясцінах было вымаўлялася з жахам і было праклятае.

РАЗДЗЕЛ XXVIII

(кароткі змест)

Кміціч гоніць шведаў да самых Андронішак, дзе змучаныя рэйтары, прагнучы лепш загінуць ад меча, чым галадаць, спыняюцца і выходзяць на бой з тымі, хто іх пераследуе. Войскі Андрэя хутка разграмілі шведаў, а потым спыніліся нанач. Анусіны лісты, знойдзеныя татарамі пры целе аднаго з забітых афіцэраў, даходзяць да Кміціча. Ён у захапленні пасля іх прачытання і мае намер неадкладна адправіцца ў Волмантавічы, якія знаходзяцца за тыдзень дарогі, каб убачыць там каханую Алечку. У той жа час ён атрымлівае ліст ад гетмана Гасеўскага, у якім паведамляецца пра новую вайну: з поўдня да польскіх межаў набліжаецца 80-тысячная армія вугорцаў, трансільванцаў, валахаў і казакоў. Пан Андрэй атрымлівае загад неадкладна рушыць на поўдзень. У яго душы адбываецца змаганне, бо яго шчасце такое блізкае. Аднак яго сумленне кажа яму, што гэтак ён ахвяраваў бы дабром айчыны дзеля ўласнага асабістага жыцця, і, прымаючы атрыманы ў лісце загад за Божую волю, ён рашуча адпраўляецца на новую бітву.

РАЗДЗЕЛ XXIX

(кароткі змест)

На поўдні краіны Рэч Паспалітая атрымлівае перамогу над сваімі чарговымі ворагамі. Стаіць восень 1657 года. У Жамойці ўсё вяртаецца да нармальнага жыцця. Панна Білевіч жыве разам з Анусяй і панам Тамашом у Вадоктах. З 1 студзеня наступнага года Аляксандра мае намер сысці ў кляштар бенедыктынак. Аднаго разу пан Тамаш разам з Аляксандрай выбіраецца конна ў Мітруны. Паміж Любічам і Волмантавічамі ім сустракаецца павозка ў атачэнні некалькіх вершнікаў. Высвятляецца, што на ёй вязуць Кміціча, цяжка параненага падчас адной з апошніх бітваў вугорскай вайны. Панна Аляксандра моцна ўзрушаная. Яны з панам Тамашом хутка вяртаюцца ў Вадокты і пасылае па ксяндза, каб той неадкладна адправіўся да параненага. Са свайго боку, панна горяча моліцца, каб Бог дараваў Андрэю за яго грахі. У бліжэйшыя дні адпраўленыя ў Любіч пасланцы, вярнуўшыся, паведамлюць, што аршанскі харунжы «яшчэ жывы». Урэшце высвятляецца, што пану Андрэю робіцца лепш. Панна Аляксандра супакойваецца, але яна ўсё яшчэ не можа дараваць былому нарачонаму за ягоныя злачынствы.

РАЗДЗЕЛ XXX

Не пажадала хвацкая душа малойца пакінуць сваю цялесную абалонку і не пакінула. Праз месяц пасля прыезду ў Любіч раны пана Андрэя сталі загойвацца, а яшчэ раней вярнулася да яго прытомнасць: агледзеўшы святліцу, ён адразу зразумеў, што знаходзіцца ў Любічы.

Тады паклікаў ён свайго адданага Сароку і так яму сказаў

– Сарока! Пан Бог і нада мною злітаваўся! Я адчуваю, што не памру!

– Так ёсць! – адказаў стары жаўнер, сушачы кулаком слязу. А Кміціч працягваў нібы бы сам сабе:

– Канец майму пакаянню... бачу выразна. Пан Бог і нада мною злітаваўся!

І змоўк, толькі вусны яго варушыліся ў бязгучнай малітве.

– Сарока! – загаварыў ён праз якую хвілю.

– Што загадаеце, ваша міласць?

– А хто там у Вадоктах?
– Панна і пан мечнік расейнскі.
– Хвала табе, Божа! А ці прыходзіў хто пра мяне пытацца?
– З Вадоктаў ганцоў дасылалі, пакуль мы не сказалі, што ваша міласць
жыць будзе.

– А потым перасталі дасылаць?

– Потым перасталі.

На што Кміціч сказаў:

– Яны яшчэ наічога не ведаюць, ну то добра, ўведаюць ад мяне самога.

А ты нікому не казаў, што я тут пад прозвішчам Бабініча ваяваў?

– Загаду такога не было, – адказаў Сарока.

– А лаўданцы з панам Валадыёўскім ці яшчэ не вярнуліся?

– Няма пакуль што, але вось-вось павінны.

На гэтым іх размова ў той дзень і скончылася. Праз два тыдні Кміціч падымаўся ўжо з ложка і хадзіў на мыліцах, а наступнае нядзелі пажадаў абавязкова ехаць у касцёл.

– Паедзем ва Упіту, – сказаў ён Сароку. – Спачатку трэба Усявышняму падзячыць, а пасля імшы рушым адразу ў Вадокты.

Сарока, не наважыўшыся запырэчыць, адно загадаў высцеліць сенам брычку. Пан Андрэй апрагнуўся, і яны паехалі. Прыехалі рана, калі народу ў касцёле было яшчэ няшмат. Пан Андрэй, абапіраючыся на плячо Сарокі, падышоў проста да галоўнага алтара і ўкленчыў у дарчым нэфе; ніхто яго не пазнаў – так моцна ён змяніўся, і ў дадатак бледны, спакутаваны яго твар за час вайны і хваробы зарос доўгаю барадой. Калі хто на яго і зірнуў, то, відаць, падумаў, што які-небудзь выпадковы праезджы зайшоў паслухаць імшу: у наваколлях поўна было заезджай шляхты, якая вярталася з вайны ў свае маёнткі.

Але памалу касцёл пачаў запаўняцца простымі людзямі і мясцовай шляхтай, а там і з далёкіх вёсак пачалі пад'язджаць людзі: амаль паўсюды касцёлы былі спалены, і да імшы даводзілася ездзіць ва Упіту. Кміціч, заглыблены ў малітву, нікога не заўважаў; з поўнай глыбокае пашаны задуменнасці яго вывела толькі рыпенне падножжа суседняе лавы. Тады ён падняў галаву, паглядзеў ды ўбачыў проста над сабою далікатнае і сумны твар Алечкі. Яна таксама ўбачыла яго, імгненна пазнала і адхіснулася, быццам спалохана; аблічча яе спачатку ўспыхнула, потым пацягнулася смяротнай бледнасцю, але найвялікшым высілкам волі яна перамагла хваляванне і ўкленчыла поруч з панам Андрэем; трэцяе месца на лаве заняў мечнік. І Кміціч, і панна Аляксандра, схіліўшы галовы і схваўшы твары ў даланях, моўчкі стаялі побач, і кожны чуў стук сэрца іншага – гэтак моцна іхнія сэрцы біліся. Урэшце пан Андрэй загаварыў:

– Хай будзе пахвалены Езус Хрыстус!

– На векі вякоў... – напайголаса адказала Аляксандра. І больш яны не прамовілі ні слова.

Тым часам ксёндз пачаў прамаўляць казань; Кміціч слухаў яго, але, як ні намагаўся, нічога не чуў і не разумеў. Вось яна, яго жаданая, тая, па кім ён сумаваў столькі гадоў, кім запоўненыя былі думкі яго і пачуцці, – тут, побач. Ён адчуваў яе блізкасць, але нават вачэй не надважваўся на яе падняць, бо занходзіўся ж у касцёле, і толькі, прыжмурыўшы вочы, прыслухоўваўся да яе дыхання.

«Алечка, Алечка побач са мной! – бязгучна паўтараў ён. – Пан Бог загадаў у святыні сустрэцца пасля расстання...» І ў думках яго, і ў сэрцы нязмоўчна гучала: «Алечка! Алечка! Алечка!» Горла ў пана Андрэя сціскалася ад радасных рыданняў; душачы слёзы, ён аддаваўся дзякчыннай малітве і ад хвалявання ледзь не траціў прытомнасці.

А яна па-ранейшаму стаяла ўкленчыўшы, захінуўшы твар рукамі.

Ксёндз скончыў казань і сышоў з амбона.

Раптам перад касцёлам пачуўся бразгат зброі і тупат капытоў. Нехта крыкнуў з парога: «Лаўданцы вярнуліся!» – і адразу па касцёле прабег шэпт, потым галасы зрабіліся гучнейшымі, і вось ужо з розных бакоў пачуліся воклічы:

– Лаўда! Лаўда!

Натоўп ускалыхнуўся, усе галавы разам павярнуліся да дзвярэй. А ў дзвярах ужо не было укды ангою ступіць – у касцёл ўваходзілі узброеныя ваяры. Наперадзе, пазвоньваючы астрогамі, ішлі Валадыёўскі й Заглоба. Натоўп перад імі расступіўся, і яны, прайшоўшы праз увесь храм, схілілі калені перад алтаром, прачыталі кароткую малітву і пасля абодва ўвайшлі ў закрысцію. Лаўданцы спыніліся пасярод касцёла, ні з кім не вітаючыся з павагі да святога месца. Ах, што гэта была за карціна! Пагрозныя абсівераныя твары, схуднелыя ад поўнага ратнай працы жыцця, пасечаныя шведскімі, нямецкімі, вугорскімі, валашскімі шаблямі. Уся гісторыя вайны і слаўныя чына пабожнае Лаўды была напісаная на іх мячамі ворага. Вось панурья Бутрымы, вось Стак’яны, Дамашэвічы, Гасцевічы – усіх патроху. Але толькі нейкая чвэрць з тых лаўданцаў, што некалі сышлі з Валадыёўскім, вярнулася назад.

Шмат якія жонкі дарэмна шукаюць сваіх мужоў, шмат хто са старцаў дарэмна выглядвае сыноў, і ўсё гучнейшы робіцца плач, бо тыя, што знайшлі сваіх, таксама плачуць – ад радасці. З усіх бакоў нясуцца пад скляпенні касцёла галашэнні: не-не, чый-небудзь голас выгукне дарагое імя і змоўкне, а ваяры стаяць у ззянні сваёй славы, абапёршыся на мячы, але і ў іх па суровых шнарах коцяцца ў густыя вусы слёзы.

Але вось у дзвярах закрысціі празвінеў званочак, і аціхлі рыданні ды гоман. Усе ўкленчылі; выйшаў ксёндз са святымі дарамі, за ім Валадыёўскі і Заглоба, убраныя ў стыхары, і пачалося набажэнства.

Але ксёндз таксама быў ўсхваляваны, і, калі ён першы раз звярнуўся да вернікаў са словамі: «Dominus vobiscum!»¹⁹, голас яго задрыжаў; калі ж ён пачаў чытаць святое Дабравесце і ўсё шаблі разам агаліліся ў знак таго, што

---

¹⁹ Пан Бог з вамі! (лац.).

Лаўда заўсёды гатовая бараніць веру, а ў касцёле пасвятлела ад бляску сталі, то ледзь здолеў дачытаць да канца.

Потым усе з пашанотным натхненнем праспявалі «Святы Божа», і імша скончылася; але ксёндз, схваўшы святыя дары ў каўчэжак і прачытаўшы апошнюю малітву, зноў павярнуўся тварам да прысутных на знак таго, што хоча гаварыць.

Зрабілася ціха; ксёндз напачатку цёплымі словамі павіншаваў ваяроў з вяртаннем, а потым абвясціў, што цяпер будзе прачытана пасланне караля, прывезенае палкоўнікам лаўданскае харугвы. Стала яшчэ сціхаць, і ад алтара на ўвесь храм прагучала:

«Мы, Ян Казімір, кароль Польскі, Вялікі князь Літоўскі, Мазавецкі, Прускі і інш., і інш. у імя Айца і Сына, і Святога Духа, аман.

Бо мярзотныя злачынствы бліж людзей супроць каралеўскай улады і айчыны перш, чым тыя, хто ўчыніў іх, перад нябесным судом паўстануць, на зямлі падлягаюць кары, сапраўды гэтак жа, дзеля большае справядлівасці, таксама і дабрадзейнасці належыць ўзнагарода, якою сама дабрачыннасць бляскам славы павінна ўпрыгожыць, а нашчадкаў заахваціць ва ўсім ісці за годным прыкладам. Таму даводзім да ведама ўсяго рыцарскага стану, гэта значыць людзей вайсковага і цывільнага звання, што знаходзяцца на пасадах *cuiusvis dignitatis et praeeminentiae*²⁰, а таксама да ўсіх грамадзян Вялікага Княства Літоўскага і нашага Жамойцкага староства, што, якія б ні былі цяжкія *gravamina*²¹ на годным і нам бязмерна мілым пане Андрэю Кміцічу, харунжым аршанскім, яны павінны быць выкраслены з памяці людской, каб яны надалей анізвання не прымяшалі гонару і славы вышэйназванага харунжага аршанскага...»

Тут ксёндз перапыніў чытанне і зірнуў на лаву, дзе сядзеў пан Андрэй, а той прыўстаў на хвіліну і зноў сеў, адкінуўшы галаву на падгалоўе лавы, і заплюшчыў вочы, нібы ў непрытомнасці. А ўсе погляды скіраваліся, на яго, усе вусны зашапталі:

– Пан Кміціч! Кміціч! Кміціч!.. Вунь там, каля Білевічаў!

Але ксёндз даў знак рукой і сярод магільнай цішыні чытаў далей:

«...Згаданы харунжы аршанскі, хоць і далучыўся быў напачатку да злашчаснага шведскага нашэсця да князя ваяводы, але ўчыніў гэтак не дзеля выгоды, а з сапраўднай любові да айчыны, уведзены ў зман намовамі князя ваяводы, быццам да *salutis Reipublicae*²² толькі адзін ёсць шлях – той, на які ўступіў сам князь! Прыбыўшы ж да князя Багуслава, які, уважаючы яго здраднікам, ва ўсіх сваіх злачынствах супраць айчыны адкрыўся, вышэйназваны харунжы аршанскі не толькі на асобу нашу не пагадзіўся падняць рукі, але і самога князя сілаю захапіў, каб адплаціць за нас і за змучаную нашу бацькаўшчыну ...»

²⁰ Люлога рангу і годнасці (лац.).

²¹ Правіны (лац.).

²² Дзеля ўратавання Рэчы Паспалітае (лац.).

– Божа, даруй мне, грэшнай! – усклікнуў жаночы голас побач з панам Андрэем, а па касцёле зноў пайшоў гоман здзіўлення. Ксёндз чытаў далей:

«...Паранены згаданым князем і ледзь паспеўшы акрыяць, ён паспяшаўся ў Чанстахову і там сваімі грудзьмі абараняў найвялікшую нашу святыню, усім даючы прыклад мужнасці і цвёрдасці; там жа з небяспекаю для жыцця свайго ён падарваў порахам самую грозную няпрыяцельскую гармату, а пасля здзяйснення рызыкаўнага гэтага ўчынку быў схоплены і асуджаны брутальным ворагам на смерць, а перад тым быў паддадзены катаванню агнём...»

Тут ужо ў розных канцах касцёла пачуўся жаночы плач. Панна Аляксандра дрыжала, як у ліхаманцы.

«...Аднак, пазбаўлены Каралевай Анёльскай і ад гэтай страшнай небяспекі, паспяшаўся ён да нас у Сілезію, а пры вяртанні нашым у прыязную айчыну, калі падступны вораг падрыхтаваў нам пастку, вышэйпамянёны аршанскі харунжы з трыма толькі таварышамі кінуўся на ўсю няпрыяцельскую раць, ратуючы нашу асобу. І, пасечаны, паколматы рапірамі, утоплены ва ўласнай шляхетнай крыві, быў ён, як нежывы, вынесены з поля бітвы...»

Алечка сціснула рукамі скроні і, падняўшы галаву, лавіла закарэлымі вуснамі паветра. З грудзей яе вырваўся стогн:

– Божа! Божа! Божа!

І зноў загучаў голас ксяндза, з кожнай хвілінаю перапоўнены ўсе вялікім хваляваннем:

«...Калі ж нашымі намаганнямі да яго вярнулася здароўе, ён, не дазволіўшы сабе і дня адпачынку, зноў адправіўся ваяваць і ў кожнай бітве вылучаўся бязмерна, гэтак што гетманы абодвух народаў ставілі яго ў прыклад усяму рыцарству, пасля ж шчаслівага ўзяцця Варшавы быў ён намі пасланы ў Прусію пад выдуманым імём Бабініча...»

Ледзьве ў касцёле паспела прагучаць гэтае імя, гул людскіх галасоў зрабіўся падобным да пошуму хваляў. Дык, значыць, Бабініч – гэта ён?! Значыць, выратавальнік Волмантавічаў, пераможца шведаў, які ўчыніў ім такое мноства разгромаў, – гэта Кміціч?!. Гоман усё мацнеў, натоўп пачаў імкнуцца падысці бліжэй да алтара, каб лепш бачыць героя.

– Божа, дабраславі яго! Пане, дабраславі! – пачуліся сотні галасоў.

Ксёндз павярнуўся і перажагнаў пана Андрэя, які ўсё гэтак жа сядзеў, адкінуўшыся да падгалоўя лавы, падобны больш да мерцвяка, чым да жывога чалавека, бо душа ягоная ад шчасця вырвалася з грудзей і ўзнялася да нябёсаў. А святар працягваў чытаць:

«...Прышоўшы ў варожы край, ён спустошыў яго агнём і мечам; перамогай пад Просткамі мы яму моцна абавязаны, князя Багуслава ён уласнымі рукамі адолеў і паланіў, пасля чаго быў адпраўлены ў Жамойцкае староства, а ўжо колькі гераічных чынаў здзейсніў, колькі гарадоў і вёсак ўратаваў ад варожай рукі, пра тое тамтэйшыя incolae²³ лепш за ўсіх павінны ведаць...»

---

²³ Насельнікі, жыхары (лац.).

– Ведаем! Ведаем! Ведаем! – загрымела пад скляпеннямі касцёла.

– Цішэй, – сказаў ксёндз, падымаючы ўгору каралеўскае пасланне.

«...А таму, – працягваў ён чытаць, – узважыўшы ўсе яго невымерныя перад нашым тронам і Айчынаю заслугі, большых за якія і бацькі не маюць чакаць ад сына, гэтым лістом абвясчаю ўсенародна сваё пастанаўленне: каб людская варожасць далей не была скіраваная на вялікага рыцара, абаронцу веры, маястату і Рэчы Паспалітай, мусім надаць годную хвалу яго адвазе, і няхай будзе імя яго акружана ўсеагульнай любоўю. Мы ж, пакуль самы бліжэйшы сойм не здыме з яго згодна з нашым жаданнем усе без вынятку правіны й дазволіць ўзнагародзіць яго старотвам Упіцкім, якое цяпер васат, ветліва просім мілых нашаму сэрцу грамадзян Жамойцкага нашага староства захаваць у сваіх розумах і сэрцах гэтыя нашыя словы, якія, дзеля лепшага трымання іх у памяці, падказала нам сама *iustitia, fundamentum regnorum*»²⁴.

На тым чытанне скончылася, і ксёндз, павярнуўшыся да алтара, пачаў маліцца, а пан Андрэй раптам адчуў, як нечыя далікатныя пальцы крануліся яго рукі; ён глянуў: гэта была панна Аляксандра; і, перш чым ён паспеў спахапіцца, вырваць руку, дзяўчына паднесла яе да вуснаў і пацалавала – пры ўсіх, перад людзьмі і алтаром Божым.

– Алечка! – крыкнуў узрушаны Кміціч. Але яна ўстала і, захінуўшы твар шалем, сказала мечніку:

– Дзядзечка! Хадзем адсюль, хадзем хутчэй

І яны выйшлі праз дзверы закрысціі.

Пан Андрэй хацеў падняцца, выйсці следам, але не здолеў... Сілы зусім пакінулі яго.

А праз якую чвэрць гадзіны ён стаяў перад касцёлам, і яго падтрымлівалі пад рукі Валадыёўскі ды Заглоба.

Навокалол сабраўся натоўп месцічаў, дробнай шляхты, і простага люду; жанчыны – нават тыя, што ледзьве паспелі абняць мужоў, вяртанцаў з вайны, – падахвочаныя ўласцівай іхняму полу цікаўнасцю, беглі зірнуць на жахлівага некалі Кміціча, вызваліцеля Лаўды і ў будучым упіцкага старасту. Кола вакол яго сціскалася ўсё шчыльней, гэтак што лаўданцам у выніку прыйшлося абступіць рыцара, ратуючы ад залішняй таўханіны.

– Пане Андрэй! – крычаў Заглоба. – Гэх, які мы табе прывезлі падарунак! Мусіць, не чакаў такога. А зараз – у Вадокты, у Вадокты! На твае заручыны й на вяселлейка!..

Далейшыя яго словы патанулі ў аглушальнай гамане, якую ўсчалі разам усе лаўданцы пад правадырствам Юзвы Бязногага:

– Няхай жыве пан Кміціч!

– Няхай жыве! – падхапіў натоўп. – Няхай жыве наш упіцкі стараста!
Няхай жыве!

– У Вадокты! Усе ў Вадокты! – зноў зароў Заглоба.

– У Вадокты! – зараўлі тысячы горлаў.

---

²⁴ Справядлівасць, падмурак улады (лац.).

– У сваты, у Вадокты, з панам Кміцічам, выратавальнікам нашым! Да паненкі! У Вадокты!

Усё прыйшло ў рух. Лаўда села на коней; астатнія, хто толькі быў у сілах, кінуліся да вазоў, фурманак, брычак і навізаных коней. Пешыя пусціліся напразткі праз лясы і палі. Вокліч: «У Вадокты!» грымеў па ўсім мястэчку. Пярэсты натоўп запоўніў дарогі. Кміціч ехаў у брычцы паміж Валадыёўскім і Заглобам і няспынна абдымаў то аднаго, то другога. Ад моцнага хвалявання ён яшчэ не мог гаварыць, ды й імчалі яны гэтак, нібы на Упіту напалі татары. Іншыя фурманкі й брычкі, не адстаючы, несліся за імі.

Места засталася ўжо далёка ззаду, калі Валадыёўскі раптам нахіліўся да вуха Кміціча.

– Ендрак, – спытаў ён, – а дзе тая, іншая, не ведаеш?

– У Вадоктах! – адказаў рыцар. Тут вусікі пана Міхала заварушыліся – ці то ад ветру, ці то ад хвалявання, цяжка сказаць; так або іначай, усю дарогу яны стаялі тарчма, нібы два шыдэлкі, быццам рожкі хрушча. Заглоба ад радасці спяваў такім страшэнным басам, што нават коні палахліва ўздрыгвалі:

*Двое было, Касечка, двое нас на свеце,
Ды цяпер здаецца мне, што ў дарозе трэці.*

Ануся да касцёла не ездзіла: у тую нядзелю была яе чарга сядзець з занямоглай паннаю Кульвец, якую яны з паннай Аляксандрай даглядалі, змяняючы адна адну.

Усю раніцу яна правяла ў турботах каля ложка хворай, аж адпраўляцца на малітву стала позна.

Не паспела яна, аднак, прамовіць апошняе «Аман», як за варотамі пачулася тарахценне брычкі, і ў святліцу віхурай уварвалася панна Аляксандра.

– Езус, Марыя! Што здарылася? – крыкнула, зірнуўшы на яе, панна Борзабагатая.

– Ануся! Ведаеш, хто такі Бабініч?.. Гэта Кміціч!

Ануся імгненна ўскочыла на ногі.

– Хто табе гэта сказаў?

– Там чыталі каралеўскае пасланне... пан Валадыёўскі прывёз... лаўданскія...

– То значыць, пан Валадыёўскі вярнуўся? .. – усклікнула Ануся і раптам кінулася Аляксандры на шыю.

Аляксандра падумала, што гэты выбух пяшчоты выкліканы Анусінай радасцю за яе; ахопленая ліхаманкавай узрушанасцю, яна сама была ледзьве прытомная. Твар у яе палаў, грудзі высока ўздымаліся, нібы ад скарайнай знямогі.

І тут яна пачала бязладна, дрыготкім голасам распавядаць пра ўсё, што пачула ў касцёле, і пры гэтым бегала з кута ў кут як вар’ятка, штохвілінна паўтараючы: «Гэта я яго нявартая!», сурова дакараючы сябе за тое, што горш за ўсіх яго абразіла, што нават маліцца за яго не хацела, тады як ён кроў праліваў за Найсвяцейшую Панну, за караля і бацькаўшчыну.

Дарэмна Ануся, бегаючы за ёй сюды-туды па святліцы, спрабавала яе суцешыць. Панна Аляксандра паўтарала адно: яна яго нявартая, яна яму ў вочы глянуць не наважыцца; а потым зноў пачынала распавядаць пра ўчынкi Бабiнiча, пра выкраданнi Багуслава i пра яго помсту яму, пра выратаванне караля, аб Простках i Волмантавічах, аб Чанстахове – i зноў паўтарала словы аб правiнах сваiх i сваёй жорсткасцi, замалiць якую яна абавязана, сышоўшы ў кляштар. Жальбы яе былі перапыненыя з’яўленнем пана Тамаша, які куляй заляцеў у святліцу, лямантуючы:

– Божа святы! Уся Упiта да нас рушыць! Ужо ў вёску заязджаюць; i Бабiнiч, дакладна, з iмi!

I сапраўды, яшчэ праз хвiліну аддалены тупат абвясцiў пра наблiжэнне натоўпу. Мечнiк схапiў Алечку i вывеў на ганак; Ануся выбегла следам за iмi.

Неўзабаве ўдалечынi чорнай плямай праявілася чарада конных i пешых: уся дарога, колькi бачылi вочы, была запоўненая народам. Урэшце натоўп наблiзiўся да сядзiбы. Пешыя штурмавалi роў i агароджу, калёсы грузлi ў варотах; лямант i гоман быў наймаверны, шапкi ляцелi ў паветра. Але вось з’явiўся раз’езд узброеных лаўданцаў, што атачалi брычку, у якой сядзелi трое: Кмiцiч, Валадыёўскi ды Заглоба. Брычку давалося пакiнуць воддаль, бо перад ганкам стоўпiлася ўжо гэтулькi народу, што блiжэй пад’ехаць было проста немагчыма. Заглоба з Валадыёўскiм, выскачыўшы першымi, дапамаглі сысцi Кмiцiчу i адразу падхапiлi яго пад рукi.

– Дарогу! – крыкнуў Заглоба.

– Дарогу! – паўтарылi лаўданцы.

Натоўп тут жа расступiўся ў абодва бакi, вызваляючы пасярэдзiне праход, па якім два рыцары падвялi Кмiцiча да ганка. Ён хiстаўся i быў вельмi бледны, але iшоў з высока паднятай галавою, разгублены й шчаслівы. Алечка стаяла, прыхiнуўшыся да дзвярнога вушака i бяссiльна стулiўшы рукi на шоўку сукенкi, калi ж ён наблiзiўся, калi яна зiрнула ў вочы беднаму хлопцу, які пасля доўгiх гадоў расстання iшоў да яе, як Лазар, без крывiнкi ў твары, тады рыданнi зноў вырвалiся з яе грудзей. А ён ад слабасцi, ад шчасця, ад збянтэжанасцi не ведаў, што сказаць, i, падымаючыся на ганак, толькi паўтараў дрыготкiм голасам:

– Ну што ты, Алечка, ну што ты?

Яна ж раптам прыпала да яго каленяў.

– Андрусь! Я й раны твае цалаваць нявартая!

Але ў гэтай самай хвiлi да рыцара вярнуліся сiлы: ён падхапiў дзяўчыну з зямлi, нiбы пёрка, i прысiснуў да грудзей. Пачуўся адзiны аглушальны крык, ад якога задрыжалi сцены дамоў i з дрэў абсыпалася апошняе лiсце. Лаўданцы пачалi страляць з самопалаў, кiдаць угару шапкi; радасць асвятлiла ўсе твары, вочы гарэлi, усе вусны крычалi хорам:

– Vivat Кмiцiч! Vivat панна Бiлевiч! Vivat маладая пара!

– Vivant дзве маладыя пары! – раўнуў Заглоба.

Але голас яго згубiўся ў агульнай гамане.

Вадокты ператварыліся ў сапраўдны ваяцкі лагер. Цэлы дзень на загад пана мечніка рэзалі бараноў і валоў, выкопвалі з зямлі бочачкі з мёдам і півам. Увечары ўсе селі за бяседны стол: тыя, што старэйшыя і больш радавітыя, – у пакоях, моладзь у чаляднай, а просты народ весяліўся ў двары каля вогнішча.

За ганаровым сталом нястомна падымаліся келіхі ў гонар дзвюх шчаслівых пар, калі ж весялосць дасягнула найвышэйшага градуса, пан Заглоба прамовіў яшчэ адзін тост:

– Да цябе я звяртаюся, шаноўны пане Андрэй, і да цябе, стары мой сябра, пане Міхал! Вы рызыкавалі галавою, пралівалі кроў, грамілі ворага – але гэтага мала! Не завершана праца ваша, бо цяпер, калі брутальная вайна забрала столькі людзей, ваш абавязак – даць каханай нашай айчыне новых грамадзян, новых яе абаронцаў, для чаго, спадзяюся, ні адвагі, ні ахвоты вам бракаваць не будзе! Шаноўнае спадарства! Вып’ем за здароўе будучых пакаленняў! Хай дабраславіць іх Пан Бог і хай дазволіць ім зберагчы тую спадчыну, што мы ім пакідаем, адроджаную нашымі высілкамі, нашым потам і крывёю. Няхай у цяжкую часіну яны ўспомняць нас і ніколі не паддаюцца распачы, ведаючы, што няма такіх калатнечаў, з якіх *viribus unitis*²⁵ з Божаю помаччу нельга было б выйсці.

* * *

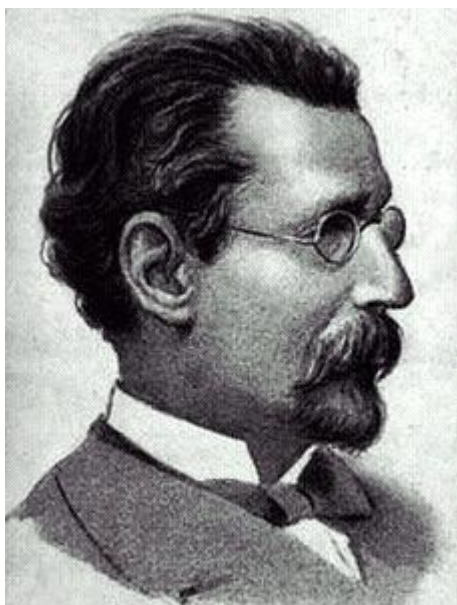
Пан Андрэй неўзабаве пасля вяселля зноў адправіўся на вайну, якая запалала на ўсходняй мяжы. Аднак бліскучыя перамогі, здабытыя Чарнецкім і Сапегам над Хаванскім і Далгарукім, а кароннымі гетманамі – над Шарамецевым, хутка паклалі ёй канец. Кміціч вярнуўся, новай славай укаранаваны, і назаўсёды пасяліўся ў Вадоктах. Званне аршанскага харунжага перайшло да яго стрыечнага брата Якуба, які пасля ўдзельнічаў у сумнай памяці вайскавай канфедэрацыі, а пан Андрэй, душой і сэрцам адданы каралю, быў узнагароджаны ўпіцкім староствам і жыў доўга ў прыкладнай згодзе з Лаўдаю, акружаны ўсеагульнай павагай і любоўю. Нядобразычліўцы (у каго іх няма!), што праўда, намякалі, быццам ён ва ўсім празмерна сваёй жонцы паслухмяны, але пан Андрэй гэтага не саромеўся, а наадварот, сам прызнаваў, што ў любой важнай справе заўсёды пытаецца яе парады.

Пераклад фрагментаў і пераказ зместу раздзелаў Лявона Баршчэўскага.

---

²⁵ Агульнымі намаганнямі мужоў (лац.).

Баляслаў Прус (1847–1912)

Баляслаў Прус (сапраўдныя імя і прозвішча – Аляксандр Главацкі) нарадзіўся 20 жніўня 1847 г. у Грубешуве на Любліншчыне ў сям’і збяднелага шляхціча. Вучыўся ў Люблінскім ліцэі, адкуль у 1863 г. адправіўся на дапамогу студзеньскім паўстанцам. Быў паранены, пасля арыштаваны; вярнуўся да вучобы ў Люблінскім ліцэі. Скончыўшы ліцэй, паступіў на фізіка-матэматычнае аддзяленне Галоўнай школы ў Варшаве, але кінуў вучобы ў 1870 г. з прычыны нястачы сродкаў. Працаваў хатнім настаўнікам, рабочым, дзяржаўным чыноўнікам.

З 1872 г. пачаў журналісцкую дзейнасць у «Ніве», «Хатнім апекуне», «Кур’еры Варшаўскім». У 1874 г. дэбютаваў апавяданнямі «Жыхар Паддашша» і «Якубаў сон», стаў вядомым як аўтар раманаў «Клопаты бабулі» (1874) і «Палац і хаціны» (1875). У пачатку 1880-х гг. напісаў свае найлепшыя кароткія апавяданні «Антэк», «Катрынка», «На канікулах», «Грахі маленства», «Камізэлька», «Памылка». У 1885 г. з’явілася аповесць «Пляцоўка», у 1889 г. — буйны праязны твор, раман «Лялька», у 1893 г. – яшчэ адзін раман, «Эмансіпанткі». Сапраўды сусветную славу Баляславу Прусу прынес гістарычны раман «Фараон» (1896). У апошнія дзесяцігоддзе жыцця ён працаваў над раманамі «Дзеці» (1909) і «Перамены» (застаўся няскончаным).

Памёр 12 траўня 1912 г. у Варшаве.

Паводле Вікіпедыі

З паданняў даўняга Егіпта

Паглядзіце, якія марныя чалавечыя спадзевы, датычныя парадку свету; паглядзіце, якія марныя яны перад тымі выракамі, што Адвечны Уладар выпісаў вогненнымі знакамі на небе!..

Стагадовы Рамзэс, магутны валадар Егіпта, паміраў. На грудзі фараона, перад голасам якога цягам паўстагоддзя дрыжалі мільёны, упаў задушлівы кашмар і піў кроў з яго сэрца, сілы з пляча, а часам нават і прытомнасць з яго мозгу. Як павалены кедр, ляжаў вялікі фараон на скуры індыйскага тыгра, акрыўшы ногі трыумфальнай мантыяй эфіопскага цара. Будучы суровым нават да самога сябе, ён паклікаў мудрага лекара з Карнаксай святыні²⁶ і прамовіў:

– Я ведаю, што табе вядомыя магутныя лекі, якія або адразу забіваюць, альбо лекуюць. Прыгатуй мне адзін з іх, на маю хваробу, і няхай гэта ўсё скончыцца для мяне... ці так, ці гэтак.

Лекар вагаўся.

– Падумай, Рамзэс, – прашаптаў ён, – што з тае хвілі, як ты спусціўся з высокіх нябёсаў, Ніл разліваўся сто разоў; ці магу я даць табе лекі, якія невядома як падзейнічаюць нават на самых маладых вашых ваяроў?

Рамзэс ажно ўзняўся на сваім ложы.

– Мусіць, я надта хворы, – усклікнуў ён, – калі ты, жрэц, наважваешся даваць мне парад! Маўчы й рабі тое, што я табе загадаў. Урэшце, мой трыццацігадовы ўнук і спадкаемца, Гор, жывы. А ў Егіпце не можа быць валадара, які не можа сесці ў калясніцу і трымаць дзіду.

Калі жрэц дрыготкай рукою падаў яму страшны лек, Рамзэс выпіў яго, гэтак, як сасмяглы чалавек нагбом выпівае шклянку вады; Потым ён паклікаў да сябе самага знакамітага зведара з Фіваў і загадаў таму праўдзіва распавесці, што там паказваюць зоркі.

– Сатурн зліўся з Месяцам, – адказаў мудрэц, – што прадракае смерць некага з тваёй дынастыі, Рамзэс. Сёння ты зрабіў кепска, выпіўшы лекі, бо марныя людскія намеры што да выракаў, якія Адвечны Уладар піша на небе.

– Вядома, зоркі прадказалі маю смерць», – адказаў Рамзэс. – А калі гэта можа здарыцца? – спытаў ён у лекара.

– Да ўзыходу Сонца, Рамзэс, або ты будзеце здаровы, як насарог, або твой свяшчэнны пярсцёнак²⁷ апынецца на Горавай руцэ.

– Прывядзіце Гора, – сказаў Рамзэс сваім ужо сцішаным голасам – у залу фараонаў; няхай ён чакае апошніх маіх слоў і майго пярсцёнка, каб ні на хвіліну не было пярэрвы ў ажыццяўленні ўлады фараонавай.

²⁶ Гэтая святыня мясцілася ў Фівах, самай славутай сталіцы Старажытнага Егіпта. Карнакская святыня (даўжынёй 380 м і шырынёй больш за 100 м, са 134 калонамі была галоўным месцам пакланення богу сонца і ўрадлівасці Амону, а таксама абаронцай бедных. Жрацы гэтай святыні мелі вялікі ўплыў на кіраванне дзяржавай; напрыканцы другога тысячагоддзя да н. э. вярхоўны жрэц Карнаксай святыні нават стаў фараонам

²⁷ Сімвал улады фараона.

Заплакаў Гор (ён меў чулівае сэрца) у прадчуванні хуткай смерці дзеда; але паколькі не магло быць пярэвы ў ажыццяўленні ўлады, ён пайшоў у залу фараонаў, аточаны вялікім натоўпам служак.

Ён сеў на ганак, мармуровыя прыступкі якога сыходзілі наўпрост да ракі, і пачаў аглядаць наваколле, поўны няўлоўнай журботы.

У гэты час месяц, пры якім цёмная злавесная зорка Сатурн, залаціў бронзавыя воды Ніла, маляваў цені велізарных пірамід на лугах і садах і асвятляў усю даліну на некалькі міляў навокал. Нягледзячы на позні вечар, у хацінах і гмахах гарэлі лямпы, а людзі выходзілі са свайго жытла пад адкрытым небам. Лодкі плылі Нілам, шматлікія, як гэта бывае ў святочныя дні; у пальмавых гаях, над воднымі ўзбярэжжамі, на плячах, на вуліцах і каля палаца Рамзэса хадзілі незлічоныя натоўпы. І ўсё ж маўчанне было такое, што Гор чуў мармытанне трыснягу каля вады і падобнае да енку выццё гіен, якія шукалі пажывы.

– Чаму яны гэтак тоўпяцца? – спытаў Гор у аднаго з прыдворных, паказваючы на неабсяжныя абшары людскіх галоў.

– Яны хочуць у табе, спадару, прывітаць новага фараона і пачуць з тваіх вуснаў пра тыя дабрадзействы, што ты ім прызначыў.

У гэты момант у сэрца прынца ўпершыню ўдарыла хваля гонару велічы – гэтак бывае, калі ў стромы бераг б’е марская хваля.

– А што значаць гэтыя агні? – пытаў Гор далей.

– Жрацы пайшлі да труны вашай маці, Сэфары, каб перанесці яе цела ў фараонавыя катакомбы²⁸.

У Горавым сэрцы зноў абудзіўся смутак па маці, парэшткі якой – за тую міласэрнасць, што яна выяўляла да нявольнікаў – суровы Рамзэс загадаў пахаваць сярод іх.

– Я чую, як гігочуць коні, – сказаў Гор, прыслухоўваючыся – хто гэта можа ехаць такой парой?

– Галоўны скарбнік²⁹, спадару, загадаў выправіць ганцоў да твайго настаўніка, Джэтрона.

Гор з палёгкай уздыхнуў пры ўзгаданні свайго ўлюбёнага сябра, якога Рамзэс выгнаў з краіны за тое, што той пасяліў у душы ягонага ўнука і пераемніка агіду да войнаў і жаль да прыгнечанага люду.

– А што гэта за святло за Нілам?

– Гэтым святлом, о Гор! – адказаў прыдворны, адданая Берэніка вітае цябе з манастырскай турмы. Ужо вярхоўны жрэц паслаў па яе фараонаву ладзю; і калі свяшчэнны пярсцёнак зазьяе на вашай руцэ, цяжкія манастырскія дзверы адчыняцца, і яна, поўная тугі й міласці, вернецца да да цябе.

Пачуўшы гэтыя словы, Гор больш не задаваў пытанняў: ён змоўк і затуліў вочы рукою.

Раптам ён сыкнуў ад болю.

²⁸ Мураваныя сутарэнні, якія ўтваралі падземныя могількі

²⁹ У арыгінале: канцлер.

– Што з табой, Гор?»

– Пчола ўцяла мне ў нагу, – адказаў крыху спалатнелы прынц.

Прыдворны агледзеў 155оя на 155д зеленаватым месячным святлом.

– Дзякуй Асірысу, – сказаў ён пасля, – што гэта не павук, атрута якога можа быць смяротнаю ў гэты час сутак.

О! якімі марнымі бываюць спадзевы чалавека на няспраўджанасць выракаў...

У гэтай хвілі ўвайшоў камандзір войска і, кланяючыся Гору, сказаў:

– Вялікі Рамзэс, адчуўшы, што яго цела пачынае ўжо астываць, адправіў мяне да цябе з загадам: «Ідзі да Гора, бо мне нядоўга засталася жыць на свеце, і выконвай яго волю, як ты выконваў маю. Нават калі ён загадае табе саступіць эфіопцам Верхні Егіпет і заключыць братэрскі хаўрус з гэтымі ворагамі, зрабі гэта, як толькі ўбачыш мой пярсцёнак на яго руцэ, бо неўміручы Асірыс прамаўляе вуснамі валадароў».

– Я не аддам Егіпет эфіопам, – сказаў прынц, – але заключу мір, бо мне шкада крыві майго народа; напішы зараз жа ўказ і май коннікаў напегатове, каб, калі толькі запаліць першыя агні ў мой гонар, яны памчалі ў бок паўдзённага сонца і прынеслі міласць эфіопам. І напішы таксама другі ўказ, што з гэтай хвіліны і да канца дзён ніводнаму палоннаму на полі бітвы не будзе дазволена вырываць язык. Я так сказаў...

Камандзір упаў ніцма, потым адышоў, каб напісаць загады; а прынц загадаў прыдворнаму зноў агледзець сваю рану, 155оя на яму моцна балела.

– Твая нага крыху апухла, Гор, – прамовіў прыдворны. – Што было б, калі б цябе ўкусіў павук, а не пчала!..

Тады ў залу ўвайшоў галоўны скарбнік дзяржавы й, пакланіўшыся прынцу, сказаў:

– Магутны Рамзэс, зразумеўшы, што яго зрок ужо гасне, адправіў мяне да цябе з загадам: «Ідзі да Гора і слепа выконвай яго волю. Нават калі ён загадае вызваліць нявольнікаў з ланцугоў і аддаць людзям усю зямлю, ты зробіш гэта, калі ўбачыш мой свяшчэнны пярсцёнак на яго руцэ, бо неўміручы Асірыс прамаўляе вуснамі валадароў».

– Маё сэрца не сягае аж так далёка, – сказаў Гор. – Але неадкладна напішы мне ўказ, што дзяражўныя падаткі павінны скараціцца ўдвая, а ў нявольнікаў будуць тры выхадныя дні на тыдзень; і яшчэ ўказ пра тое, што без судовага выраку людзей не будуць біць па спіне бізуном. І акрамя таго, напішы ўказ, які вызваляе з выгнання майго настаўніка Джэтрона, самага мудрага і высакароднага з егіпцянаў. Я так сказаў...

Галоўны скарбнік упаў тварам ніцма, але не паспеў ён адысці пісаць указы, як увайшоў вярхоўны жрэц.

– Гор, – сказаў ён, – вялікі Рамзэс вось-вось адправіцца ў царства ценяў, і Асірыс беспамылкова ўзважыць яго душу на сваіх шалях. І калі свяшчэнны пярсцёнак фараона зазьяе на вашай руцэ, загадай, і я буду слухаць цябе, нават калі ты разбурыш цудоўны храм Амона, бо неўміручы Асірыс прамаўляе вуснамі валадароў.

– Я не буду бурыць, – адказаў Гор, – але буду будаваць новыя святыні й павялічваць скарбніцу жрацоў. Я патрабую ад цябе толькі напісаць указ аб урачыстым перавозе цела маёй маці Сэфоры ў катакомбы і другі ўказ... пра вызваленне маёй каханай Беранікі з манастырскай турмы. Я так сказаў...

– Ты мудра пачынаеш, – прамовіў вярхоўны жрэц. – Усё падрыхтавана ўжо да выканання гэтых указаў, і я праз хвіліну напішу іх; калі ты дакранешся да іх фараонавым пярсцёнкам, я запалю вось гэтую лямпу, каб яна абвясціла людзям пра тваю ласку, а таксама пра свабоду і любоў для тваёй Беранікі.

Увайшоў самы мудры лекар з Карнака.

– Гор, – сказаў ён, – я не здзіўлены тваёй бледнасцю, бо твой дзед Рамзэс ужо канае. Ён не вытрываў моцы тых лекаў, якія я не хацеў даваць яму, гэтаму валадару над усімі валадарамі. І толькі заступнік вярхоўнага жраца цяпер застаўся пры ім, каб, калі ён памрэ, узяць з яго рук свяшчэнны пярсцёнак і аддаваць вам яго на знак неабмежаванай улады. Але нешта ты бляднееш і бляднееш, Гор?.. – дадаў ён.

– Паглядзі маю нагу, – прастагнаў Гор і паваліўся ў залатое крэсла, парэнчы якога былі выразаныя ў форме галоваў ястраба.

Лекар, уклечыўшы, агледзеў нагу і з жахам адступіў назад.

– Гор, – прашаптаў ён, – цябе ўкусіў вельмі атрутны павук.

– Ці я мушу памерці?.. У гэткай хвілі?..» спытаў Гор ледзь чутна.

А пасля дадаў:

– Як хутка гэта можа адбыцца?.. Кажы праўду...

– Перад тым, як Месяц схавецца за гэтай пальмай...

– Ах, так!.. А ці доўга будзе жыць Рамзэс?

– Хіба я ведаю?.. Магчыма, яны ўжо нясуць табе яго пярсцёнак».

У гэты момант увайшлі міністры з гатовымі ўказамі.

– Скарбнік! – усклікнуў Гор, схапіўшы яго за руку, – калі б я памёр цяпер, ці выконваў бы ты мае загады?

– Дажыві, Гор, да веку твайго дзеда! – адказаў галоўны скарбнік. – Але нават калі ты станеш перад Асірысам адразу за ім, кожны твой указ будзе выкананы, калі ты толькі дакранешся да яго свяшчэнным пярсцёнкам фараонаў.

– Пярсцёнак! – паўтарыў Гор. – Але дзе ён?

– Адзін з прыдворных сказаў мне, – прашаптаў вярхоўны камандзір, што вялікі Рамзэс ужо дыхае апошнім дыханнем.

– Я адправіў да майго заступніка пасланца, – сказаў вярхоўны жрэц, – перадаць, што, як толькі сэрца Рамзэса перастане біцца, ён здыме з яго пярсцёнак.

– Дзякуй! – прамовіў Гор. – Мне так шкада ... ах, як шкада ... Але я не памру ўвогуле ... Я застануся з дабраслаўленнем, мірам, шчасцем людзей, а пасля мяне... мая Бераніка атрымае свабоду... Доўга яшчэ?, – спытаў ён у лекара.

– Смерць за тысячу крокаў ад вас, – сумна адказаў лекар.

– Вы не чуеце, адтуль ніхто не ідзе? – спытаў Гор.

Маўчанне.

Месяц набліжаўся да пальмы і ўжо дакрануўся ад яе першых лісткаў; дробны пясок лагодна шамацеў у пясочным гадзінніку.

– Далёка? – прашаптаў Гор.

– Восемсот крокаў, – адказаў доктар, – я не ведаю, ці, Гор, у цябе атрымаецца дакрануцца да ўсіх указаў свяшчэнным пярсцёнкам, нават калі табе адразу ж прынясуць...

– Дайце мне ўказы, – прамовіў прынц, прыслухоўваючыся, ці не ідзе хто з пакояў Рамзэса. – А ты, жрэц, – сказаў ён доктару, – скажы мне, колькі мне жыцця засталася, каб я мог ухваліць хоць бы самыя дарагія мне загады.

– Шэсцьсот крокаў, – прашаптаў доктар.

Указ аб змяншэнні падаткаў і скарачэнні часу працы нявольнікаў упаў з Горавых рук на зямлю.

Пяцьсот...

Указ аб міры з эфіопцамі саслізнуў з прынцавых каленяў.

– Не ідзе хто?..

– Чатырыста... – адказаў лекар.

Гор разважаў і... упаў загад аб пераносе цела Сэфоры.

– Трыста...

Такі самы лёс напаткаў і ўказ аб вяртанні Джэтрона з выгнання.

– Дзвесце ...

Вусны ў Гора пасінелі. Здранцвейай рукою ён скінуў на зямлю ўказ аб тым, каб не вырываць языкоў у палонных, і пакінуў толькі... загад вызваліць Бераніку.

– Сто...

У смяротнай цішыні пачуўся ляскат сандаляў. Заступнік вярхоўнага жраца забег у залу. Гор працягнуў руку.

– Цуд! – выгукнуў жрэц. – Вялікі Рамзэс акрыяў... Ён ужо зусім жвава падняўся са свайго ложка і на досвітку хоча пайсці паляваць на львоў... а цябе, Гор, на знак ласкі заклікае суправаджаць яго.

Гор зірнуў амаль патухлым позіркам у бок другога берага Ніла, дзе ў турме Беранікі паблісквала святло, і дзве слязы, дзве крывавыя слязы сплылі па яго твары.

– Ты не адказаў, Гор? – здзіўлена спытаў пасланец Рамзэса.

– Хіба ты не бачыш, што ён мёртвы? – прашаптаў мудры лекар з Карнака.

То і паглядзіце, што чалавечыя спадзевы марныя перад тымі выракамі, якія Адвечны Уладар выпісвае вогненнымі знакамі на небе.

1888

Пераклад Лявона Баршчэўскага.

ЗМЕСТ

Адам Аснык	2
З лірыкі.....	-
Да маладых	
Санет XI з цыкла «Над глыбінямі».....	3
Дзве сустрэчы.....	4
«Паміж намі не гучала...».....	-
Звялы лісток.....	-
Эліза Ажэшка	6
Яны	7
Gloria victis!	41
Марыя Канапніцкая	61
З вершаў.....	62
Родны мой краю.....	-
Кліча хтось мяне.....	-
Чаго ты ржэш, мой конік... ..	63
Альбо вы мне, птушкі... ..	64
Ой ночка, ночка... ..	65
Урывак.....	-
О, чаму нашы дубы... ..	-
Ой, у полі на падоле... ..	66
Ой, чаму гэта Вісла... ..	-
Больш у акенцы тваім... ..	67
Прывіднасць.....	-
Выйду, пайду я дальнюю сцежкай... ..	68
Ой, не цяжкая дарога... ..	-
На Куявах.....	69
Шумуе лес... ..	70
Песня скрухі.....	71
Дым	-
Генрык Сянкевіч	78
Патоп	79
Баляслаў Прус	152
З паданняў даўняга Егіпта.....	153